
ТРАКИЙСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ
ФИЛИАЛ ХАСКОВО

СБОРНИК
ТРАКИЯ

ТОМ XI

ХАСКОВО
2021-2022 г.

СБОРНИК ТРАКИЯ

Уважаеми читателю,

В твоите ръце се намира единадесетият брой на Сборника “Тракия”, издание на Тракийския научен институт – филиал Хасково. Филиалът е създаден на 23 февруари 2001 г. към Регионалния съвет на тракийските дружества в Хасково.

Неговата цел е да изследва и популяризира борбите за национално освобождение, материалната и духовната култура на Тракия и на тракийските българи, да възражда българщината и да поддържа непосредствени живи контакти с родните огнища.

Сборникът има за задача също така да показва и отстоява историческата истина за правата на насилствено прогонените от родните им огнища българи от Западна и Източна Тракия и Мала Азия.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ: *Димитър Шалапатов – отговорен редактор, академик Стоян Райчевски, проф. д-р Пламен Павлов, проф. дин Светослав Елдъров, проф. дин Камен Гаренов, д-р Елена Алекова, доц. д-р Георги Граматиков, Таня Марева, Кирил Сарджев, Златка Михайлова*

Посвещава се на:

- 200 години от рождението
на Георги Стойков Раковски*
- 205 години от рождението на Екзарх Антим I*
- 130 години от рождението
на Константин Николов Петканов*

В памет на:

- Петър Василев, поет – тракийски българин от с.
Хухла, Ивайловградско*
- Димитър Стамболов – тракийски българин от с.
Драбишна, Ивайловградско*
- Яков Змейкович – македонски българин от с. Вруток,
Гостиварско, Македония*
- Трайко Божков – македонски българин от с. Вруток,
Гостиварско, Македония*
- Димитър Ангелов – тракийски българин от с. Башк-
лисе, Димотишко*
- Керана Беделева – тракийска българка от с. Доганхи-
сар, Дедеагачко*

*Този сборник се издава
с финансовата подкрепа
на Община Хасково*

СЪДЪРЖАНИЕ

ОТ ХАСКОВО ДО АРДА	7
<i>Д-р Елена Алекова</i>	
СТАТИИ И СТУДИИ.....	68
ГЕОРГИ РАКОВСКИ (1821-1867) – ПРЕДВЕСТНИКЪТ НА МОДЕРНА БЪЛГАРИЯ	68
<i>Проф. д-р Пламен Павлов</i>	
ЗАСЛУЖЕНО ПРИЗНАНИЕ: ЮБИЛЕЙНО ЧЕСТВАНЕ НА ПРОФЕСОР ДИН СВЕТЛОЗАР ЕЛДЪРОВ.....	82
<i>Редколегия на Сборник „Тракия“</i>	
ЕДИН МУСКЕТАР В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА НАУКА.....	84
<i>Полковник о.з. проф. д-р Димитър Минчев</i>	
РОДОВИТЕ КОРЕНИ	89
<i>Въпросите задава Райна Константинова</i>	
ХЪРВАТИТЕ И СЪДБАТА НА БЪЛГАРИТЕ В ОДРИНСКА ТРАКИЯ 1912-1913 г.....	99
<i>Проф. дин Светлозар Елдъров</i>	
ЕКЗАРХ АНТИМ В РОДНИЯ ЛОЗЕНГРАД	125
<i>Акад. от БАНИ Стоян Райчевски</i>	
ДОЛЕН – ПЪТИЩА И МОСТОВЕ ОТ МИНАЛОТО КЪМ БЪДЕЩЕТО	141
<i>Проф. дин Камен Гаренов (отец Петър Гарена)</i>	
ХУХЛА – СТАРО БЪЛГАРСКО СЕЛО В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ	178
<i>Василка Ташкова</i>	
ЛЕВСКИ УЧИ НА ТОЧНА СТРЕЛБА И НА БУНТ В КАВАКЛИЯ, РОДНОТО СЕЛО НА ПИСАТЕЛЯ КОНСТАНТИН ПЕТКАНОВ	196
<i>Димитър Шалапатов</i>	
КНИЖОВНИ ПАМЕТНИЦИ В ХАСКОВО	205
<i>Д-р Йордан Нанчев</i>	
ГРАДИВО КЪМ ТРАКИЙСКОТО МЛАДЕЖКО ДВИЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ. МЛАДЕЖКО ТРАКИЙСКО ДРУЖЕСТВО „РОДОПСКА СЛАВА“ В РАЙКОВО /1926-1934/.....	225
<i>Таня Марева</i>	

ХВАЩАМ ДНЕС ПЕРОТО С НЕОПИСУЕМА РАДОСТ.....	248
<i>Златка Михайлова</i>	
ДИМИТЪР СТАМБОЛОВ – ЖИВОТ, ОТДАДЕН НА ТРАКИЯ.....	255
<i>Доц. д-р Георги Граматиков</i>	
СТОЙНОСТЕН, РАВНОВЕСЕН, МНОГОМЕРЕН, ЕНЦИКЛОПЕДИЧЕН	270
<i>Д-р Елена Алекова</i>	
ПОГЛЕД КЪМ ТЕМАТА ЗА ПОСЛЕДНИТЕ ДНИ И КОНЧИНАТА НА ЯКОВ ДИМОВ ЗМЕЙКОВИЧ И СЪПРУГАТА МУ ВАСИЛКА.....	282
<i>Ефим Ушев</i>	
СПОМЕНИ ЗА ТРАКИЯ И МАКЕДОНИЯ И СЪБИТИЯ, СТАНАЛИ ТАМ, ОТ ТРАКИЙСКИ И МАКЕДОНСКИ БЪЛГАРИ И ТЕХНИ ПОТОМЦИ	292
АКУШЕРКАТА.....	292
<i>Кирил Сарджев</i>	
СПОМЕН ЗА СЕЛО ВРУТОК.....	296
<i>Трайко Сергиев Божков</i>	
СПОМЕН ЗА СЕЛО БАШКЛИСЕ	301
<i>Димитър Ангелов</i>	
ПЪТЕПИСИ	305
ОТ ХАСКОВО ДО АРДА – 120 ГОДИНИ ПО-КЪСНО	305
<i>Ясен Калайджиев</i>	
ПОХОДЪТ НА ПАМЕТА В ЗАПАДНА ТРАКИЯ ИМА СВОИТЕ ЖЕСТОКИ БЪЛГАРСКИ „БАГРИ”	322
<i>Ефим Ушев</i>	
РЕЦЕНЗИИ	329
ИМАЛО ЕДНО ВРЕМЕ.....	329
<i>Д-р Елена Алекова</i>	
ПИЯН ОТ ДЪЖДОВНАТА МУЗИКА.....	344
<i>Д-р Елена Алекова</i>	
ОТ ДОБРОТО НАМЕРЕНИЕ КЪМ ПРИНОСНИЯ ТРУД.....	355
<i>Проф. дин Камен Манолов Гаренов</i>	

ОТ ХАСКОВО ДО АРДА

*Сто и двадесет години по-късно по стъпките
на Александър Паскалев. Пътни бележки*

Д-р Елена Алекова

19 октомври 2020

Тръгваме на път. На автопоход. Група ентузиастаи, решени да преминат по маршрут, очертан преди сто и двадесет години от ентузиастаи. В тяхна чест. И в тяхна памет. В чест и памет на учителите, учредили на 13 юни 1900 година в Хасково първото туристическо дружество в Южна България „Родопски турист“ – пет години след създаването на първия Клуб на българските туристи на Черни връх.

Помним, разбира се, как се е стигнало до възникването на организираното туристическо движение у нас. На 23 август 1895-а във вестник „Знаме“ е публикувана „Покана“ на Алеко Константинов:

„Умоляват се софийските любители на българската природа да започват в Неделя, на 27 Август, на Черни връх на Витоша, гдето точно в 12 часа през деня ще се открие заседание за съставянето на един Клуб на Българските Туристи. Поканата се отнася до всички любители, навършили 20 годишна възраст.

От няколко любители пешеходци“.(1)

На тази покана откликват 300 души. Научаваме го от Алековия пътепис „Невероятно наистина, но факт: 300 души на Черния връх“ от 19 август 1895 година. Сред ентузиастите на Черни връх най-много – за моя изненада! – са чиновниците (110), следват студентите (25), учениците (20), учителите (15)... Има и словослагатели, търговци, адвокати, кундурджии, печатари, офицери, включително и запасни, типографи, книговезци, професори, аптекари, лекари, кафеджии, кръчмари, прошенопописци, механици, дърводелци... С по един представител се „отчитат“ литераторите, стенографите, книжарите, предприемачите, архитектите, скулпторите, златарите, терзиите, художниците и други... И още – двама бивши министри, трима селяни, четири жени и „множество без означени занятия“... Петдесетина души не успели да се запишат, а от 250-те записани „около 150 са от Северна България, 50 от Южна и 30 от Македония. Останалите са от Добруджа, Бесарабия, Турция, Сърбия и няколко иностранци. Любопитен факт: при всичко, че някои погрешно се записаха

като софиянци, пак от София имаше само около 28 души, когато от Свищов например имаше 25 души“ (2).

Припомням цялата тази информация, защото е възможно един, а вероятно и повече от петдесетте ентузиазирани учредители от Южна България на Черни връх да са били сред зачинателите на дружество „Родопски турист“ в Хасково. То е наброявало тридесет и пет души. Първият му председател е учителят Иван Боев, а негов заместник – Александър Паскалев, тогава учител. Само след седмица членовете му провеждат първия си излет – до хасковското село Кралево. А след месец четиринадесет членове на дружеството вече са на неколкодневен поход до река Арда и обратно. Така е положено началото на туристическото движение в Хасково и региона, което продължава и до днес (Туристическо дружество „Аида“). Дружество „Родопски турист“ просъществува няколко години, през които освен излети край Хасково (за един ден), ръководството му организира и екскурзии до Бачковския манастир, връх Бузлуджа, Велико Търново и още много други походи, излети, разходки, екскурзии сред природата в околностите на Хасково и из страната. Любопитното обаче е, че до нас, благодарение на словото, са дошли подробни сведения само за похода на онези четиринадесетина хасковци, които с пет магарета и един кон се вдигат сутринта на 20 юли 1900 година от Хасково, стигат до река Арда и се връщат след пет дни. Защото седмица-две след това вълнуващо приключение, на 4 август 1900 година, Александър Паскалев, един от участниците в него, е осенен от идеята да напише пътни бележки за наситените с вълнения, преживявания и емоции дни на похода. Така че знаменитият хасковец не просто осъществява на дело повика на Алеко – *„Братия, напуснете навреме вашата жажда за злато, вашата жажда за власт, вашето суетно стремление за първенство, вашето ядовито перо, напуснете меките постелки, излезте из димните кафенета, из праешните улици, напуснете за няколко дни града и дойдете тука, на тази височина от 2500 метра, изпитайте поне за кратко време едно истинско чисто наслаждение и вий ще се преобразите, вий ще станете по-добри, по-здрави, по-уравновесени, по-жизнерадостни...“ (3), – а същевременно, подобно на Щастливеца, той оставя пътепис за местата, които е обикалял. Какво несекващо обаяние ще да е имал Алеко сред младите наистина!... (А че именно Алеко е провокирал интереса на двадесет и една годишния младеж към туризма и ту-*

ристическото дело и го е подтикнал да опише похода от Хасково до мистериозните абразивни кладенци в скалното легло на Арда и обратно, за мен е без съмнение дори само защото, докато четях Александър-Паскалевите пътни бележки „От Хасково до Арда“, в главата ми непрестанно изскачаха паралели с творби на Алеко.)

„Оживелите“ пътни бележки на Александър Паскалев

Както знаем, фактът, че дадено нещо е написано, не винаги е достатъчен, за да стигне то до читателите. Пътните бележки на Александър Паскалев са лежали – непубликувани – в личния му архив години наред. И щяха да си останат за нас неизвестни, ако не би било старателното усилие на друг един хасковец – д-р Йордан Нанчев, който ги издирва сто и двадесет лета след тяхната поява. А пословичната инициативност на още един хасковец – Димитър Шалапатов, предоставил, впрочем, страниците на „Сборник Тракия“ за обнародване на пътеписа(4), спомогна и ние днес да съпребивеem възторзите от съприкосновението с невероятната българската природа, като организира автопоход по стъпките на някогашните хасковски ентузиаста, който – очаквано – се осъществи в рамките на едно денонощие, защото наши помощници бяха не пет магарета и един кон, а четири „обладателя“ на неравномерно разпределени помежду им конски сили, чиито имена достатъчно красноречиво говорят за тяхната „порода“ – Опел Астра, Роувър, БМВ и Мазда.

И така... Сто и двадесет години по-късно „Сдружение за култура – Хасково 2015“ с председател Димитър Шалапатов организира на 19 и 20 октомври 2020 година автопоход от Хасково до Арда. Находчивият организатор много добре знае как регионално събитие придобива национален характер и бе поканил за участие, освен неколцината свои съграждани, и служители на Националния литературен музей, които по това време щяха да откриват изложбата „Илия Петров. Непознати рисунки“ в хасковската Художествена галерия „Форум“. Тъй че (за статистиката) в инициативата се включиха писатели (седмина), историци (трима), журналисти (двама) и по един художник и счетоводител...

12 октомври 2021, 10.00 часа, София

Директорът на НЛМ Атанас Капралов, Ивелина Велинова, Соня Кирицова, Чавдар Петков и моя милост се качихме на 20 октомври сутринта по колите и потеглихме от самия център на Со-

фия за Хасково, където трябваше да се срещнем с Димитър Шалапатов, Хубен Стефанов, Мина Карагъзова, Петър Ангелов, Ясен Калайджиев, Златка Михайлова, Йордан Нанчев, Недялко Бакалов и Георги Граматиков, да хапнем и да поемем по стъпките на нашите предшественици. Би било уместно тук, подобно на Александър Паскалев, и аз да подчертая: „*Не бойте се, че ще Ви отегчавам с описание на зората. Тя за ваше щастие и наше нещастие беше се явила преди да тръгнем...*“ (5).

Разстоянието между София и Хасково по магистралата е 226.7 километра, та никак не бе трудно с БМВ-то за два-три часа да се доберем до града на реката с тополите. Часовете ти се струват мигове и пътят минава неусетно, та чак незабелязано, когато си в приятната компания на хора с чувство за хумор и артистични заложби. Много скоро загубихме от поглед Роувъра, но дали отхвърча напред или изостана – вече не си спомням.

Времето бе чудесно още от София. Грейнало едно ми ти слънчице ярко-гальовно – да му се не нарадваш. Те точно такава слънце докарва по туй време на годината онова лято, дето и до ден-днешен се назовава „циганско“, ако и да имаме вече само роми, а не цигани, но то хич не върви да кажеш „ромско лято“, защото никой няма да те разбере.

Едва оставили зад гърба си задушливия смог на столицата, искрящо сините вериги на Витоша и Плана и потъналата в лека синьо-синкава омара „Дружба“, се оказахме в меките пазви на Средна гора. Октомври, то се знае, бе нашарил с всякакви пъстранини – от зелено, огненочервено, оранжево и жълто до тънмораво и кафяво – де що имаше дървета и хрусталаци по пътя. Пъстрилото придаваше на пейзажа превъзходен вид. След прохода Траянови врата пред нас се ширна обляната в слънце и есенни пъстроцветия Тракия. И БМВ-то полетя по магистралата като птица над грейнали нивя. Отдясно ни изправи снага величествената Рила. Кога стигнахме отбивката за Пазарджик, тъй и не разбрахме, след мигове затрептяха в далечината тепетата на Пловдив и зад тях – родопските овали. А птицата се носеше-носеше в пространство без начало и край... Тракия...

Но пак не ще се впускам в подробно описание на пътя от София до Хасково, защото, подобно на Александър Паскалев, се опасявам, че „*ако взема да пиша за такива дреболии, то ако не сега, то сигурно довчера ще ви залови моравата*(6)“, другояче – досадата.

Хасково

Перото ми заскързва учестено в желанието да опиша този град, да се поровя в историята и настоящето му, защото е намерил отдавна ниша в сърцето ми. Но ако се поддам на тревълнението, не биха ми стигнали десетки страници, за да го описвам и разхвалявам. Пък и той не е обект, а отправна точка на нашия автопоход, какъвто е бил и за предходниците ни преди сто и двадесет години. Тъй че се налага да обуздая жребците на вдъхновението.

Но не мога все пак да не спомена, че Хасково е градът, в който живеят много мои приятели. То май в никой друг град на света няма толкова приятели, колкото в Хасково. Добри приятели, ако и понякога да не ги разбирам. Добри хора. Да, да, хората от Хасково, които познавам, до един са добри хора. Някой би ехидно подметнал, че се изхвърлям, защото дори в приказките има добри и лоши хора. Може и да е така. Но само в *чуждите* приказки. В моите приказки и в моята реалност лоши хора от Хасково няма, ако дори понякога реалността да ме опровергава. Благодаря на Провидението за което.

Гостоприемният Димитър Шалапатов ни пое, както се казва, още от прага. Стоварваме в Художествена галерия „Форум“ платната за изложбата и се отправяме заедно с него към уютния ресторант „Веста“, където хапнахме на корем кой каквото си поиска. Е, някои, помамени от мисълта за печеното яре, което ни чакаше за вечеря, не обремениха като нас, глупаците, стомасите си с ненужен баласт зеленчуци и разни вкусни манджи, характерни за това прикътано място.

Оказа се, че Мина, Недялко и Георги липсват в редиците, но дали поради карантина покрай covid-19, дали поради нещо друго – не разбрах. Затова пък по-късно към нас се присъедини Саня, приятелката на Хубен.

И отново на път

Разположена удобно в Опел Астрата, слушам внимателно Димитър Шалапатов. Обичам да съм край него, когато обикаляме по паметни места. Той знае всяко камъче по пътя не само защото е организатор, а защото, като организатор, влага всичко от себе си. Маршрутът става част от сънищата му, от мечтите му, от това, което е. Сякаш се вражда в него. Всичко му е ясно. Всичко е изучил. От всички възможни източници. А когато тръгне да разказва, е та-

къв сладкодумец, че понякога дори забравяш за пътя.

Този ден не бе особено разговорлив. Вероятно защото ми бе пратил пътните бележки на Александър Паскалев по имейла предварително. Е, що-годе се справях, но не съвсем.

Пред нас се разпростираха хасковските хълмове в цялата пъстрина и светлина на октомври.

Малево (Теке къой)

Александър Паскалев уведомява, че придвижването на групата им до Малево е било бързо (*„Ранко стигнахме в Теке къой...“*), като допълва, че селото *„е разположено на левия бряг на Олу-дере(7), има около 250 къщи. Доста богато е, с хубава черкова и лошо училище, обикновено явление за повечето села. Прочуто е с доброто си масло и гиздавите си моми“*.

Ние не спряхме в селото, а и да бяхме спрели, нямаше с кого да разменим и дума-две. Ни гиздави моми. Ни жив човек. Улиците бяха пусти, макар че през 2020-а са посочили Малево като постоянен адрес над хиляда и сто души – внушителен брой жители за съвременен българско село. А по времето на Александър Паскалев жителите му са били дори двойно повече. Старият път до Малево, по който хасковските туристи някога са се движели, е затворен – заради железницата. По него днес може да се стигне до селото само пеша.

Село Теке къой е преименувано на село Малево с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г. Новото име е взето от местността Малево, която се намира на два километра от селото. Там са открити следи от някогашно селище отпреди хилядолетие, че и повече.

Впрочем, в пътните бележки на Александър Паскалев всички села са със старите наименования, тъй като до 1900 година те все още не са били променени. Масово преименуване на градове, села, местности и прочее у нас се е извършвало по-късно, в различни години: през 1906-а, 1934-а, 1942-а, 1966-а и 2018-а, докато индивидуална промяна, с отделен министерски указ или постановление, се е осъществявала по всяко време.

Продължаваме по течението на Харманлийската река.

Корен (Кютюкли)

Отдясно на пътя – две дръгливи магарета. Пасат. Срещу нас отнякъде изниква изтърбушена каруца. Около нея подтичва куче.

В самото село виждаме двама-трима мъже. Шляят се. За къде да бързат... Извън селото неколцина селяци се силят да издърпат от шосето паднало дърво.

Село Корен е споменато още през XVII век – в пътните бележки на османски пътешественик Евлия Челеби(8):

„Село Кютюклий – от него се докарват всички коренища и възлища за град Одрин. Докато дойдем от Осман баба до тази махала, претеглихме пълни... часа удивителни дъждове и калища“.(9)

Александър Паскалев и другарите му подминават Корен, без да се отбиват в него. Но пътеписецът не е пропуснал да уточни, че то се състои от „50 къщи турци и българи, последните, преселени от Иробас“. Днес къщите ни се видяха повечко. Селата Кютюкли и Иробас са преименувани на Корен и Криво поле с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г.

Преди десетина години във връзка със село Корен бях прочела любопитна информация(10), която ме радостно порази. През 2005-а някой откраднал камбаната на местната църква „Св. св. Константин и Елена“, построена през 1925 година (в селото джамия е няма, няма и днес). По това време (2005-а) българите християни в селото били 35, а изповядващите ислям – близо 400. По инициатива на кметлицата започнали да събират пари. Всеки дал по нещо – кой по 10, кой по 20 лева. И църквата скоро се сдобила с нова камбана. Трогателен факт. Но още по-трогателното е, че (по признания на християните) българомохамеданите дори били по-щедри.

Припомних си тогава, че в началото на новото хилядолетие, когато се строеше храмът перла „Св. Висарион Смоленски“ в Смолян, сред дарителите също имаше много българи мохамедани, а и строителите му бяха от българомохамедански села. Това са обичайни „практики“ по местата, където християни и мохамедани живеят съвместно, та лично на мен не ми е чудно. Чудно ми е дето след 1989 година разни-празни учени-недоучени „специалисти“, „експерти“ и „историци“ любители се занадпреварваха да натрапват на българите, изповядващи ислям у нас, че са „помашки етнос“ и си имат „помашки език“. Да се чудиш колко разреден и колко повреден трябва да е мозък, способен да измъти подобни тези и идеи, тласкащи хората към разделения и нови мъки. През 1900 година, когато спомените за турското робство(11) и българските теглила все още са били живи, едва ли е било възможно прокарването на

подобни фантастически теории.

Хасковските хълмове край нямат. Движим се в тунел от дърветата. Двулентовият път преминава в еднолентов...

Али баба текеси (Свети Илия)

От разговора в просторната Опел Астра не мога точно да разбера това село ли е и ако е село, защо се казва така, или, ако не е село, какво точно е. Загадка... Когато спираме, веднага на очи ни се наби табела с озадачаващ надпис:

„ТЮРБЕ НА АЛИ БАБА

местност: Али баба текеси

Уникална седемстенна сграда на около 5 века – гроб на мюсюлманския светец Али.

Всяка година на 6 май това място бива посещавано от мюсюлмани шиити, мюсюлмани сунити и християни.

Хора от различни вярв и дват, за да запалят свеци за изцеление.

След Освобождението храмът е превърнат в християнски молитвен дом, но след 10.11.1989 отново връща старото си религиозно предназначение“.(12)

Значи местност, а не село, казвам си наум. С тюрбе на Али баба. Е, не онзи Али баба с четиридесетте разбойници, който знаем, а друг мюсюлмански светия със същото име... Но тогава за какъв харем и бейове говореха спътниците ми, а и Александър Паскалев упоменава? Как да вържа всичко това със свят човек?

От Евлия Челеби разбрах, че по негово време, тоест през XVII век, тук е съществувало едноименно село:

„Село Али баба текеси

Този скъп покойник(13) също бил ученик на Осман баба султан(14). Има около 20-30 дервиши, но няма вакъф(15). Понеже е теке(16), което се задоволява самостоятелно, прехраната на бедняците му сутрин и вечер се очаква от Всевишния. Съобразно категоричния текст в сура... „и всичко, което лази по земята, го храни Всевишният Бог“, Господарят на рабите изхранва, пои, облича и наглежда тези бедняци. Тези Божии раби също така обличат седмостенна кечена шапка-боздуган и обичайната корона и винаги се поминуват с „Подайте за Бога“. Още от времето на Осман баба им било внушено така. Обаче всички бедняци пак про-

славят името на Богатия [Бог]. И понеже се уповават на Твореца, установено е, че непременно всеки ден за бедняците от това теке идва по една овца за курбан. Изобищо не са в недостиг милостините, даренията, благодеянията и подаянията от всички страни, та те пак оказват милостиня на идващите и заминаващите“.(17)

От Евлия Челеби разбираме, че селото е названо на Али баба, за когото не дава повече други сведения, освен че е един от учениците на Осман баба, и то вероятно от най-приближените му („скъл“), след като му е било разрешено да открие свое теке – имало е такава практика, свързана с най-приближените хора на светци от ранга на Осман баба.

В бележка под линия преводачът Страшимир Димитров уточнява, че село Али баба текеси е „*бившето Теке къой, сега Малево, Хасковско*“ (18). Това вероятно е грешка (или нещо ми се изплъзва). Защото за съществуването на отделно село под името Али баба текеси научаваме и от Указ № 525/обн. 03.12.1899 г. Чрез този указ село Али баба текеси се преименува на село Свети Илия. Впоследствие, през 1901 година, село Свети Илия е заличено без административен акт поради изселване. Село Малево пък си е имало свое някогашно име – Теке къой, променено, както стана дума по-горе, през 1906-а.

Александър Паскалев разказва, че до тюрбето на Али баба се е издигал харем, в който някога е кипял бурен живот – към него е имало стаи за посрещане на гости и богомолци, идващи на поклонение. Харемът най-вероятно е просъществувал в цветущ вид и „по предназначение“ поне до Съединението през 1885 година. През юли 1900-а, когато хасковските природолюбители са минали през текето, в него все още е църцолел някакъв живот, доколкото в помещенията му за гости са живеели преселници, но явно селото вече е било със „затихващи функции“, защото на следващата година е заличено. Александър Паскалев е обозначил наченалата се разруха:

„Преди няколко години то, с обширните си ниви, гори, ливади и поляни, е било наследство на Али бея. Подире той го продал на части: харема на едного, стаите, служещи за приемане на гостите и богомолците, на няколко семейства, преселени от Юглюк(19), а нивите – на околните села. Текето е с изглед на турски чифлик. Околовръст има полуразрушени кошари, плевни, сега

пусти, и стаите, в които живеят преселниците...“.

Що се отнася до харема, Александър Паскалев е толкова смаян от архитектурата му, че отделя няколко страници за описание. За съжаление, нямаше как да се уверим дали описанието му е правдиво. Времето, стихийте и природата са си казали своето. Не само харемът – всичко е потънало в разруха, по-точно – вдън земя. А как се разглежда и сравнява нещо между някога и сега, когато то вече не съществува! Ако би имало време да обикаляме наоколо, навярно бихме открили останки от зид или руини някакви, неприличащи на нищо, но те едва ли биха послужили за основа на каквото и да е сравнение.

Останала е оттогава непокътната само старата чешма. Огромна черница хвърля сянка над двора – мястото, където на 6 май, Гергьовден, и християни, и мюсюлмани и до днес се събират и правят курбани.

Тюрбето на Али баба...

И то бе за мен пълна мъгла. За първи път посещавах тюрбе, та не ми беше ясно какво точно ме очаква. Заблудена от табелата, която бяхме прочели преди малко, си въобразявах, че в наше време ще пристъпим в позапуснат православен параклис, приспособен за чуждоверски нужди, и пак върнат, и пак обърнат... Въобще – бъркотия... Подбутната от ентузиазма на автотуриста, почти нахлух вътре и аха-аха да прекрача в празното правоъгълно пространство в средата на стаята. Едвам се спрях, бавно осъзнавайки, че с този параклис нещо не е както трябва, че такива неща в параклис не би следвало да има... И не, не осъзнах, а по-скоро усетих (сетивата бяха по-бързи от ума!), че това е гроб – по хладината, която ме блъсна отвсякъде, по особената тишина, някак много плътна, ако и да бяхме шумни – толкова плътна, че сякаш можеше да се пипне с ръка.

„Но къде е мъртвецът?“ – попита някой, защото обграденото правоъгълно пространство, което трябваше да е гробът, бе празно. Не че мъртвец или нещо друго трябваше да има върху него, разбира се, но усещането, че там нещо липсва, бе твърде осезаемо, щом всички го почувстваха. Ни надпис. Ни снимка. Нищо. Някакви изкуствени цветя в каничка до него. Някакви килими, постлани отстрани някак „недодялано“, неуместни, както ми се стори, за мястото.

Чак след това забелязах – на стената отпред вместо иконостас висяха няколко безразборно окачени снимки (на мюсюлмански светци, предполагаем). И – о, небеса! – на най-видно място се мъдреше снимка портрет на Кемал Ататюрк... Ако това бе гроб на мюсюлмански светия, живял при това в силните за Османската империя времена (в епохата на най-големите ѝ завоевания!), то какво търсеше тук снимка на основателя на светската Република Турция, отрекла изцяло османското наследство? Загадка... Друго в тюрбето не видях. Или отказвах да видя. Нека ми бъде простено, ако нещо съществено съм пропуснала. Неволно е.

Не бях единствената учудена от снимката на Кемал Ататюрк. „Та това е светотатство! – възкликна Хубен. – Какво прави портретът на Кемал Ататюрк във военна униформа на това священо за алевитите място? При това хем е по-голям от снимките на мюсюлмански светии, хем е поставен по-високо от тях... Като знаем колко алевити е избил Кемал Ататюрк по време на бунтовете в Диарбекир през 20-30-те години на миналия век...“. Наистина, като знаеш това, изтръпваш от почуда... И се питах дали подигравка, издевателство над алевитите означаваше тази снимка на Кемал Ататюрк тук, в алевитийското светилище, или бе предудреждение – към някого, неизвестно към кого.

За тюрбето на Али баба Евлия Челеби не споменава нищо (за сметка на тюрбето на Осман баба, което е описал най-подробно). Александър Паскалев не само описва тюрбето на Али баба, но и забелязва детайли, над които си струва да поразмислим и днес:

„В четвъртия двор бяха гробищата, покрити с гъст, висок буреняк, из който се показваха дялани мраморни камъни и тюрбето с гроба на светеца. Турците мислят, че там е заровен техен светец Алия, а българите, че това е Свети Илия. Затова този гроб се почита и от турци, и от българи. Тука навярно е имало някой параклис, който при началото на робството е бил заграбен от някой бей, който е дал някъде свободата да идват на поклонение.

Параклис или друго подобно е имало, казвам, защото иначе необяснимо българите да идват на поклонение на турски гроб, за когото впрочем трябва да се държим в резерва, защото е разположен запад към изток. Същото е, види се, и с другите текета.

Влязохме в тюрбето през едно предверие и веднага ни удари студен и влажен въздух. Ако си сам или с малцина, ще ти се сто-

ри, че влизаиш при мъртвец. Но сега бяхме мнозина, та човек не се обладава от това чувство. (...)

Гробът е на средата на полутъмното, осветявано само от едно решетесто прозорче тюрбе. Разположен е от запад към изток. Представлява една празна гробница (под която твърде възможно да е праха на светеца), покрита с обвит от зелено сукно капак. До главата има поставен мраморен камък с форма на глава, на когото е надянат прашен голям фес със зелена чалма. На дясна страна до главата има място за палене свеци, а отсреща са поставени принадлежностите на бея-свещец: голям бронзов нож (кама), пухти (кайки) за колан, голям рог, навярно от дива коза, за лов и три нееднакви големи мраморни шестоъгълни плочки, нанизани като броеница. От лява страна до краката е положен изправен бронзов полумесеи, набучен на дълг прът. До него стои сажде някакво, на което турците се молят, и най-подире нови чехлици, защото се вярва, че светецът среицу определен ден ходи от Али баба теке до Осман баба теке“.

Над какво по-точно би следвало да поразмислим?

Първо, пътеписецът предполага, че на това място явно е имало параклис или „друго подобно“, предвид факта, че тук идват на поклонение и българи християни. Той вероятно е бил „Свети Илия“ – едва ли случайно в края на XIX век село Али баба текеси е преименувано на село Свети Илия. Явно с идването тук на Али баба, ученика на Осман баба, през XIV век параклисиът е бил не просто „заграбен от някой бей“, но и разрушен, а след смъртта на Али баба на негово място е било издигнато тюрбето.

Разбира се, гробът, дори и символичен, няма как да е на свети Илия, тъй като вехтозаветният пророк е бил отнесен на небето жив (тоест без да е умрял) на огнена колесница с огнени коне пред очите на пророк Елисей(20). Много по-късно пророк Илия и Моисей се явяват пред апостолите Петър, Иаков и Иоан на Преображение Господне, когато лицето на Иисус Христос светнало „като слънце“(21). И пак пророк Илия, заедно с Енох (другия вехтозаветен пророк, невкусил смърт), ще дойде в последните времена, за да разкрие и разобличи антихриста(22)...

Второ, Александър Паскалев съвсем не случайно акцентира върху един недвусмислен факт два пъти – гробът е обърнат „от запад към изток“. Обикновено западната ориентация (глава на за-

пад, крака на изток) свидетелства, че погребаният е християнин (така е бил погребан Христос, така погребват и починалите християни). Мюсюлманите ги погребват с глава към Мека (в нашия случай би следвало да е на изток-югоизток). Така че не е изключено в двора на някогашния православен молитвен дом да е бил погребан именит християнин или поне до олтара му да са лежали мощите на православен светец, чието име е загубено през вековете на гнет.

А защо да не допуснем тук преди още параклиса и преди тюрбето да е имало древно тракийско светилище или гроб? Често самите християнски храмове са били строени върху някогашни места за поклонение, нали... Кой да ти каже? Всичко е потънало в забрава. Никой не се е интересувал и не се интересува, освен неколцина чудаци, ако въобще са и неколцина.

Безрадостните мисли...

Табелата за тюрбето на Али баба, самото тюрбе, гробът, пътните бележки на Евлия Челеби и Александър Паскалев навяха не особено радостни мисли в главата ми относно днешното безхаберие към собствената ни история – и в глобален, и в национален, регионален и местен мащаб. И до ден-днешен на това място идват на поклонение и мюсюлмани, и християни. Но християнският елемент все повече и повече се заличава. Вече нямаме представа какво тук е било, преди Осман баба със своите триста придружители си ромаси да сложи крак върху тукашните земи, тоест преди падането ни под турско робство.

Евлия Челеби разказва за текето на Осман баба (към което е и текето на Али баба) като едва ли не за най-важен мюсюлмански духовен център в империята и въобще не смята за необходимо да упоменава какво тук някога, преди османските завоевания, е имало. Вероятно и не е знаел, нито се е интересувал. Типично за човек, израснал в османския двор (баща му Дервиш Мехмед Зилли бил придворен златар) и получил високо за времето си образование... Александър Паскалев само предполага, че „*тука навярно е имало някой параклис, който при началото на робството е бил заграбен от някой бей*“.

Сто и двадесет години по-късно от табелата за Али баба текеси разбираме само, че „*След Освобождението храмът е превърнат в християнски молитвен дом, но след 10.11.1989 отново връща старото си религиозно предназначение*“.

В това изречение веднага се натрапва една очевадна неточност. Да, с Указ № 525/обн. 03.12.1899 г. село Али баба текеси е преименувано на село Свети Илия, но две години след това то е заличено поради изселване. Освобождението на България от турско робство е през 1878 година, Съединението на Източна Румелия с Княжество България е през 1885 година, а Александър Паскалев, минавайки оттук с групата през 1900-а, описва тюрбе, а не „християнски молитвен дом“. И другата очевадна неточност, че храмът „след 10.11.1989 отново връща старото си религиозно предназначение“, тоест на тюрбе. Схванахте ли вековечната хитроумна заблуда, която днес се котира и ще остане и занаят? **Именно заблудата, а не истината ще остане, защото, за да остане истината, редно би било на табелата да се упомене, че тюрбето е издигнато върху някогашен разрушен православен параклис и затова през XX век, а не веднага след Освобождението, храмът връща старото си религиозно предназначение, но след 10 ноември 1989-а тюрбето отново функционира като тюрбе!** Но едва ли някой някога ще напише върху табела това. Хората, живели по тези места, са отдавна изчезнали. Случвалото се по тези места е отдавна забравено. Ако не са случайните свидетелства на пътешественици и природолюбители, да са отлетели в небитието и спомените за това, което тук някога е било. Но кой ще търси тези свидетелства и кой на тях ще се позовава? Някой и друг любопитко, някой и друг поклонник на старините. И толкоз. Тези, които пишат табелите и които решават съдбата ни, не се интересуват от фактите, от истината.

Ще попитате: „А учените и специалистите?“. Какво за тях да кажа... За турските историци и българските им подгласници в тази посока (защото има и такива, скъпо платени при това!) и до днес историята на Балканите и на света започва откакто тръгва историята на Османската империя... Но има и нещо друго, твърде потискащо. Днес наши уж учени, уж специалисти извършват най-бруталното досега фалшифициране на българската история, като гръмогласно, подобно ерихонски тръби, се захванаха да отричат „турското робство“, преобразувайки го по някакъв алогичен, алхимичен начин в „османско присъствие“, по време на което българите едва ли не просперирали. Те и разхваляват до небесата „наследството на Османската империя“ по земите ни, нехайки за нашето, българското, наследство. А в целия този район от Хасково на юг „артефакти-

те“ и останките от тракийски селища и некрополи, скални ниши и средновековни твърдини и храмове се виждат и с просто око.

Подмяната на християнските храмове с мюсюлмански молитвени домове

Евлия Челеби, разказвайки за възникването на текето на Осман баба, ни е оставил красноречиви сведения за това как завоевателите са мечтаели за такава подмяна:

„Този Осман баба султан лично бил от чистата жила на потомството на династията на Абаданите. Неговият дядо Саид Али бил един от синовете на седмия син на честития Муса Кязим. Негов син пък бил Сеид Хисамеддин, а негов син е този Осман баба. Поради това няма никакво съмнение и колебание, че той бил от чисто благородно потекло на чудотворци-праведници. Най-напред той получил одобрение за дейност лично от Хаджи Бекташ Вели и ходжа Ахмед Йесеви, след което в Бухара и Балх дошъл на помощ на Османовата династия и заедно с Орхан Гази участвувал в завладяването на Бурса. След това пак през неговото царуване той се съветвал със Сюлейман паша, син на Орхан Гази, и като авангард на Сюлейман паша пръв този Осман баба с триста души сиромаси сложил крак върху румелийските области.

С удари на тъпани и с призови били привлечени мюсюлмански тъпни. С носени флагове и с развети знамена и байраци те стигнали право при одринския крал, пътешествувайки из Румелия. Те се молили с думите: „Местата, в които е стъпил нашият крак, всички да станат мюсюлмански“. Когато ходили и обхождали Балканския полуостров, Испания, Австрия, Франция, Дания, областите на римския папа и Париж, те припявали: „Господи наши, нека да станат мюсюлмански области, черквите да станат мюсюлмански молитвени домове след хиляда и стотната [година]“. С една дума, той бил голям султан и много бил преживял. Когато пък при едно пътешествие ходил в Рим през [...] година, дошел при Гази Худавендигяр и му внушил да завладее Одрин. Когато Мурад Гази със старанията на Осман баба завладел Одрин, той се намирал при него“.(23)

Тъй че не е чудно как така повечето от черквите и параклисите много скоро след падането ни под турско робство са „сменили своето предназначение“. Параклисът на пророк Илия бил постигнат от тази участ малко след като Осман баба завзел това място от

нашите предци християни. И даже ако повярваме на написаното върху табелата за Али баба текеси, че „*След Освобождението храмът е превърнат в християнски молитвен дом...*“, тоест че храмът връща някогашното си религиозно предназначение, най-озадачаващо е как в края на XX век, тоест седемстотин години от припяванията на „*абдалите от Рум*“ параклисът отново е преобърнат в тюрбе – без безмилостни завоевания, без тежки робства и тъмни гнетове, дори без каквито и да е особени основания!

Какво всъщност я очаква Европа след 300-400 години, след като молитвите на онези триста сиромаси, придружавали Осман баба в обиколките му по континента („*Господи наши, нека да станат мюсюлмански области, черквите да станат мюсюлмански молитвени домове след хиляда и стотната [година]*“), явно са тръгнали да се сбъдват още в наше време? Да ви звучи историята с параклиса на „Свети Илия“ като „легенда“, „фалшификат“, „приказка“, „мит“ или „художествена измислица“? На мен не ми звучи. Самата истина е. И никой няма да я обозначи като нещо друго, освен като истина, дори след пет века – ако останат българи дотогава, разбира се, да милеят за поруганите светини, за помъченото отечество.

И все пак, споменът, че на това място е имало православен храм на името на свети пророк Илия, е надживял вековете. Да, споменът е дошъл до нас, въпреки че храмът е бил сличен от лицето на земята и на негово място е било построено тюрбе, въпреки петте века робство и духовно потисничество, въпреки жестоките асимилаторски политики, въпреки забравата. В това, съгласете се, има нещо отраднo и обнадеждаващо.

Чалът

Наоколо – кариери от варовик. Отляво ни – мощен рид. Чалът. Хасковските учители, научавам от Димитър Шалапатов, са вървели покрай край Чала. Асфалтовият път, по който се носим днес с нашите разнокалибрени конски сили, не е съществувал тогава. Иначе всичко друго наоколо е досущ както някога го описва Александър Паскалев:

„От лява страна на пътя ни, т.е. от юг се издигаше величественият Чал. Той е продълговата планина от варовит камък, която лежи между селата Кавак махле, Гереня, Голямо Яджели, Малко Яджели и Али баба теке. В по-голямата си част е гъсто

залесена с липи, дъб, габери и др. Върхът ѝ е оголен, откъдето е взела и името си. Само двадесетина клена се виждат отдалече. Тази планина е гнездото на цялата околна местност. Отдясно на пътя ни, на север се простираха бърда и долища, покрити с хубава дъбова гора, а далече през нивя и поля се белееха укрепленията в Хасковските лозя“.

Чалът е известен и като Кралев рид. Това наименование е свързано с историческо предание. Предпочитам да го нарека предание, а не легенда, защото в него няма нищо въображаемо, нереалистично или свръхестествено. Това е историята на един достоен българин, която, предавайки се от уста на уста, е стигнала до нас.

В робско време на сватби и други празненства турците организирали пехливански борби, в които българи не участвали. Добре, ама си навлекли подигравки и унижения. Но се намерил сред тях младеж – Кралю, силен по характер и с буйна кръв, който не издържал обидите и се включил в борбите. Веднъж. И дваж. И триж... Колкото пъти участвал, винаги натръшквал на земята и най-прочутите и най-ербап пехливани. Люта завист тресяла турците. Но как да му натрият носа, след като на състезанията всичко е пред очи и ако обърнеш резултата, ще станеш за резил. Но ето че измислили как. Един ден – в негово отсъствие – опожарили къщата му, в която изгорели и жена му, и четирите му деца. Сломен от мъка, Кралю отмъстил. После се изтеглил се в горите на Чала, събрал дружина и защитавал тукашното население от турски издевателства и безчинства. Много по-късно признателните потомци поставили на Чала мраморна плоча с надпис „Признание на Кралю войвода“. Но през 1995 година плочата изчезнала. Никой не я е възстановил и до днес.

Вниквам в историята с плочата на Кралю и навързвам събитията с надписа на табелата на Али баба текеси. Малки, но не маловажни брънчици от почти невидимата, ала опасна, реална битка за потулването и изчегъртането на историческата ни памет в този регион, но и в България. Някой упорито премахва от земята ни знаците на българската памет.

Кралево (Кавак махле)

Докато слушам сладкодумния Димитър Шалапатов, неусетно сме стигнали Кралево. Както вече се досещате, селото носи името на юначния Кралю, защото Кавак махле било неговото родно село, а споменът за юначните му подвизи не помръкнал през годините.

След Освобождението жителите му единодушно решили Кавак махле да бъде преименувано на село Кралъво. Това и станало с Указ № 525/обн. 03.12.1899 г. А след години, с Указ № 960/обн. 4 януари 1966 г., името на селото е осъвременено от Кралъво на Кралево.

Иначе, относно Кралево, Александър Паскалев отбелязва:

„Минахме и край кръчмата, в която имаше само неколцина селяни. Въобще, както навсякъде, така и тука, рядко се виждат селяни и селата нямат празничен изглед, както това бива през зимните празници“.

Интересно наблюдение. Направи ми впечатление, защото и ние минавахме през села, в които рядко виждахме човек. В кръчмите не се отбивахме, за да разберем дали изобщо има хора. Може би затова понякога ме обхващаше чувството, че се движим през призрачни места. Как е през зимата тук, дори не си представям. Но днес по принцип, поне в селата, които знам, празниците не са през зимата, а през лятото и нямат нищо общо с празника като празник – просто през лятото по селата пристигат деца, млади хора и селата живеят. Те това всъщност е и празникът им...

Голям извор (Голямо Яджели)

Жив човек не се вижда и в това село. Вдясно, показва ми Димитър Шалапатов, е село Кладенец. През 1900 година то все още е било в Турско. Освободено е по време на Балканската война (1912-1913).

За териториите около селата Кладенец и Долно Ботево Александър Паскалев пише, че са били спорни с Турция. Това е наложило групата да мине не по правия път, а по заобиколния, тоест *„по южните склонове на Чала“*.

Някога в Голям извор са живеели турци, които след Освобождението заминават за Турция, и в него се заселват българи от околните села Долно Ботево, Гънково, Стамболово и Дарец. В началото на миналия век с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г. селото се преименува от Голямо Яджели на Голям извор, а Малко Яджели става Малък извор.

Долно Ботево (Герен, Долно Ботъво)

Видя ми се голямо село. От Димитър Шалапатов научавам, че открай време е прочуто със своя извор с лековита вода. През 1958 година в местността Акмара край него е открит римски каптаж с

резервоар от IV век, а намерената керамика свидетелства, че каптажът е бил използван и през Средновековието.

Александър Паскалев е впечатлен от факта, че къщите и плевните в Долно Ботево са *„каменни и хубави и туй, което обръща най-много вниманието, с по един съвсем малък или дори без никаква прозорец. Селяните се грижат по-малко за себе си, а повече за плявата си, за сеното си и др. и когато направят една „крива-лява“ къщица, те се боят да пуснат вътре светлина, защото така им „темничко“, следователно и „харничко“.*

Може някога и да е било така. Но днес двукатите и трикати къщи на долноботевци са си с прозорци и светлината не само влиза в къщите им, но и, не знам как, се създава усещане, че тя излиза и отвътре им, та къщите някак и светеха извътре. Затова може би, макар само тук-таме да се мяркаше човек, пустите улици не гнетяха чак толкова. Светлината, която идеше от къщите, говореше, че в селото кипи живот, че е хубаво.

Старото име на селото е Герен. Сменено е на Долно Ботьово с Указ № 462/ обн. 21.12.1906 г., а през 1956 година името му е осъвременено без административен акт на Долно Ботево.

След това село пред нас се откри планината.

Лясковец (Пъндажик)

Александър Паскалев само го споменава, когато навлизат в Източната Родопска верига с *„множество лабиринтни разклонения“ („Частта до Пъндажик бе най-близка. От синкава тя взе да става тъмнозелена“).*

Село с превратна историческа съдба. Разположено е в полите на Родопя. Завладяно е от турците след битката при Черномен през 1371 година, две десетилетия преди окончателното падане на България под турско робство (1396-а). Освободено е през 1878-а, но за кратко. След Берлинския конгрес попада в границите на Източна Румелия. След Съединението е в пределите на Княжество България, като до 1912 година границата с Турция минава досами него (през местността Маята, където е имало стражеви постове). След Балканската война границата е преместена на юг. До 1912-а Лясковец е турско село, после дошли българи (бежанци от Беломорска Тракия), които си тръгнали в средата на 50-те години на миналия век, когато тук идват да живеят турци казълбаши от селата, останали под водите на язовир „Студен кладенец“ (Османово, Крояци и други).

Пъндажик е преименувано на село Лесковец с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г., а по-късно, с Указ № 960/обн. 4 януари 1966 г., името му е уточнено на село Лясковец.

Наоколо – чудесни дъбови гори. Октомври е. И е шарено, шарено...

Зимовина (Коджа къшла)

След табелата на Зимовина, отляво на пътя мярваме няколко магарета, които кротко пасат. И в това село, както в останалите села, е пусто. Преди сто и двадесет години Зимовина е била в Турско, така че е останала извън маршрута на хасковските учители и не е спомената в пътеписа на Александър Паскалев.

Според преданията селото възниква край тукашна турска казарма. През XVIII век около десетина семейства построили наблизо къщи и нарекли новото село Коджа къшла, тоест „голяма казарма“. Преименувано е на село Зимовина с министерска заповед МЗ № 3775/обн. 07.12.1934 г.

През 1928-а в него идват бежанци от Беломорска Тракия, а в средата на 50-те години на миналия век се настаняват турци от селата, потопени във водите на язовира. Впоследствие българите напускат селото.

Граници...

Не забелязах кога точно пресякохме линията между хасковските хълмове и склоновете на Родопа. Това вероятно усещат стъпалата. А ние, носейки се на колела, няхаме възможност да „прихванем“ разликата. Или просто човек трябва да знае къде точно е границата, за да я „види“, за да я почувства. Та малко по-късно и изненадващо осъзнах, че вече сме в планината.

Александър Паскалев не само е упоменал навлизането на групата в Родопите. Видял другата красота, той дори някак смелно „поетиката“ си. Описанията на картините, които се разстилат пред очите му, вече са съвсем различни. Облъхват те някакви откъдени ветрове. А и веднага, разбира се, придвижването им става по-трудно, особено за клепоухите им помощници. Но най-го се пва пустошта:

„Този край в сравнение с нашите села ми се видя истинска пустиня. (...) Ще си помислиш, че в тези пуцинаци не живеят човеци. Срецнахме само едного. Ронеше зърна от снопите на нивата си“.

Толкова е зашеметен от рязката отлика пътеписецът, че дори

разделя творението си на две части: „От Хасково до кърджалийските села“ и „По кърджалийските села и покрай Арда“.

Впрочем ние, или поне аз не забелязах днес особена разлика между хасковските и кърджалийските села, през които прелитахме. Нито по външен облик, нито по хорско присъствие (или отсъствие) едните села не се особено отличаваха от другите. Бяха като че еднакво красиви и някак призрачно пусти. Родопските села дори ми си сториха по-оживени.

През 1900 година по тези места е минавала границата между България и Турция. Димитър Шалапатов своевременно ни уведомяваше кои от селата са били на наша територия и кои – оттатък границата. По времето на Александър Паскалев в по-голямата си част границата е следвала река Арда или някои от нейните притоци. Пътеписецът с тънко чувство за хумор разказва как през цялото време, докато вървели, трябвало много да внимават, за да не преминат в Турско, но не винаги успявали (*„Границата на места много криволичеше, та рискувахме да пропаднем в турска територия. Много от нас се хвалеха, че били в странство и скоро се завърнали...“*). За нас такава опасност нямаше. След Балканската война (1912-1913) границата се премества на изток и днес е не просто граница между България и Турция, но и граница между Европейския съюз и Турция, която не е член на „общото ни европейско семейство“, та и да бихме стигнали до граничната бразда, едва ли щяхме да си позволим волности от рода на ту „отсам“, ту „оттатък“.

„Едва ли щяхме да си позволим...“ е казано пресилено. Днес границата ни всъщност е „отворена“ – и в пряк, и в преносен смисъл, с всичките добри и лоши последствия от това. Толкова отворена, че дори се наложи да я „затваряме“ преди десетина-петнадесет години например, когато издигахме телени заграждения заради безконтролно преминаващите диви животни – преносители на различни болести по свинете, козите, кокошките и каквото там. После пък, покрай „арабската пролет“ и „сирийската криза“, се появи съвсем реална опасност от десетки и стотици хиляди бежанци, та телените заграждения по границата отново станаха свръхактуални, макар на фона на прииждащите огромни бежански вълни да изглеждаха смехотворно ненадеждни. Добре че политиците се разбраха, иначе като скакалци щяха да ни опоскат тези бежанци дори само докато пресичат територията ни на път към Европа.

Гнездата на Емин ага Кърджаль

Когато навлизат в Родопите, Александър Паскалев напомня:

„Оттука ни предстоеше два дни път из даалийските села, из кърджалька, из оная местност, която у нас е известна с названието „Гората Арда бонда“. Целта на екскурзията ни беше тази живописна страна. В турско време тя е била гнездо на ония диви, кръвожадни голтаци-даалии, кърджалии и дели башии, които било под господството на Еминаа, било под господството на разни други гаватарии, са правили своите разбойнически набези и са оплячкосвали България“.

Споменаването на кърджалиите бе буквално приковало вниманието ми и веднага ме бе отпратило към историческия очерк на Николай Хайтов „Кърджалията Емин ага“, включен в книгата му „Родопски властелини“ (1965). И когато Димитър Шалапатов ме сепна, че вече сме в планината, а аз дори не бях забелязала, някак внезапно си дадох сметка, че трагичните събития, разигравали се преди много, много години, са били не на някаква чужда планета, отдалечена на светлинни години от нас, а тук, на нашата планета Земя; че не от някъде – от изток или от запад, от север или от юг, иззад девет планини в десета или незнайни гори тилилейски, а от тук именно, от района между Хасково и Арда, са тръгвали да бастисват градове и села свирепите кърджалии – разбойници и бунтари срещу Османската империя, чиито действия, в крайна сметка, довели до поколебаването на нейните основи. И не веднага, но постепенно осъзнавах, че през цялото това време ние сме се движели по техните територии – поне според както Николай Хайтов ги описва:

„...от един документ, издаден през 1781 година, научаваме за избухнали размирици в казите (околиците) Султанери, сегашното Крумовградско, Гюмюрджина(24), Димотика и Узунджово. Като се има предвид, че казата Узунджово (Узунджа-абад Хаскьой или просто Хасково) обхваща голяма част от Североизточните Родопи, а казата Султанери – югоизточната им част, то ясно е, че средицето на новия бунт е безплодната сура земя – „кърджа-овата в Източните, „кърджалийските“ Родопи, откъдето започват смутите, известни под названието „кърджалийски“.(25)

В края на XVIII-ото столетие „Гората Арда бонда“ („bonda“ в превод от англосаксонски ще рече „свободен човек, стопанин“, така че „Гората Арда бонда“ би следвало да означава „Гората Арда

на свободните хора“) се превръща в обиталище на разбунтувалите се еничари, недоволни от политиката на султана. Техен водач става безмилостният Емин ага (известен и като Еминаа, галено Еминджик или с добавки към името му „Кърджалъ“, кърджалийски, и „Балтадъ“, брадварина)... Оттук през 1792 година се спускат пълчищата на Емин ага и нападат първом Иробас (Криво поле), а покъсно се отправят към Хасково. Но откупът от 50 хиляди гроша, който първенците дават на Емин ага, спасява града.

Според Николай Хайтов няколко от укрепените свърталища на Емин ага са разположени отсечката между Хасково и Арда. Сред тях главните са селата Гидикли(26) и Пашакъой(27), по-маловажните – Теке къой (Малево) и Гювенчилер(28). Интересното на кърджалийската войска, която наброявала „около дванадесет хиляди души конници“, според писателя било това, че „...при един само знак на своя предводител тя се „стоявала“ и изчезвала. Всеки поемал тайните пътеки към своите пръснати из планината села, селца и махали, за да се наслади там на удобствата на домашното огнище, на събраните богатства и заробени жени. При даден знак тия същите хора отново са опасвали оръжието, яхвали конете и се събирали на определеното място в определеното време, готови за нови подвизи“. (29)

Изобилието и гладът...

Впрочем, докато Николай Хайтов се рови в значението на думата „кърджалия“ – тия занимания са му присърце! – и изнамира три правдоподобни версии за нейния произход(30), стига до логичния извод, че именно „тая земя – съжгулена от пороища, камениста, суха и препечена, възсивкава, а на места възжълта (сура), никога не е била щедра към своите обитатели, често ги е обричала на глад и принуждавала да си набавят храната с оръжие в ръка“(31).

Ако непосредствено преди очерка на Николай Хайтов обаче си чел пътеписа на Евлия Челеби (както бе в случая с мен), няма как да не те стресне едно въпиющо „преображение“ на района между Хасково и Арда за едно само столетие – през XVII век той е богат и преизпълнен с изобилие, в края на XVIII век е дотолкова изпосталял и беден, че жителите му умирали от глад.

Дори при повърхностна „разходка из историята“ се натъкваме в тази посока на такива факти, които би трябвало да поохладят

ентузиазма на нашите учени-недоучени „специалисти“ в захласа им по „османското присъствие“, стига, разбира се, да имат не само бръмбари и банкноти, а и капка мозък в главата си. Ами ако навлезем в по-дълбокото?...

Да видим на първо време как Евлия Челеби описва появата на текето на Осман баба, което впоследствие се превръща според него в едва ли не най-голямото, богато и значимо духовно средище в Османската империя:

„Още по-рано, при пътуванията си Осман баба харесал мястото на това теке и бил обладан от желанието да изгради на това място една обител. Мурад хан Гази с щедри, разпръскващи перли думи дал в блестящата ръка на Осман баба красноречив царски декрет: „Едно приятно място от земите, на чието завладяване си бил, докъдето стига погледът, нека стане твой вакъф“. Така благоволил, при което Осман баба пък с всички свои сиромаси с биене на барабани и свирни дошъл на това място и го завзел от ръцете на неверниците. Той му определил границите до местата, до които стига силата на взора и докъдето прониква погледът, и направил в това хълмисто, осяно с ливади място, хижи за нещастниците. В този парк той провел хиляди особени разговори с 300-та бедняци, а по-късно с помощта на Мурад хан I построил едно полезно негово теке на Османовата династия. По-нататък с придобитите от него богатства при завоеванията построил много хиляди трайни големи постройки“.(32)

Няколко факта от тоя пасаж, на които си заслужава да обърнем внимание. Първо, Осман баба си бил харесал това място, докато със своите последователи бедняци обикалял Балканите и Европа, а Мурад хан Гази с царски указ му го подарил преди още неговото окончателно завладяване със свойствената в такива случаи султанска щедрост – „*докъдето стига погледът*“ (защото така се подаряват присвоявани територии – „ангро“, „на едро“)... Второ, Осман баба впоследствие, заедно със своите последователи бедняци, „*го завзел от ръцете на неверниците*“, тоест от българите, нашите предци. (И той ли е воювал? А уж голям светия, духовен учител!...) Трето, благодарение на плячката, натрупана при завоеванията, Осман баба иницирал изграждането на хиляди постройки... Изводът, явно способите, чрез които мястото е придобито и обстроено, не са попречили то да се превърне в свято за мюсюлманите място...

Как се е издържа теке на завзета земя с поробен народ? Според

както свидетелства Евлия Челеби, „...*предишните султани, които с ревностен взор са наглеждали тази обител, са ѝ осигурили обрасли с дървета планини и гори с пасища сред тях, по които пасат дванадесет хиляди дойни овце и още толкова волове, биволи, коне, мулета и камилчета*“ (33). Оставям на радетелите на „османското присъствие“ по нашите земи да опишат каква заслуга е на султаните за обраслите с дървета планини и горите с пасища, за всичките тъдявашни овце, волове, биволи, коне, мулета и камилчета... Или пък приносите за цялото тукашно изобилие от страна на онези триста „*бедняци нещастници*“, които по цял ден се молели и потъвали во главе с Осман баба в разговори за Бога...

И ми се иска да се обърна към тези радетели, разбирачи и тълмачи... Неуважаеми госпожи и господа, нима си въобразявате, че по време на робството вълшебни килимчета, отрупани с най-разнообразна вкусна храна, са долитали от нищото само с едно махване на ръката на султана? Не ви ли минава през ум, че цялото охолство на поробителите и на такива като Осман баба и тристата му спътници се е осъществявало благодарение на непосилното тегло на нашите предци? Нашите именно предци в Хасковския край са изхранвали не само Осман баба и неговите последователи, но и стотиците странници и поклонници, които ден и нощ се стичали тук от всички страни, според както медено-сладко разказва Евлия Челеби:

„В тази обител всяка вечер идват и заминават не по-малко от 200-300 конници и много стотици пешеходци и то денонощно. Всички боси и гологлави раби божии [дервиши] и маловръстните усърдно и ревностно прислужват на гостите. Освен че им дават чулове, торби овес за конете, кафеници и тенджерери, от грамадните като царски кухни им се дава да ядат много видове вкусни храни, дават им напитки и уют, след което те отминават“. (34)

Значи средновековна България е била толкова несметно богата, че два-три века след завладяването от османците, е имало какво още да се краде от нея...

През XVII век, според Евлия Челеби, изобилието в този район е все още впечатляващо. Но... Когато потреблението надхвърля в пъти произведеното, всяко изобилие, колкото и голямо да е, рано или късно пресеква. И това не е учудващо, защото от края на XVII до края на следващия век Османската империя води шест изтощителни войни с Русия. Кой е осигурявал храната за гладната войска?

Въпросът е риторичен. Николай Хайтов дори твърди, че *„немотията през 1773 година – една година преди свършека на шестгодишната война(35) – стига дотам, че с нарочен ферман е било забранено купуването и продаването на добитък в империята, докато не се изплатят реквизициите за войската“* (36). А дали е плащано на раята за реквизираните храни и животни, доколкото тя, според апологетите на „османското присъствие“ у нас, е рахатувала по онова време, сами се досетете. Ще ви подам няколко жокера.

През лятото на 1788 година, в разгара на Руско-турската война (1787-1792), предшествала непосредствено появата на кърджалийството по нашите земи, граф Ферьер дьо Совбьоф прекосява Тракия на път от Цариград към Белград. Ето какво е видял френският пътешисец:

„Пристигайки в Адрианопол, бях свидетел на ужасните опустошения от чумата там... При пътуването си наблюдавах нещо много обидно за турците: войските им, привикнали да вършат найужасни бъркотии и най-големи щети при придвижванията и дезертиранията си, бяха изплашили почти всички жители на България, които се оттеглили из планините на Македония [т.е. Родопите и Средна гора]. Там те си направили колиби. Други потърсили убежище в някои градове, за да избегнат издевателствата на онези, които ги бяха заставили да напуснат селата си при вида на насила отвлечените стада и домашните им животни, използвани за издръжка на войските. Те не могат повече да останат през това военно време в жилищата си, които напускат, нито да обработват просторните полета, чиито реколти бяха изхранили първата година цялата армия на великия везир. Сега те [тези полета] представляват само картина на пустош, която кара най-жестокото да гладуват тези, които не обработват земята на повече от 120 левги от района...“

На тези, които са натоварени да карат роби в Цариград, им е все едно дали тези пристигат там здрави, тъй като, щом донесат главите им, им дават пак същото възнаграждение“. (37)

Последният тласък, който според Николай Хайтов отприщва „кърджалийската лавина“ по тукашните места, е „голямата недородица на жито през сушавата 1792 година, която причинява страшен глад в Родопите, особено в нейните югоизточни покрайнини“ (38). Затова наред с разбунтувалите се еничари, всякаквите мародери, дезертъори, убийци, крадци, авантюристи и прочее в

редиците на кърджалиите имало и „много изпаднали в глад и немощия бедни планинци, които се надявали да намерят в кърджалийската дружина препитание за децата и за себе си“ (39).

Две години след появата на кърджалиите, през 1794 година, хасковският кадия пише изложение до султана:

„...поради пакостите, които са ни нанасяли досега разбойниците даалиш, голяма част от населението и раята се е пръснала по други околии. А останалата тук бедна рая поради издевателствата на разбойниците е занемарила всичките си работи и е оставила земеделието. Цялата ни насъщна храна е разграбена и унищожена. При това поради повсеместните слаби валежи също и в близките ни околии се чувствува глад. И бедната рая, като няма възможност да получи отнякъде помощ, сега е принудена да паса трева по планината...“ (40)

Но ужасът на населението, предизвикван от реквизиторите, бирниците, войниците и дезертъорите от армията, а по-късно и от бостанджибашиите, пращани от султана уж да го пазят от кърджалиите, а всъщност по-опасни, страшни и алчни от самите разбойниците, е толкова голям, че то е било по-склонно само да се спасява и е отказвало „помощта“, нежелни да се осланя на нея. С кърджалиите понякога е можело да се договаря в рамките на разумното, а бостанджибашиите грабелни всичко.

Тридесетина години по-късно, през 1827-а (все още не е започнала поредната Руско-турската война от 1828-1829 г.), англичанинът Рийд Уолш свидетелства:

„Сутринта по пътя [в Тракия] срещнахме голяма войскава част с топчи, със знамена и офицери. За голямо наше нещастие това отделение бе лагерувало предната нощ в селото. През време на престоя си войниците били свободно разквартирувани и изсмуквали от селото всичко, така че не останало нито едно яйце. Тогава си заминали, без да платят пукната пара. В изблика на отчаяние бедните селяни, които още чувствуваха болките от побоите при изнудванията, казаха, че селото им заслужавало само клечка кибрит, защото в него не останало нищо, което заслужавало да бъде спасено. Ако това е покровителството и насърчението, давано [от османската власт] на тези клетки люде, доста време ще мине, докато се заселят наново равнините на Тракия“ (41)

Сто години след тези непосилни времена онова, което най-много поразява Александър Паскалев и другарите му в планински-

те села, е отново чудовищната бедност на хората:

„Досега съм живял в Хасковския окръг, но и не подозирах, че имало бедност в такава степен. Бях смаян от твърде малкото нивя, които видях около Киралар(42), явление общо за тези села“.

Тук-таме хасковските учители виждат някоя нива с кукуруз, тютюн или нещо друго всред опоскани от „немилостивия топор“ гори. С покъртителна вещина пътеписецът разказва как тукашните селяци пряко сили изхранват семействата си с хляб от кукуруз... Това не може да се преразкаже – трябва да се прочете...

От военните и кърджалийските времена вероятно се е загнездил, както днес казват, „в колективната памет“ на обикновените хора онзи атавистичен страх към разните там контролйори по тютюна или събирачи на десятъка, чиновници от акцизни управления, стражари и горски. Този страх е направил селяка особено мнителен при среща с непознати. Не веднъж и дважд Александър Паскалев описва как с другарите му попадат в необяснимо нелепи ситуации (през епизодите от този характер в пътеписа му прозират елементи от Дядо-Вазовото „Негостолубиво село“ или Елин-Пелиновия „Андрешко“). Но колкото и да не скрива раздражението си от това поведение на селяните, пътеписецът намира здрав разум да ги разбере и оправдае:

„Досега селянинът е бил безбожно лъган и оголван. И този с ограничен умствен кръгозор селянин става крайно недоверчив и озлобен против всеки гражданин, защото злината идва се от гражданите, от учените. А когато из селата се затърят стражари, тайни контролйори, едновременните събирачи на „дишакъ“ (43) – хора от най-долна проба, когато тези хора се пръснат да търсят де има бърканица, дебел сенки и студени води, ненавистта на селяка достига до последна степен“.

В наше време, подобни картини на крайно изобилие и абсолютна нищета са немислими, разбира се. Човек дори не може и да си представи нито някогашното охолство, описано от Евлия Челеби, нито грабежите от страна на властта и войската, нито кърджалийските безчинства, описани от чуждестранните пътеписци и хасковския кадия, нито безпросветната бедност в началото на миналия век, сепнала Александър Паскалев. Нищо. Днес не знаем що е глад. Наоколо ни се китят села с красиви къщи, пусти улици, които по-скоро подсказват, че хората са на работа – я в администрацията, я читалището, я в училището или по къра и в гората, а младите...

Те може и да са на гурбет в по-големите градове, в столицата или по чужбина – нали всеки е свободен да изкарва хляба си където и както пожелае. Тукашните младежи гурбетчий в чужбина обаче, за разлика от повечето български емигранти, не са „невъзвращенци“ – отиват в странство, припечелват някакви средства и се връщат, влагат припечеленото в нещо и пак отиват... Докато „невъзвращенците“ отиват в там и там остават – там сменят имената си, там забравят езика си, там си купуват къщи, там се раждат и растат децата им, далече от България, която може и да не видят никога повече... Какво да се прави – глобален свят, който рендосва различните хора и съдби по свой си някакъв тертип, непонятен нам, но пък удобен и предсказуем за други...

А Родопа... Родопа...

Докато тези не особено радостни мисли прехвърчаха в главата ми, пред нас се открий Родопа в цялата си първична красота и сила... Величествена гледка!... Пътуването с кола има едно предимство пред ходенето пеша – не се налага да се „бориш“ с дерета и камънак и когато пред теб се открие панорамна гледка, можеш да ѝ се възхитиш изцяло, без нищо да отклонява очите и вниманието ти насам или натам. Макар Александър Паскалев да е преодолявал несгодите на пешака, все пак е успявал да се наслаждава на красотите ѝ:

„Навред докъдето ти окото стига гледаш разклонения на Родопите, потънали в зеленина, далечните от които покрити с тънки пластове синкав въздух, образуват хоризонта с чудните му форми. Между тях се съглежда тясното зигзагообразно корито на Арда, на места широко, покрито с пясък, на места тясно и каменисто“.

Носим се над чуднокрасива просторна долина, ошарена в златното, ръждивокафявото и пламенно червеното сияние на октомври. А малко след това някъде в долината пред нас се показва Поповец...

Поповец (Ходжа ени махле)

По времето на Александър Паскалев селото е било отгатак границата, та хасковските учители е нямало как да се отбият в него, а минали по войнишка пътека досами границата и покрай близката войнишка кула. Пътеписецът споменава за няколко воденици по течението на тукашната река Бистрица, на които се натъкнали по

пътя си, но ние не бихме могли да ги видим дори и ако те все още съществуват.

Поповец е първото планинско село, в което се озоваваме. Тук най-после видяхме повече хора и дори деца. Някога в него са живеели и българи, и турци, имало е и черква, и джамия, както и две училища – българско и турско, които впоследствие се обединили. В края на 20-те години на миналия век в селото идват бежанци от Беломорска Тракия и Македония. С министерска заповед МЗ № 3775/обн. 07.12.1934 г. от село Ходжа ени махле става на Поповец. През 1956-а в него се преселват жители от турските села, потопени във водите на язовир „Студен кладенец“.

Пътниково (Киралар) и Светослав (Алейдин)

Зашеметена от разстилащата се пред нас долина, не съм обърнала внимание кога сме минали през Пътниково и Светослав. Само – с очи в долината – съм отбелязала в бележника, че това е станало, но нищо не помня...

Александър Паскалев е лаконичен, когато ги описва:

„...наближихме до село Киралар. Преминахме през една един вид уличка, обградена с хвойнов плет, из който се вдигаха високи дъбчета.

Влязохме в третото село. В него аз не можах да видя човек, види се, бояха се от нас или така си е пусто селото, посрещнаха ни само две кучета със злобно лаене. Бедните къщя, праините пътища, тъмнозелените дървета, камъните по улицата: всички при дневната горещина имаха някак си сиромашки тъжен изглед“.

Пътниково е възникнало през XVI век от няколко семейства, които, каквото и да се случело през годините, никога не го напускали. Трудно изкарвали прехраната си и вероятно това ги сплотявало. И до днес чувствата им за взаимопомощ и солидарност са пословични. Иначе и двете села са преименувани с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г. – село Киралар става Пътниково, село Айледиин – Светослав.

Бял кладенец (Ак бунар)

По пътя към Бял кладенец хасковските туристи се натъквали на стада кози и овце, срещали хора, работещи по нивите, а в село, както пише Александър Паскалев, видели и „хора без работа“. В Бял кладенец уговорили купуването на прословутото яре за ве-

черя, а го осигурили някъде в околността. Очаквах да видя край Бял кладенец поне едно стадо, но не видях. И се затюхках дали довечера ще ядем печено яре и ако ядем, дали ще е тукашно, ще рече, истинско. Защото знае ли се какво е „купешкото“ – мисълта за овцата Доли те винаги държи на нокти... Димитър Шалапатов ме успокои: „Хората тук гледат и овце, и кози, ама не са на пътя... Бъди спокойна, ярето ще е истинско“.

И хора не видяхме – нито по нивите, нито в селото. През 2020 година само 69 души са го посочили като постоянен и настоящ адрес. Димитър Шалапатов нещо се колебаеше и спряхме, за да питаме човек, който някак внезапно се появи на улицата. Оказа се изключително любезен. Ак бунар, както и повечето тук села, е преименувано на Бял кладенец с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г.

Пчелари (Кованджилар) и Голобрадово (Къосе къой)

Хасковските туристи не са се отбивали в тези две села, а от Бял кладенец се отправят директно към Арда. За нас те бяха последните села, през които трябваше да минем, за да стигнем до крайната точка на нашето пътуване. Мисълта за Дяволския мост (Шейтан кюприя) вече ме „стискаше за гърлото“, та Пчелари и Голобрадово също останаха извън моето полезрение. Така пропуснах да видя (а може би от шосето не е било възможно да видя!) нещо, което понататък преобърна цялата ми представа за това наше пътуване... Иначе Кованджилар е преименувано на Пчелари, а Къосе къой – на Голобрадово, по силата все на същия Указ № 462/обн. 21.12.1906 г.

Магическият кръг

Александър Паскалев предава неповторимо как хасковските природолюбители са почувствали планината:

„Минахме край едни варовити скали, отдето вземахме ярето, минахме край едно кръстосвание на долищата, над които се издигаха ужасни канаристи върхове, ударихме през един още по-дълбок дол между тях, по една съвсем тясна стръмна пътека. Така човек се чувстваше посред истински високи планини. Шумът, произвеждан от гората, ечеше между великанските зъбери на скалите, които с другия си край граничеха вече с Арда. На дъното на дола течеше речка, която образуваше границата между България и Турция. (...) Пътеката водеше край една канара висока, стръмна, наведена над нея – свят да ти се замае като я погледнеш. Не

можеш помисли, че е възможно да се изкачиш по нея“.

На нас ни бе леко и уютно в просторната Опел Астра. Ни страховити долища и стръмница, ни поднебесни канари. Все същата вълшебна долина се разстилаше пред очите ни – толкова красива, че дори не усетих как навлизаме в магическо пространство, което преди години бях сънувала, без още да знам, че съществува... От древни времена, а може би и отпреди тях... От сънищата на душата ми...

Когато много по-късно се връщах пак и пак към спомена, тази невероятна долина все повече се сливаше с представите ми за магическия кръг на шаманите от горите край Ханти Мансийск. Там ни заведе – групичка поети, руснаци и чужденци – хантийката поетеса и, струва ми се, шаманка Мария Вагатова. Право в центъра на кръга ни заведе. А ние: „Къде е кръгът?“ – питахме, защото си въобразявахме, че ще видим кръг като във филмите, специално нарисуван. Мария Кузминична се огледа някак неопределено наоколо... И толкоз.... Който видял – видял... Който разбрал – разбрал... Кръгът бе наред самата тайга, очертан от далечните хълмове и кедрови гори... Бяхме в центъра му. В него се чувствах хем тази, която съм, с цялата сила на моята земя, хем – нещо друго, което в минус двадесетградусовия студ се разпиляваше със снега, с пронизващия вятър, с лъчите на слънцето, тук и там прорязващи пелената от облаци...

А сега долината между селата Пчелари и Голобрадово се простираше пред нас, вълшебна и непонятна... Огромен кръг, очертан от планинските вериги и цялото злато на октомври... И ние – в Опел Астрата – се движехме по неговата периферия...

„Бих искала да стана шаманка“ – прошепнах повече на себе си, отколкото на Мария Кузминична тогава. Но тя ме чу. И долетяха до мен думите ѝ с порива на вятъра: „Където и да се намира, където и да живее, човек може да чува какво му говори земята, да долавя диханието на Бога“...

Река Арда

„Тука вече – пише Александър Паскалев – средното течение на Арда образува границата на едно разстояние от около 50 км чак до къде село Оваджик(44). Отвъд Арда вече не е Кърджалийската област, а съща Турция, затова тук из пограничните постове са редовни войници“.

Днес на това място ни посреща огромното синьо око на язовир

„Студен кладенец“. Яка бетонна стена е укротила бурливата река, а в неподвижната ѝ вода се отразява пъстроцветният октомври. Някой чете от интернет всичките „мерки“ на стената: „Височина – 67.5 метра, дължина – 338 метра, широчина в основата – 61 метра, а широчина горе – 8 метра“. Голяма сила е водата. Чак въздухът отгоре ѝ трепери от напора.

„Студен кладенец“ е един от най-големите язовири у нас. Построен е през 50-те години на миналия век и е част от Каскада „Долна Арда“ с три хидровъзела по средното и долното течение на реката – „Кърджали“, „Студен кладенец“, „Ивайловград“. При изграждането на язовир „Студен кладенец“ във водите му са потопени няколко села, чиито жители били преселени в околните селища (за някои от тях вече стана дума по-горе). Намерих и справка за потопените села, направена от Лина Гергова през 2019 година:

„След допълнителни разговори и архивни справки достигнах до пълния списък на залетите или пострадали села – ето го и него:

1. с. Дарец (Юглюк) – залято, заличено през 1956 г. поради изселване

2. с. Крояци (Терзи кьой) – залято, заличено през 1956 г. поради изселване

3. с. Зорница (Донгурлар) – единствената останала от селото мах. Темска през 1959 г. е призната за наследник на с. Зорница и преименувана на Зорница, днес с 0 жители

4. с. Петлите (Хорозлар) – залято, заличено през 1956 г. поради изселване

5. с. Средна Арда (Гадърлар) – залято, заличено през 1956 г. поради изселване

6. с. Дъхово (Мюсюмлер) – залято, заличено през 1956 г. поради изселване

7. с. Османово (Осман Пашалар) – залято, заличено през 1956 г. поради изселване

8. с. Желязна врата (Хисар алтъ) – залято, заличено през 1956 г. поради изселване

9. с. Соколско (Шахинлар) – съществува и до днес, но е откъснато от света, по последни данни има 5 жители

10. с. Лисиците (Тилкилер) – съществува, но откъснато от света, по последни данни има 21 жители

11. с. Гняздово (Юлалар) – преместено поради заливане, на новото място съществува и до днес

12. с. Островица (Аша Ада) – преместено поради заливане, на новото място съществува и до днес“.(45)

Предвижда се изграждането на Каскада „Горна Арда“ – по горното течение на реката, която ще включва три водоелектрически централи – Мадан, Сърница и Ардино. Надявам се след сто – сто и двадесет години проектът да се осъществи. Ако човечеството просъществува дотогава, разбира се, че то, както е тръгнало, може и да се самоизтреби... Съвсем скоро...

Не може с перо да се опише...

Александър Паскалев и колегите му са се движели сред съвсем диви, девствени места, величествени в своята хубост и простота. Ни шосета е имало тогава, ни помен от язовир. Красотата вероятно е провокирала пътеписеца да разкрие дарбата си възможно най-пълноценно.

Ние, разбира се, нямаше как да се наслаждаваме на хубавините в някогашния им вид. Строежът на язовира е променил завинаги ландшафта, тъй че не видяхме нищо от онова, което Александър Паскалев описва: ни „големи трапове“; ни „долчета, издълбани в черния здрав камък“, сред които човек се чувства „като мравка“; ни хлъзгави, изгладени от водата камъни; ни „Арда, като разярена тигрица“, която скача от камък на камък и бързо се спуска „по стръмно и наведено корито“, като отведнъж се скрива от очите и полита нанякъде, а всъщност – в бездната под краката им... И накрая възкликва:

„Защо ти са алпийските девствени скали, когато и у нас има такива ненагледни картини.

Над сипеите се дигат възбог стръмни диви скали, създадени, за да радват окоето, за гнезда на орлите и престоли на мъглите и облаците. Тук-там техните голи исполински остри върхове са увенчани с красиви групи от горища. И над двата извора има скали с по два конуса, на върховете, на които е невъзможно да се възлезе. Погледнеш на тези страховити гиганти и едва ли свят не ти се завива, а орлите хвърчат плавно, плавно из сините въздушни пространства и кацват по техните най-разновидни канари, състоящи от червеникав прах. (...)

Но може ли с перо да се опише и с ухото да се схване онова, което е нагодено за схващане с окоето!“.

Паралелите с великолепните картини от пътеписа на Щастли-

веца „Какво? Швейцария ли?!...“ сами се натрапват. На път за Погановския манастир групата софийски туристи се спира на един хълм и гледката, която се разкрива пред очите им, предизвиква възторга на Алеко:

„Погледнете сега!... В този момент ще въздъхне ли някой за Тирол и Швейцария, че да го цапна по устата!... Господааа! Гледайте бе, гледайте хубости, гледайте чудеса... Защо е тъй беден човеческият език, защо е тъй слабо моето перо! Е, как да опиша сега ония колосални порти, образувани от разноцветни скали, в които е прикован моят поглед? Как да опиша фантастичните фигури, които гледам през тия порти? Как да дам понятие за тая райска долина, окръжена с всевъзможни лесисти хълмове? Мога ли да схвана неизчислимите оттенъци в игрите на светлината и цветовете? Всички сили и способности немеят пред тъй подавялюще величие и всичко се съсредоточва в зрението, в нямото благоговейно съзерцание...“ (46)

Дяволският пролом

Наричат го Дяволската река (Шейтан дере) или Дяволския каньон, но за мен е Дяволският пролом, защото това название в представите ми най-пълноценно проявява неговата дива сила. Реката тук, при срещата с вулканичните скали, е наистина проломявала невероятни, като че неземни форми. Те са толкова красиви, че върви също и да се каже „извайвала“. Страховитите скали представляват застинала лава на отдавна угасналите вулкани Свети Илия и Студен кладенец. Интересно, че и при вулканите е намесен вехтозаветният пророк, макар и не през християнското „пречупване“, а през някогашното му възприятие като повелител на природните стихии. Явно някогашните жители в отсечката от Хасково до Арда са имали специално вземане-даване с него, но вече няма откъде да разберем какво точно и защо...

Спрели сме на шосето, недалеч от язовира, и Димитър Шалапатов ни припомня историите за Дяволския мост (47), разказани от Александър Паскалев.

Не можем да добием реална представа за моста. Любуваме се на пролома от птичи поглед и не е същото. Не усещаме всмукващата му енергия, кореспондираща с отвъдното. Казват, че някаква сила привличала неустойимо човека към разпенените потоци в тясното пространство между скалите и ако той се прилъжел да

приблужи и надникне, политал към разпенените води, след което никога повече – ни жив, ни мъртъв – не се връщал на белия свят. Названието на моста указва в чия точно компания попадал изкушеният. Видно от името му, мостът дори се смята за негово творение.

Нашият приятел не пропусна и другата легенда за появата на названието Дяволският мост, спомената от Александър Паскалев. Някакъв българин откраднал овен от кошарите на местен турчин, метнал го на рамо и хукнал през гората, подгонен от разлютения стопанин. За да се измъкне, „крадецът“ прескочил реката точно на това място. И понеже не всеки би се решил на подобен подвиг, турчинът, възхитен и уплашен от юначеството му, свързал мястото с дявола (шейтана), тъй като се изисквало човек да е „дяволски“ пъргав, смел и находчив, за да го прескочи.

Сега ми идва наум... Дали не съществува тук някакъв невидим мост, по който могат да преминават (прескачайки го) невинните души, а всякаквите грехоносители да се провалят без вест в проломите на реката... Но ако е така, някой навярно би попитал: „Та нали една от Божиите заповеди е „не кради“? Как тогава го е прескочил този крадец?“. И буквално погледнато, ще е прав. Но аз не случайно написах по-горе „крадец“ в кавички, защото не е съвсем сигурно кой е бил истинският крадец – турчинът, откраднал цялото стадо на българина, или българинът, откраднал един овен от някогашното си стадо. През вековете до нас е останал само „едрият“ сюжет, щадящ самочувствието на победителите, които приемали заграбеното от гяурите като законна своя плячка...

Предложих да идем до Дяволския мост. Някои от групата (в предвкусане на печеното яре, предполагам!) занедоумяваха какво толкова му е важното на този мост, та трябва и да ходим до него. Не че нещо конкретно ми казаха, но ме попогледнаха начумерено и въодушевляването ми се изпари. Димитър Шалапатов успокои духовете, като уточни, че няма време за ходене, че ни чакат в хотела, че трябва да се настаним и разведрим преди вечерята. Към това и стомасите ни, ако и да бяхме хапнали доволно в хасковското капанче и да не бяхме вървели пеша, вече попрестъргнаха. А на онез, дете се бяха щадили на обяда, не знам какво им е било...

Постскриптим (към тези думи)...

След време все пак отидох в Дяволския пролом. Оказа се много по-близо до Водно-електрическата централа от другия бряг на

реката, който по времето на Александър Паскалев е бил в Турско. Тук реката ми се стори най-атрактивна и красива. С такава една сурова, величествена красота, каквато излъчват само камъните, а водата умножава.

Бе краят на юни. Температурите изведнъж скочиха на 30-40 градуса и Димитър Шалапатов, с когото пътувахме до мястото, не се реши да тръгне към реката. Жегата бе непоносима.

Неголяма поръждавяла табела „Абразивни кладенци“ (тукашните жители ги наричат „шарапани“) досами шосето ни подсказа откъде се слиза към речното корито. Докато Димитър паркираше колата, пресякох шосето, заслизах по някакви стъпала надолу, после буквално се сурнах по едва видима тясна пътечка, която на места дори се губеше. В ниското се наложи да мина през неслегнал камънак, а в подстъпите към реката – и по края на ръбести скали, невисоки, но достатъчни, за да се човек нарани сериозно, ако, не дай боже, падне долу.

Дали от жегата, дали от мястото, дали от първоначалните ми представи за него, възникнали от преданията и легендите, дали от подсъзнателния страх, наслагван от названието му, но през цялото време бях като замаяна, някак не на себе си. И снимки, снимки, снимки... Обикновени, панорамни... И пак снимки... Страховитите скали от единия и другия бряг... Тихите, като че заспали води... Шарапаните с причудливи форми... И разбира се – самият мост, който наистина не е съвсем мост... Отгоре като го снимаш, виждаш къде проломът на реката е най-тесен. Като речеш да го хванеш отдолу, представата за мост се губи, защото виждаш само проломените камъни непосредствено над теб, а изпускаш цялото. Ни да минеш отстрани, ни някак напряко към теснината да подходиш. Това вероятно е възможно само по вода, с лодка. Или ако, грабнал овен, бягаш като луд по стръмнината и скачаш над бучащата вода, сяп за опасността... Може би, ако се някак спуснеш по каменните сипеи отстрани, можех да ида непосредствено до „моста“. Но нито имах време да търся подстъпи. Нито смеех да рискувам сама по неслегналия камънак – може да ти сервира всякакви изненади.

На всичко отгоре, неочаквано заечаха сирени – толкова мощно и отвсякъде, че в първия момент ги взех за предупреждение от отвъдното. После съобразих, че сигурно сигнализират за изпускане на вода от язовира. Кръвта заблъска в слепоочията ми – не бях съвсем далече от стената му... Но как се тръгва от място, което не

те пуска? Долових шум на вода. Слава богу – идеше откъм долната страна, където бе вецът. След време отново се чуха сирените. Може би възвестяваха отбой. Шумът стихна.

Колкото и да бях пращинка сред гигантските скали, усещането бе, че съм на висок връх и наоколо – простор, пустота и самота. Лице в лице с Някого, без да мога да го видя. Разтворих ръце и Му благодарих – за това, че ме има, че съм *тук* и *сега* и че е тъй неизмерна красотата наоколо.

Внезапно заваля дъжд. Запросвяткаха мълнии. Огненият пророк, повелителят на дъжда и гръмотевиците явно напомняше за себе си. Забързах към шосето. Едва докоснах асфалта – и... дъждът престана, гръмотевиците отгърмяха. И отново – непоносима горещина. Какво се случваше? Кой с мен разговаряше по моему? Защо се появи този дъжд буквално от Нищото (нямаше чак толкова много облаци!) и в Нищото също тъй внезапно се изгуби?...

Докато с Димитър пътувахме към Хасково, си мислех колко невероятно бе това усещане за смисъл и вечност сред всичката тази страховита красота долу... Чак тогава почувствах... Едно е да стоиш на шосето и да ѝ се любоваш отдалече, както ѝ се бяхме любовали на автопохода, а съвсем друго – да побродиш сред надвисналите скали и да подгрее изпръхналите ти стъпала напирещата из дълбините енергия, да надникнеш в омайните води с превъзбудена душа и да не си съвсем наясно какво точно са онези внезапни проблясъци из дълбокото – дали отражения на слънчеви лъчи, случайно близнали спокойната повърхност, дали искрици от лава, бушуваща в подземните глъбини, дали отблясък от огньовете на преподнята, дали душите на погиналите тук...

Снимки и селфита

Някой предложи да си направим снимка за спомен и в последвалата суетня разногласията се скротиха, усмивките станаха пошироки... По отношение на снимките и селфитата всички бяхме в абсолютно „пълна бойна готовност“ – фотоапарати, телефони, айфони – по един, по два, по три... Тук снимки, там селфита... Не толкова на красотите край нас, колкото на самите нас си – на фона на красотите...

И си припомних Александър-Паскалевата въздишка:

„Много съжалявам, че фотографът, който щеше да ни настигне, кой знае по какви причини отсъстваше, та не можяхме да

си снемем тези небивали по хубостта си родопски местности: величавите скали като царе на престолите си с хвърчащите около тях орли, сипеите, гъстите под тях горици, а най-доле дивата Арда. За нищо на света не бих изпуснал случая да си набавя картините, представляващи тези местности“.

Само след месец-два от всичките наши снимки и селфита нямаше и помен. Разбрах го случайно. Доколкото по време на автопохода паметта на телефона ми бе „изчерпана“, се бях договорила с приятели да ми изпратят снимки. Обещаха, но не изпратиха. Е, получих няколко лични снимки, но не лични исках толкова, а на забележителностите и красотите наоколо. Когато след месец-два потърсих от тях такива снимки, вече ги бяха изтрили. Да. Били подбрали няколко за фейсбук, публикували ги, а другите не им трябвали. Каквото ни времето, такива суетите ни, уви... Понякога имам чувството, че има хора, които живеят само за да се покажат във фейсбук, а най-важното, най-дълбокото в себе си, което няма как да покажат там, са забравили или изхвърлили на боклука... И живеят с образа и подобие (виртуално) на себе си... Какво да се прави – двадесет и първи век...

Каменният сипей

Не бях забелязала в началото, че сме над сипей с обичайни и някак необичайни камъни. „Какви са тия камъни?“ – възкликнах. „Питай Хубен Стефанов – каза не помня кой. – Той знае“. Хубен вече оглеждаше внимателно няколко камъчета, които ми подаде: „Полускъпоценни са – обясни. – Халцедон и яспис... Вземи ги за спомен!“. Така и аз, подобно на Александър Паскалев, се сдобих с камъчета за удовлетворение на потребността, че и на това място съм била...

Хубен сподели, че няколко години е обикалял района с геолози и че освен халцедон и яспис, намирали и аметисти, и кристали, и мъхести ахати, че камъните му били голяма страст и че има дори богата сбирка с минерали от България и по-специално от Източните Родопи. „И откъде подобен интерес?“ – питам. „Просто така... Като млад много исках да опозная природата. Седем години учих билкарство, интересувах се лечението с билки. Разбрах, че растенията не са просто зелен фон. Всяко растение съдържа биологично активни вещества, които помагат на човека или му вредят. Едно е отровно, друго не е. Едно лекува, друго не. Всяка билка има своето предназначение... Така и камъните...“ Виж ти... Знаех, че Хубен е поет, биз-

несмен, спомоществовател, а той бил и... Животът не спира да ме изненадва... Впрочем, Александър Паскалев е бил страстен събирач на растения и минерали, притежавал е богата колекция, която по-късно дарява на Ботаническия факултет на Софийския университет.

След малко се качваме по колите и се отправяме към Хотелски комплекс „Арда“, където щяхме да нощуваме.

И отново на път

С автомобил пътуването е безпрепятствено и леко, далече сме от страшнотиите на Арда и опасностите, които дебнат смелчациите, дръзнали да лъкатушат сред красотата, камънака и пропастите. Александър Паскалев описва с най-големи подробности трудното придвижване на групата през пролома, като обобщава:

„Трябваше да имаме и жени туристи, което искаха да прокарат някои, та да си зедем беля на главата. Някои не бяха сварили още да си дадат заключението, че по такъв начин и по такива диви места е невъзможно да се прави екскурзия, когато с големи мъки по една гъста стръмна горица дотътрахмем дългоухите си спътници“.

Сто и двадесет години след премеждията на хасковските учители ние, четири жени барабар с неколцина мъже, нямахме кой знае какъв проблем с придвижването – носехме се по шосето в колите без никакво усилие. Каквото и някои да говорят, жените привнасят очарование във всяко пътешествие...

В далечината най-после мярвам стадо овце и мисълта, че ако не печено яре, то поне печеното агне ни е в кърпа вързано, ме кара да се усмихна. Бях чувала, че печено яре дори било по-вкусно от печено агне, но дали щях да се уверя в това довчера, не бях сигурна... Че то родопчанин от Високите Родопи да убеждаваш без неоспорими доказателства, че има нещо по-вкусно от печено агне, е кауза пердута...

Пътеписецът Александър Паскалев

Докато съзерцавах грейналата долина, се запитах какво всъщност бе подтикнало Александър Паскалев да напише своите „пътни бележки“. Дали това, че в последния момент фотографът е отказал да тръгне с тях, а той е искал да съхрани за по-дълго време спомена за похода? Или от самото начало, преди още да знае, че фотографът ще се откаже, е решил да пише и дори се е подготвил за това, защото едва ли би запомнил така живи и въздействащи

всичките тези лица, тези природни картини, епизоди и подробности, ако не би ги е живописвал „от натура“ и на мига. Географските и историческите справки, да речем, е могъл да добави по-късно, но поразителните наблюдения на хората, на бита им, хапливичките остротии, находчивите пародии не би могъл – те се раждат наистина спонтанно, на мига. Затова пътеписът му изглежда като... „вместо-фотография“, „вместо-селфи“, „вместо-видео“ или като документ на времето, в което е живял, но същевременно е пълнокръвна художествена творба, достойна да съперничи на най-големите... Не ми вярвате? Прочетете тогава описанието на Дяволския мост в пътеписа му:

„Разярената маса вода, която е била разпростряна на няколко десетки метра изеднъж се лъзга чрез един водопад, висок 4-5 метра, пада и се заудря в тясното корито. Шумът надали не долита до небето, а от удрянието на студената вода в камъните се образува пара и горещина като в топла баня. Събраната на толкова тясно място бясна вода ту се удря в някоя от отвесните високи брегове, ту се вмъкне в някой огромен подмол, ту изскача на бризги запенена, ядосана на високо, ту образува страховити вратоломни водовъртежи. Струва ти се, че някоя подземна стихийна сила е разбъркала, разбунила тази вода. Видиш само удрянието на мътната вода в тези дълбоки теснини, чуеш само рев, гърмеж“.

И описанието на Ниагарския водопад на Щастливеца прочетете:

„От мястото, гдето стоим сега, виждаме в общи чърти следното: зад каменната ограда, над която сме се надвели, наляво падат буйни къдрави снопове разпенена вода и се губят на стотина метра долу, в една кипяща пенлива маса, от която се възнася силно бумтение; воден елмазен прах изхвърга тази кипяща маса; този прах по-нависоко се разреждава, превръща се в прозрачна пара и слънчевите лучи, като се преломяват в нея, образуват полукръгла небесна дъга, двата краища на която са натопени в разбитата и омаломощена вода, която скача от водопадите и напълня цялата пропаст на около два километра дължина и половин километър широчина. (...) Ето где е чудото на Ниагара! На повече от двесте метра широчина, върху една полукръгла вдлъбната скала, с форма на конска подкова в средата, пада непрекъсната маса от ослепително блестяща пяна, на

стотина метра дълбочина. Долу – ад! Нещо ври, кипи, беснува се, гърми, като че потръсва цялата околност...“.

„До Чикаго и назад“ (48)

А какви словопестеливи, запомнящи се портрети рисува Александър Паскалев:

„Попитаха любезния воденичар, усмихнат старик с лице гладко като белено яйце...“; „Тука имаше и контрольор по десетъка, облечен в навярно подарени тесни, черни европейски панталони и жакет, та краката му приличаха на клечки...“; „Беше си тук и пом.-кметът с бледо лице, сини меланхолични очи, с късо остригана руса брада и с бяла везана с клабадан чалма...“; „Както се виждаше, той беше стар контрабандист. Имаше симпатично лице, но забелязваше се, че туй лице много пъти се е раздвижвало от минутно пламване на силен гняв. Сините му очи изражаваха решителност и безстрашност“...

Какви острооки наблюдения:

„Нам е широко около врата, а селяните, макар и най-заможните, нямат възможност да се занимават с туризъм. Когато ние покръщаваме кмета или кръчмаря в турист, ние мясеме църкола, който канел Кума Лиса да си извади каша из тесноустното гърне – нещо съвсем невъзможно...“.

Отклонение...

„Туристите“, знам го от собствен опит, тъй и не могат да разберат, че за човека, роден в планината, тя не е „туризъм“, а ежедневие, живот. Затова планинецът обикновено се надсмива над тях, тръгнали за ден, за два, за повече да се насладят на красотите природни. Не защото не разбира красотата, а защото е заченат и роден в красотата, защото красотата е засмукана в него с майчиното мляко. Тя не е нещо отвън, за да я съзерцава и да ѝ се възхищава. Отвън и отдалече красотата се вижда, а отвътре и отблизо се живее...

Александър Паскалев, макар и само двадесет и една годишен тогава, е притежавал също така характер. Казвам това, припомняйки си мисълта на Атанас Далчев: *„Талантът е по-често явление от характера“* (49). Този негов характер“, в съчетание с едно неподправимо чувство за хумор, някак оживотворява пътните му бележки:

„Колко пък сладко се спи под откритото, посипано със звезди небо! Под харманя струите на Арда си шепнат навярно за Шейтан кюприя (дявол да я земе), оттатък се простира империята на султаните, несмущавана, че тя е под владичеството на едного само човека. Шумеше Арда, спеше Турската империя, спяхме и ние. Тука аз нагледно можах да сравня ограничената с неограничена монархия и доколкото забелязах имаше една само разлика – неограничена монархия беше оттатък Арда, а ограничената отсам. Нашият сън не може да се сравни със съня на един banker, който и кога легне да спи, пъшка и мисли за милионите си, със съня на един министър, който сявга сънува, че се е сгромолясал от креслото. Аз сънувах, че съм се сгромолясал в Шейтан кюприя, та пак не се събудих“.

А как умело пародира Александър Паскалев романтичната и символическата поетика, как някак изведнъж и майсторски „обръща“ изказа – като например когато описва харема край Али баба текеси:

„Всред градината имаше баня, водата в която иде от чучура на вънкашия двор. Сега тя не се пълни и дъното ѝ е покрито с нечиста тиня и батак, но нека да се изразим поетически, в дните на величието ѝ, розите, посадени наоколо, са целували гладката повърхнина на бистрата като кристал студена вода...

...На другия ден, когато Аврора с розовите си пръсти отваряше вратата на слънцето и когато една ханъмка като ни видя, пак с червените си боядисани пръсти затваряше вратата на стаята си, ние напуснахме Абдул Кадир(50)“.

И заради това литературата ни според мен още повече е загубила, задето Александър Паскалев не се е отдал на писателското поприще. Жалко, жалко наистина, че не е продължил да се занимава с писане...

Хотелски комплекс „Арда“

Превъзбудени от преживявания и фантастични гледки, слизаме от колите и се отправяме към интересна, кръгла, както ми се стори на пръв поглед, а всъщност седмоъгълна сграда, подобно на седмоъгълно тюрбе (оригинална хрумка на строителя, ако специално е следвал „модела“ на тюрбето!). И само след миг прекрачихме в пространство, абсолютно съразмерно, „подстригано“, подредено, изпитано – в пълен дисонанс с „дивото“, неведомото, неуправля-

емото, до което се бяхме докосвали допреди минути. Това ме накара да си спомня Николай Хайтов, който през 1970 година посещава Холандия (днес Нидерландия). Сега разбирам как се е чувствал, наблюдавайки, както пише, „*фризираната, сресана като с гребен равна страна*“ (51)... По-нататък се наби в очите ми някаква странна, асиметрична сграда. По-късно разбрах, че е ресторантът... А вече на сутринта, когато погледнах сградата отвисоко, от стаята, видях, че покривът ѝ наподобява три напластени едно върз друго листа, а може би – сърца... Не се заех да проверявам дали и тя е седмоъгълна или с наслояващи се седмоъгълни фрагменти...

Нещо ме привлече към реката, която просветваше на десетина-петнайсет метра в ниското. Минах покрай чистичък басейн, басейн, чийто покрив бе също седмоъгълен, по-нататък се мярна и барбекю. Осемте елегантни къщици или, както ги наричаха, „бараките“, слепени по две, сякаш да видя по-късно.

Тук реката течеше бавно, толкова бавно, че изглеждаше неподвижна... Прескочих две-три плитчини, за да стигна до по-силното течение. Много скоро цялата група се изсипа край мен. И отново – снимки, селфита, превъзбуда... Но откъде идеше това чувство за неподвижност, въпреки величественото движение на реката? Загледах се в нея, сякаш за да разбере. Водата отразяваше залеза и изглеждаше като подпалена... И тогава сред трептящите отражения във водата неочаквано видях огромна Каменна арка...

Насъне ли, наяве ли...

Беше като изрисувана върху люшката се повърхност на водата, подпалена от последните слънчеви лъчи... И това монотонно люшкане на вълни и светлинки сякаш „разплавяше“ строгите ѝ форми и ми се чинеше, че е като портал, но към къде... Или наистина някакъв портал изгръвяше из дълбините на реката, на небето, отразено в нея, и пламъците му флиртуваха с последните слънчеви лъчи...

В един миг осъзнах, че това е просто отражение във водата на нещо, което съществува реално. Това ме накара да вдигна глава. И я видях! Високо горе! Огромната Каменна арка, вградена в змиевидния скален масив над реката. Докато проследявах с очи извивката на масива, видях в единия край и Скалата с нишите... Глъчката наоколо стихна... Гласовете потънаха... И аз... Насъне ли, наяве ли... Къде, къде се бях оказала...

Магическият сън...

...Бях се озовала внезапно в някаква планина. На някакво, както ми се струваше, странно, необикновено място, между две високи белезникаво-бели скали. Приличаше на обърната подкова, на превал, откъдето се прекрачваше в другите светове... Идвах от живота... Отивах на някъде... И аха да прекрача нататък, отвъд, но не, не беше в смъртта, а в нещо друго – не знам какво...

В двете скали бяха вдълбани ниши, които още повече подсилваха усещането за необикновеност, мистичност на мястото. Не бях виждала подобно нещо дотогава. И чувства на страхопочитание и благоговение се появиха в мен от само себе си... И осезавах, и осъзнавах – отвсякъде – Божието присъствие. И знаех, че съм това, което съм, от което не ме е срам пред себе си и пред Бога. Че земята тук е Божия. Че само след миг Той ще се появи и аз трябва да Го попитам за най-важното на живота, което съм търсила през цялото време на земята. Че и ще получа отговор и след това нищо повече няма да ми е нужно... Но какъв, какъв беше въпросът... Търся го трескаво, напрягам се... Но той ми се изплъзва... Главата ми е празна... Може би и е нямало въпрос... Нека е без въпрос... Този миг е най-важният... Тази среща... Тръпна в очакване, развълнувана, с подкосени крака... Но и в небивал покой... Ето, Той идва... Ето, след миг... Иззад скалите...

Точно тогава се събудих. С вкопани в земята Божия нозе, с изпръхнала от очакване душа...

Това бе сън отпреди много, много години, когато не знаех, че скали с ниши въобще съществуват... След време ги видях на снимка в лъскаво списание, после и в книга – „Докосване до Сътворението“ (52)... И днес... Над Арда... Наяве ли... Насъне ли...

Печеното яре и емоциите около него

Само не си мислете, че печеното яре беше самоцел... Печеното яре беше... как да го кажа, ритуал, специална част от „сценария“. Тук някъде, в този именно район, „до студен извор (Суук бунар(53), образуван от речката, по която пътувахме, и Арда – и двете гранични линии“, както пише Александър Паскалев, хасковските природолюбители са похапнали печено яре. Та и ние като тях. Само дето те преди ядене те му ударили здрав сън, а ние време за сън няммахме, камо ли за здрав сън (изключвам моето унасяне-пренасяне)...

След шумната тарапана по настаняването, с която бяха удовлетворени всичките ни капризи и желания, настъпи часът на печеното яре. Криво да седим, право да съдим, но всички го бяхме очаквали с нетърпение – кой от глад, кой от любопитство, кой заради самото очакване. И понеже щях да вкуся печено яре за първи път, бях решила, че това е добър повод да почерпя, та от Хасково се бях запасила с вино и няколко бирички. Само дето не обидих домакините. Те така се бяха подготвили, че не само не се наложи, но и въобще не се сетих да прибягвам до моите „запаси“.

По настояване на Димитър Шалапатов, главно за да разберат някои от по-разсеяните автопоходници защо бяхме пътували чак до тук и защо, собствено, ще ядем печено яре, Йордан Нанчев припомни интересни факти от биографията на Александър Паскалев. Някои подробности от живота му, особено от последните му години, които не знаех, ме смаяха. Докато още дигяхме наздрависи за него и неговите колеги учители, за организаторите и спомоществателите на нашия автопоход, от кухнята оповестиха, че ярешката печеница е готова и ние като по команда отстранихме чиниите със салатките. Тук му е мястото да цитирам Александър Паскалев:

„Спането бе спане, но и яденето не по-долно. Ех, че ядене ли бе то! Вълчи апетит се бе отворил на всички. След толкова „зор“ и при такава местност и хляба ти се струва от мед по-сладък. Но трябва да забележа, че аз не бях толкова прост, щото като другаря си М. да ям патладжани, когато отпреде ми се мъдреше почервенялото като рак яре. Задоволих се само с наблюдение на тези растителни „шиши-кебапи“. (...)

Ако нявга Ви се появи безсъница или ви липсва апетит, то не питайте никой доктор – отидете пешком до Арда или другаде негде и не се безпокойте. Опасявайте се само за езика си, защото, ако попадне между зъбите ви, тежко му и горко му“.

Печеното яре бе наистина много вкусно и червеното вино му пасваше идеално, та никой повече не погледна салатките и бистрата водица... Нали и ние не бяхме толкова прости, щото като някои (каквито сред нас, за нещастие, нямаше!) да ядем зеленчуци и да пием вода, когато отпреде ни се мъдреше печено яре и просветваше руйно вино. На някои порциите им се чинеха малки, но любезният домакин не ги оставяше в недоволство – допълваше навремени чиниите им с едри мръвчоци. Други пък, ако и да бяха уж преяли, се „жертваха само заради Паскалев“ с по още някое яко парче. Тре-

ти се „жертваха“ спрямо винцето... Все покрай „жертването“ една колежка се уреди с голяма вайс бира и свинско по старочешки с плънка от топено сирене и гъби в неизвестната столична бира-рия „Халбите“ на улица „Неофит Рилски“. След толкова непосилни „жертви“ с понатежали стомаси и в най-добро разположение на духа се отправихме най-после към стайте за почивка. Кой как е спал и дали е спал, не мога да гадая, но аз се наспах бързо и към шест часа сутринта бях на крак.

Само ще допълня, че макар да не бяхме ходили кой знае колко, но – вярвате или не – ищахът, с който ометохме печеното яре, бе не по-малък от „вълчия апетит“ на хасковските природолюбители и спането на тези от нас, които спаха, бе от здраво по-здраво...

Скалните чудесии при Александър Паскалев

Когато за първи път четох пътните бележки на Александър Паскалев не обърнах внимание на това дали е описвал чудати скали и местности. Но след като видях Каменната арка и нишите, се зачудих, задето нямам спомен дали е писал за тях, или не. Та се зачетох, преди да заспя. Разбира се, че е писал! Само дето е гледал със своите очи, а не с моите, затова вероятно и не съм обърнала внимание... Веднъж споменава за гигантска стръмна скала по пътя към Арда, *„съставена от къси стълбченца, като че изкуствено правени“*. После допълва, че на отсрещната страна има *„отвесна, състояща се от естествени ръбести стълбове стръмнина“*. Малко по-нататък, когато навлизат в Арденското корито, той е изненадан от *„множество големи каменни късове“*, които му напомнят голям град, *„съборен от дълга опустошителна война“*. След малко се озовават край *„висока варовита конусообразна канара, върху която се дигаше друга, прилична на средновековен град, заобиколен от кули, зъбери, високи здания“*. Отбиват се и до *„Калето-връх със стара съборена крепост“* (вероятно става дума за крепостта Асара край село Рабово), която той обрисова подробно:

„Шест канари и дебели стени между тях заграждаха едно непристъпно място. Стените бяха доста оцелели. До дънера на едно отсечено старо дърво имаше една своеобразна гробница, градена с камъни и хоросан, останала навярно от тракийско време. Вътре имаше малко чучурче. По стените ѝ имаше трапчинки, нарочно направени при съграждането ѝ...“

На път за Долно Черковище забелязват интересни скални

образувания:

„Еднообразните варовити височини, брегове на реката, нямаха свършване. Само една канара имаше изглед на група гъби, за която я назовахме Гъбите. Имаше вече и пещери по варовитите скали“.

(И Димитър Шалапатов не забелязал тези описания, та след второто четене се дивеше: „Що за пътепис е това – колкото повече го четеш, толкова повече нови неща откриваш...“.)

20 октомври, 7.00 часа

В седем сутринта със Соня сме пред ресторанта, готови за приключение. Снощи бях специално издирила управителя на комплекса Юмер Тасим, за да питам дали е възможно в рамките на два-три часа (с толкова щяхме да разполагаме) да се иде до Каменната арка и нишите заедно с връщането. Възможно било... Не разбрах само какво общо с моя въпрос имаше някаква Поп-Мартинова дупка (не бях чувала за нея), та той така подробно и обстоятелствено обясни как се стига и до нея. Мен не тя, собствено, ме интересуваше...

Все още бе тъмно, но на развиделяване, та със Соня не се замислихме много, много и смело прекрачихме в неизвестността. Към нас на часа се присламчиха две кучета. Едното – самонадеяно пале, черно, с бяло герданче, изключително дружелюбно и глуповато, както ми се стори. Другото – грозничко, необщително, кучукаше, но се оказа умело и находчиво в гората. Истински ловец. Проскубаният му вид и многобройните белези по тялото му говореха, че не се бои да влиза в битки, дори неравносилни. С времето ми стана дори симпатично, макар че му няхах доверие и го оставях да върви само пред мен.

Първото изпитание за нас бе студът. В края на октомври утрините в планината са студени, каквото и „циганско лято“ през деня да е разгара си. Направо ни смрази. Но нямаше време за връщане. Второто изпитание бяха няколко селски кучета и сред тях – настървена кърмеща майка. Появиха се изнякъде, като стигнаха дори до свирепа свада. Нападали са ме кучета, та знам какво е. Но нямаше възможност за отстъпление... Гладните песове обаче бързо усетиха, че храна нямаме, та изостанаха и изчезнаха откъдето бяха дошли. Но напереният Черньо с бялото герданче и проскубаният Ловец не се отделиха от нас през цялото време. Не ще и дума, че с тях ни беше по-спокойно в непознатата утринна гора.

Железният мост

Помнех, че трябва да преминем на другия бряг на реката по някакъв мост, но какъв точно мост... Вървим по пътя – няма мост... По едно време забелязваме въжен мост. Не ще да е това мостът, струва ни се... Докато се колебаем, откъм язовира забуча огромен камион. Помахаме. Спря. Питам шофьора къде е мостът, без да уточнявам кой точно мост, а той мълчи – все едно си беше глътнал езика. На лицето му се четеше изумление – дали в утринната дрезгавина не е срещнал изостанали за отвъдното самодиви? Повторих и потретих въпроса, мислейки, че не ме разбира. А той най-последно се окопоти: „Ааааа, Железният мост... По пътя, по пътя – и скоро ще го видите...“. Така и стана.

Ленивата Арда бе потънала в гъста сиво-синкава мъгла, из която Железният мост изплува някак внезапно. Затова вероятно ми се стори неочаквано голям. Толкова бетон и желязо не бях виждала отблизо. Може би затова, докато крачехме по моста, имах чувството, че съм лека като перушинка – да би полъхнал и най-слабият ветреца, би ме дигнал над земята, нагоре-нагоре, към синьото небе.

След моста пътят се разклони – наляво за Странджево, надясно за Крумовград. Тръгнахме (по указанията на Юмер Тасим) надясно. След малко видяхме чешмата ориентир и поехме надясно, по горска пътека, която бе успоредна на пътя за Крумовград. Наоколо – гъсталак, а в пролуките тук и там просветваше реката, по-скоро мъглата, която отгук изглеждаше бяла като мляко. Тя се стелеше неравномерно над застиналата, сънна долина, тъй че се разминахме с очакваните панорамни гледки.

Каменната Арка

Кучетата бяха с нас неотстъпно. Черньо подтичваше наоколо, а Ловеца току се шмугваше в гората и внезапно изскачаше край нас. След време и Черньо се реши да потъне в гъсталака... Скоро стигнахме змиевидния скален масив (по-късно научих и името му Каракуз(54)). Не беше възможно да го видим в целия му исполински ръст, но казвам „исполински“, защото не знам какво друго да кажа, за да добиете някаква представа... Защото пред тази грамада не само ние, но и всеки исполин би изглеждал някак си нищожен. В основата ѝ се редяха една след друга пещери, големи и малки, дълбоки или плитки, но дали бяха естествени или създадени от човешка ръка – не можеше да се определи. И с просто око се за-

белязваха следите от човешко присъствие, но, уви, не на човека от правремената на човечеството, а на човека от нашия, двадесет и първия, век – тук иманяри са пробвали късмета си, там археолози нещо са ровчили, на друго място ентузиастични, влюбени и разни-празни са драскали инициали и обяснения в любов...

Вече се развидели. Доколкото гъсталакът позволяваше, мярвахме как мъглата над Арда се вдига. Соня щракаше с фотоапарата непрекъснато – има тя усет за композиция и око за детайла, когато снима. Но времето ни притискаше и отново припряно тръгнахме. На места съзирахме храсти и малки дръвчета, врязани в скалата. Сякаш неръкотворни прецизно изрисувани стенописи. Откъде в скалата намираха живот и енергия за растене? Това е то животът – намира излаз при всички обстоятелства, въпреки всичко...

Каменната Арка се появи пред нас неочаквано. Бе толкова зашеметяващо огромна, че дори нямаше как да я видим, по-скоро я усетихме. Енергия, която ни разлюля. Погледнах нагоре – свят ми се зави. Естествено... Как микроскопичното да осезае огромното? Или крайното да обеми безкрайността? И снимките не ни се полу-чаваха... Не е възможно да се хване в обектив необхватното...

Соня предложи да се изкачим над Каменната арка, но затревената нататък пътека, препречена от клони и гнилак, ни отказа. А и времето напредваше. Дори не бях сигурна дали ще успеем да идем до нишите...

Слава Богу, че връщането винаги е много по-бързо от отиването, та време ни се отвори.

Поп-Мартиновата дупка

Голямата чешма отново е наш ориентир. Поемаме вляво от нея по стълбовидна, много стръмна пътека. Била непроходима, но нашият домакин Юмер Тасим я пооправил. По-нагоре тя вече бе полегата и се извиваше успоредно на шосето за Странджево.

И тук бе гъсталак, който не позволяваше да видим каквото и да е встрани от пътеката. Тъй че колкото и да се оглеждах, не успях да видя скали с ниши. До Поп-Мартиновата дупка стигнахме бързо. Направихме няколко снимки... Повъртяхме се... И толкова... Наоколо – никакви ниши... Ни онези, дето вчера бях видяла от реката, ни никакви други... Бях толкова разочарована, че дори не надникнах в Поп-Мартиновата дупка, която се намираше в скалата на два-три метра над нас – до нея се стигаше по импровизирана дървена стъл-

ба... Междувременно телефонно обаждане ни подсети, че трябва да се връщаме час по-скоро.

Макар преди сто години Поп-Мартиновата дупка да е била отвъд границата, Александър Паскалев не е пропуснал да я опише, съзерцавайки я отдалече. Уподобява я на „*нещо като келия, издълбано в скалите*“, в което, разказвали му, имало „*и пейка за сядане, и полица, и кандило на средата на потона, и конник на стената*“. От него научих и как дупката е намерила името си:

„Когато турците притеснявали непотурчените още селяни, те бягали от тези места и си направили в камънаците пеци, гдето си пекли хляба. Подир, когато всички се потурчили, само по-път на селото Мартин останал твърд във вярата си и се отдалечил в скалите, гдето си издълбал келия, която сега, според това се зове „Поп Мартиновата келия“. Но близостта на гробниците и конникът на стената, твърде обикновени тракийски паметници, издават и келията за езически паметник от тракийско време. На туй място имаше и много естествени пецери. На една височина имаше дупка, която се силно разширява надолу и образува огромна пропаст, дълбока около 15-20 метра“.

Днес в Уикипедия човек може да прочете какво ли не. Тъй и за Поп-Мартиновата дупка се казва, че „*според някои краеведи версията за поп Мартин е пренесена в по-ново време от български преселници от Източна Тракия след Балканските войни (1912-1913), потомците на които живеят в околните села Долно Черковище, Странджево, Пчеларе и др.*“ (55). Но ето, Александър Паскалев е разказал за поп Мартин още през 1900 година, когато все още е нямало тракийски бежанци ни от 1903-а, та камо ли от 1912-1913 години, та версията на краеведите, повторена от Уикипедия, отива там, където ѝ е мястото – на боклука.

Във връзка с Поп-Мартиновата дупка в интернет се вихри и друга, с холивудски привкус, история – мястото уж имало нещо общо с Вълчан войвода, поп Мартин и несметното им богатство, скрито някъде, незнаяно къде, в този район. Тази и подобни ѝ истории са напакостили доста на всичките тукашни забележителности. Това, че Поп-Мартиновата дупка може да е скална гробница на някой тракийски цар или жрец, монашески скит на православен аскет или убежище на богомили, е без значение за иманярите. Техните похищения наоколо чет нямат.

Едва ли някъде по света се срещат хора, които по такъв без-

образен начин унищожават древното си материално и духовно наследство.

Златният мост

Слизането по пътеката не ни затрудни както качването, тъй че скоро се озовахме на шосето. Слънцето бе вече изгряло и дори леко напичаше. От мъглата нямаше и помен. Реката долу се виеше като смок. Ето го и Железния мост. Но какво бе станало с него? Оловно-сив сутринта, той вече целият грееше – златен! Не, не метафорично... Мостът наистина искреше и сияеше – златен... Дали от слънцето... Дали от отблясъците на реката... Дали от нещо друго... От искренето му въздухът чак трепереше...

Не вярвах на очите си. Отидох да го пипна, за да се уверя, че е реален, а не плод на развинуто въображение или приумици на сетивата. И тогава забелязах огромните, дори някак магически огромни паяжини, опнати между металните елементи на моста. Помислих си: „Гигантски паяци ще да са били тези, които са ги плели...“. Но колкото и да се оглеждах, гигантски паяци не видях, ни други някакви паяци... Паяжините именно, отражения на отраженията сякаш, искряха на слънцето и разколебаваха, разрушаваха метала, който като че ли се втечняваше или изпаряваше, ставаше ефирен, златен... И мостът ми се стори безкраен...

А какво се случваше с нашето *тук и сега*, с времето, което ни прищорваше? Уж бързахме, а бяхме сякаш пропаднали в безвреме или поне в друга реалност, застинала в изначална бездвижност. Духът ми се скроти. Тревогите изчезнаха. Бяхме и в нашия свят, и в други някакви светове... Бяхме и във времето, и в безвреме някакво, непонятно нам... После изведнъж се оказахме на шосето и право пред нас изникнаха Скалите с нишите – онези ниши, от съня ми... Съвсем, съвсем наблизо...

Скалите кошери

Известни са като част от веригата на тракийския култов комплекс Кован кая в землищата на селата Долно Черковище и Пчелари. Десетките скални ниши, погледнати отдалече, наистина оприличават скалите на големи пчелни пити. Но едва ли тяхното предназначение се е заключавало в това да бъдат складове за мед, както твърдят някои изследователи на старината. Съмнявам се да са били и скални гробове (некрополи), в които някога са поставяли

урните на обикновените хора, както смятат други. Трети допускат, че са били кодове – указания за златни находища в планината и за жили на полускъпоценни камъни, които давали сведения за самото находище и за неговия притежател (своего рода „писменост“ на древните златари, нещо като тайния език на дялгерите от по-ново време може би, само че издълбан върху скала). Четвърти са категорични, че са „космически календари“. Пети ги свързват с производството на вино.

Любопитни са размишленията на Валерия Фол за предназначението на тези ниши:

„Посвещаваните в пещерите са получавали тайни на седмата степен на орфическия космоградеж, които никога няма да узнаем изцяло, тъй като те са полагали клетва за мълчание. Тайните на родовитите и посветените са оставали недостъпни за хилядите младежи, които са издълбавали ниши в обърнатите към една от слънчевите посоки отвесни скали. Нишите са знак, равностоен по съдържание на пещерите-утроби, в които прониква слънчевата светлина, и изработката им е вид ценностно изпитание, с което се демонстрира познание за света, сила, сръчност, смелост“. (56)

Мая Вапцарова в домислите си отива много по-нататък:

„Дали пък зад тези ниши не е зазидано познанието на онова странно нещо, което все още не сме открили. Може би затова те са толкова недосегаеми и непристъпни...“ (57)

„Някои теории твърдят, че дори след първия потоп човекът е произлязъл от камъка. Защо ли е имал нужда тези ниши да са на толкова недосегаеми места? Ако си въобразим, че ангелите са били част от тази цивилизация, обитавала каменния свят, то със сигурност можем да допуснем, че и хората, живеели тогава, сигурно са имали крила“. (58)

Аз свързвам Скалите с ниши с моя някогашен сън... С Божията земя... И с Божието присъствие... И недоумяхах защо не ги бях видяла още вчера, когато сме прелетели край тях с колите – та нали са на показ и се виждат отдалече! Защо не ги видях и сутринта, когато сме минавали в непосредствена близост до тях – все едно тогава не са били тук въобще? Или са били тук, но съм била сляпа за тях? Дали глутницата от свадливи кучета, появила се неизвестно откъде и потънала неизвестно накъде, ми попречи? Или нещо друго? Имаше ли връзка между преображението на моста и тяхното пред мен откриване? Дали незрима някаква граница не бяхме прекрачили,

през която нещата засияваха в истинската си светлина и се откриваше изначалната им същност...

Какво, какво всъщност се случи и се случваше... Можеше ли и да не се случи...

Обратно в реалността

В Хотелски комплекс „Арда“ приятелите ни посрещнаха с разпопосочни чувства. Вече си допиваха кафето. Бяхме закъснели, но в рамките на позволеното. Някои се сърдеха, без и те да знаят защо. Но какво в наше оправдание да кажем и разказваме... Извинихме се...

Черньо и Ловеца, които вярно и неотлъчно ни следваха до самото ни връщане, изчезнаха внезапно вдън земя.

От Арда до Хасково

На връщане Димитър Шалапатов бе избрал различен маршрут. Искало му се да видим долината, реката и величествената красота от друг ракурс. Но след случилото се аз и без туй вече гледах света с други очи, отворени за нещо друго... Видимото се разстиляше наоколо в непосредната си прелест, но го външно само „регистрах“, защото вътрешното в него ми се откриваше по някакъв чудодееен начин, по благоволение свише, не знам как... Въобще, когато свръхреалността, каквото и да означава тя, обжари сетивата на човека, той гледа реалността, но не нея вижда, а нещо друго, което той в нея през нея достига...

За **Долно Черковище (Алемдер)** Александър Паскалев уточнява, че *„според местното предание, Алемдер било доскоро българско село. Наистина по турските гробища, които бяха малко по-нататък, още личат кръстове по камъните“*. Ако към това добавим и разказа му за Поп-Мартиновата дупка, можем със сигурност да потвърдим, че населението тук и в околните села е с български корен. С Указ № 462/обн. 21.12.1906 г. село Алемдер е преименувано на село Долно Черковище. Днес старата му черква „Света Богородица“ се руши. Но пък е построена нова джамия.

Хубаво е, дето пътеписецът ни е оставил надеждно свидетелство за националната принадлежност на тукашното население. То звучи особено актуално – с оглед днешните тенденции за турцизиране или поне „помацизиране“ на българите, изповядващи ислям у нас и у съседите ни на юг...

Почувствах Долно Черковище като сърцето на красивата

долина.

Преминаваме през **Долно поле (Неби кьой, Ново село)**. То е дважд преименувано: един път – с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г. от Неби кьой става на Ново село, и втори път – с Указ № 169/обн. 10.05.1960 г. е преименувано от Ново село на Долно поле.

Маджари (Маджалар) ми се стори доста голямо за село. То е преименувано с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г. Нищо забележително не видяхме и тук, освен коне и няколко крави, който кротко пасяха встрани от пътя.

Летим край **Чала**... След малко – село **Долно Ботево**. По-нататък – **Голям извор** и **Малък извор**. После – **текето на Али баба**.

В село **Корен** ни изненада самотен щъркел, а край село **Малево** – още няколко щъркела. Какво правеха в края на октомври щъркели у нас? Не знаех, че се задържат толкова дълго. Явно дори приказките за глобалното затопляне вече предизвикват своеобразен „парников ефект“, който прилъгва щъркелите да остават и през зимата в летните си обиталища...

Село Манастир ми подсказва, че Хасково е близо. То ме връща към началото на моя път в литературата, когато Никола Инджов доведе тук група писатели и негови роднини ни нагостиха с печена мисирка – само допреди час тя ни бе посрещнала със смешно крякане. Тогава за пръв път виждах пуйки и за пръв път ядох печена пуйка. Услади ми се. Но още по ми се усладиха приказките за Инджовия род, който води началото си от гюмюрджинското село Манастир в Беломорска Тракия. Всичките тези истории и много още Никола Инджов по-късно разказа в чудесния си роман „Възречени от Манастиръ“ (2001) и в други свои книги.

Ето го и **Хасково** пред нас, кацнало като бяла птица на ръба на хоризонта.

На привършване

„Не помня Вазов ли или някой друг е написал: „Господа, изучете България, за да я обикнете!“ Е, вярвайте бога, няма по-света истина от изразената в тия думи“.(59)

Присъединявам се към думите на Щастливеца (и на Вазова) с пълна съпричастност. И ще добавя, че докато обикаля из родината, човек не просто опознава природните ѝ забележителности, невероятната ѝ красота, но и се впуска в нейната история, докосва вековечната ѝ душа, предусеща своя корен, който е дълбок, много

по-дълбок, отколкото могат някои да си представят, и е достатъчно жилив, за да оцелее сред ужасите и предизвикателствата на хилядолетията и всякаквите смешни обезродителни прищевки...

И думите на Александър Паскалев, които тъй мило импонират на моите преживелици:

„Днес ние видяхме толкова много и чудни неща, че можехме безпогрешно се мери с цели хаджии. Защо ти е Парижско изложение? Дивата омайност и прелест на тези скали е незаменима с нищо. Наслаждението от тях е много по-пълно и по-високо. Тука ще почерпиш нови сили, ще се усещаш много по-бодър и по-весел. Посред тези страни духът ти се окриля, ти ставаш по-способен за по-високи дела. Човек като пътува из такива чудесни местности на нашата природа, запознава се от по-близо с нея, захваща по-силно да обича родната си земя, отечеството, разбира се не за да мрази човечеството“.

А на иманярите ще кажа: „Оставете на мира планината. Защото злато вие няма да намерите. Но с кирки, лопати и алчност само ще разрушите знаците, подсказващи за него, и пътищата, до него водещи. Златото е там, но на вас то никога няма да ви се открие“.

Послепис

В края на 2004 година по инициатива на Съюза на тракийските дружества в България откривахме паметник на Капитан Петко войвода в Рим. На отиване с една от групите минахме през Венеция, а на връщане – през Флоренция... Още Дворецът на дожите във Венеция ми „подказа“, че е невъзможно „в крачка“ да видя всичко, както се полага, да „пипна“ всичко – с ръка, сърце и мисъл. Затова си рекох: „Толкова много красота, а време за съзерцаване – никакво. Ще оставя да влиза в мен красотата. Без ограничения, без осмисляне, защото и за осмисляне време няма. И когато се върна в България, ще тръгна след спомена, за да съзерцавам и осъзнавам всичко, което съм видяла“. Така написах първия си пътепис...

Докато летяхме по шосето от Хасково до Арда и обратно, също нямаше време за съзерцаване и осмисляне. Просто отворих сетивата си за красотата... А после, по-късно, над белия лист – отворих сетивата си и за скритото от сетивата... Лъкатуших из криволици на паметта, из дебри на историята, из сънища свои и чужди... И

всичко бе толкова невероятно, красиво, магично, вълнуващо, че и досега не мога да разбера кое пътуване за мене бе по-истинско – външното или вътрешното...

Благодаря на Александър Паскалев – за оставените пътни бележки, необорими свидетелства, тънки наблюдения и вдъхновени полети на духа.

Благодаря на Йордан Нанчев, задето изнамери ръкописа и ни приобщи към него.

Благодаря на непрестанно горящия Димитър Шалапатов за това, че публикува пътеписа, както и за чудесното хрумване да организира вело– и автопоход.

И най-вече благодаря на всички съпътници, задето заедно съпреживяхме преживяното от хасковските природолюбители преди сто години, защото дори без един от тях не би било възможно да се случи така прекрасно всичко, което се случи.

25 март – 27 юни 2021

БЕЛЕЖКИ

1) „Алеко Константинов“. Автори-съставители: Катя Бъклова, Мария Николова, Петко Тотев, Величко Марков. ДФ „Балкан прес“, София, 1997, с. 94.

2) Алеко Константинов. „Невероятно наистина, но факт: 300 души на Черния връх“. – Алеко Константинов. „Събрани съчинения в четири тома“. Т. 2. „Фейлетони, пътеписи, разкази“. Изд. „Български писател“, София, 1980, с. 156-160; цит. с. 159-160.

3) Алеко Константинов. „Покана“. – Алеко Константинов. „Събрани съчинения в четири тома“. Т. 2..., с. 153-156; цит. с. 154.

4) Вж.: Александър Паскалев. „От Хасково до Арда“. Пътни бележки. – „Сборник Тракия“. Т. X. Издава Тракийски научен институт – филиал Хасково, и Тракийско дружество „Георги Сапунаров“, Хасково, 2020, с. 248-274.

5) Цитатите тук и нататък са по публикацията, указана в бел. 4. Допълнителните неавторски бележки, уточнения и обяснения в скоби са премахнати при цитирането.

6) *Мора* (*морава, марава, мрава*) (диал.) – невидима зла сила, която нощем се явява във вид на жена или животно, което натиска и дави човека, докато спи, та той не може да помръдне.

7) Харманлийска река.

8) Евлия Челеби (1611-1683) – османски поет, историк и пъте-

шественик, който около петдесет години обикаля Османската империя; автор на многотомна „Книга на пътешествията“ (или „Пътепис“). У нас части от неговия дългогодишен труд, свързани с пътешествията му по българските земи, излиза през 2014 година под заглавието „Пътепис“.

9) Евлия Челеби. „Пътепис“. Превод от османотурски, съставителство и редакция Страшимир Димитров. Изд. „Изток-Запад“, София, 2014, с. 330.

10) Вж.: [Екип Марица]. „Мюсюлмани даряват пари за камбана“. – В: „Marica.bg“, Пловдив, 5 август 2009 (на адрес: <https://www.marica.bg/plovdiv/gradat/myusyulmani-darqvav-pari-za-kambana>).

11) Дали ще го наричаме *робство*, *уго* или *владичество* – все едно... Фактът, че през цялото време от окончателното завладяване на земите ни от османците през 1396-а до Освобождението през 1878 година робските практики не са били отменени, не може да бъде отричан дори и през най-причудливи, най-правдоподобни теории, предположения и мнения. Свидетелствата за робското положение на народа ни са безброй – пътеписи, писма, преписки, спомени, репортажи, оставени наипаче от чужденци. Не са малко и народните песни, предания, легенди, а в по-ново време, времето на Възраждането – и публицистичните и художествените авторски творби, където директно се говори за роби и робини, за робска земя, робска участ, робски нрави.

12) Съхранен е правописът на оригинала.

13) Става дума за Али баба. Не намерих никакви сведения за него.

14) *Осман баба* (1378/1379-1478) – бекташки водач и мюсюлмански светец, обикалял, в епохата на османските завоевания Балканите, Азия и Европа (от Хоросан през Анадола и крайбрежието на Черно море до Румелия, в това число и днешната Хасковска област, и стигнал до Дания), придружен от стотици последователи – дервиши, наричани „абдалите от Рум“. Днес е сред най-почитаните светии на мюсюлманите алевии.

15) *Вакъф* (тур.) – в Османската империя недвижим имот или движимо имущество, които държавата или отделно лице дават за издръжката на даден религиозен или обществен обект (джамия, теке, мост, чешма, пазар и други).

16) *Теке* (тур.) – нещо като манастир, в който се подвизава мюсюлманска монашеска общност, сградите на който са разположени около седмоъгълна постройка (тюрбе) – гробница, понякога символична, на мюсюлмански светец.

17) Евлия Челеби. „Пътепис“..., с. 331.

18) Пак там.

19) Село Дарец. Преименувано с МЗ № 2820/обн. 14 август 1934 г. През 1952-а селото е потопено във водите на язовир „Студен кладенец“.

20) „Както вървяха и се разговаряха по пътя, изведнъж се яви ог-

нена колесница, и огнени коне, и ги раздвоиха един от други, и Илия се понесе във вихрушка към небето... “. Четвърта книга Царства 2:11.

21) „След шест дни Иисус взе със Себе Си Петра, Иакова и Иоана, брат му, и възведе ги насаме на висока планина; и се преобрази пред тях: и лицето Му светна като слънце, а дрехите Му станаха бели като светлина. И ето, явиха им се Моисей и Илия, разговарящи с Него... “. От Матей свето Евангелие 17:1-3.

22) „И ще дам на двамата Мои свидетели, и те, облечени във вретници, ще пророкуват хиляда двеста и шейсет дена. Това са двете маслиненни дървета и двата светилника, що стоят пред Бога, Господа на земята. И ако някой иска да ги увреди, огън ще излезе из устата им и ще погълне враговете им; ако някой поиска да ги увреди, така трябва той да бъде убит. Те имат власт да затворят небето, за да не вали дъжд в дните на тяхното пророкуване, и имат власт над водите да ги превръщат в кръв и да поразят земята с всякаква поразя, колчем поискат. И когато завършат свидетелствуването си, звярът, който излиза из бездната, ще встъпи в бой с тях, ще ги победи и ще ги убие, а труповете им ще остави по стъгдите на големия град, който духовно се нарича Содом и Египет, дето и Господ наш биде разпнат. Мнозина от народите и колената, от езиците и племената ще гледат труповете им три дена и половина и не ще оставят да бъдат положени труповете им в гробове. Жителите на земята ще се зарадват за тях и ще се развеселят; и ще си пратят дарове един другиму, понеже тия два пророка мъчиха живеещите на земята. Но след трите и половина дни у тях ще влезе дух на живот от Бога и те ще се изправят на нозете си, и голям страх ще обземе ония, които ги гледат. Тогава ще чуят висок глас от небето да им казва: възлезте тука. И ще възлязат на небето в облак, и враговете им ще ги видят... “. Откровение на Иоана Богослова 11:3-12.

23) Евлия Ч е л е б и . „Пътенис“..., с. 326-327.

24) Дн. Александруполис, Гърция.

25) Николай Х а й т о в . „Кърджалията Емин ага“. – Николай Х а й т о в . „Родопски властелини“. Държавно издателство „Христо Г. Данов“, Пловдив, 1974, с. 71-146; цит. с. 72-73.

26) Село Конево (или Ездачево), намирало близо до днешното село Гарваново; вече не съществува.

27) Войводово. Преименувано с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г.

28) Село Гълъбец. Преименувано с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г.

29) Николай Х а й т о в . „Кърджалията Емин ага“. – Николай Х а й т о в . „Родопски властелини“...; цит. с. 91.

30) Според Николай Хайтов едни автори твърдят, че думата „кърджалия“ идва от „кър-чали“: „кър“ – поле, и „чали“ – разбойник; други смятаг, че произлиза от „кърджа-Али“: „кърджа“ – сив, възсивкав, сур,

и името „Али“, тоест „сурият Али“; трети допускат възможността да идва от „кърджа-овалий“, както са наречени кърджалиите в султански ферман от 1805 година; от „кърджа“ – сив, възсивкав, сур, и „ова“ – земя, поле, пустиня, тоест жители на сурата земя или накратко „суро-полци“.

Вж. Николай Хайтов. „Кърджалията Емин ага“. – Николай Хайтов. „Родопски властелини“...; цит. с. 71.

31) Пак там.

32) Евлия Челеби. „Пътетис“..., с. 327.

33) Пак там, с. 329.

34) Пак там.

35) Поредната Руско-турската война (1768-1774), завършила с подписването на Кючук-Кайнарджийския мирен договор, по силата на който Русия получава правото да закриля православните страни и присъединява към териториите си Крим, Южна Украйна и Северен Кавказ.

36) Николай Хайтов. „Кърджалията Емин ага“. – Николай Хайтов. „Родопски властелини“..., с. 71-146; цит. с. 72.

37) Из пътеписа на французина Фериер дьо Совбьоф от 1788 г. – В: Петър Василев. „По следите на насието (I)“. Изд. „Наука и изкуство“, София, 1975, с. 74-75.

38) Николай Хайтов. „Кърджалията Емин ага“. – Николай Хайтов. „Родопски властелини“..., с. 71-146; цит. с. 77.

39) Пак там, с. 82.

40) Из изложение на хасковския кадия до султана от 2 юли 1794 г. – Петър Василев. „По следите на насието (I)“..., с. 45.

41) Из пътеписа на англичанина Рийд Уолш 1827 г. – Петър Василев. „По следите на насието (I)“..., с. 76.

42) Село Пътниково. Преименувано с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г.

43) *Диш-хакъ* (тур.) – в Османската империя данък „за изтъркани зъби“. Ще рече – когато някой ага нахлува в къща на „неверници“ (гяури), тоест християни, насилва ги да му приготвят нещо за хапване и след като се натъпква порядчно, иска пари, задето си е хабил зъбите с гяурското им ядене.

44) Село Горно поле. Преименувано с Указ № 129/обн. 11 април 1961 г.

45) Лина Гергова. „Какво видяха очите, какво чуха ушите при първото проучване на яз. „Студен кладенец“. – „24rodopi.com“, Кърджали, 12 октомври 2019 (на адрес: https://rodopi24.blogspot.com/2019/10/blog-post_597.html).

46) Алеко Константинов. „Какво? Швейцария ли?!...“. – Алеко Константинов. „Събрани съчинения в четири тома“. Т. 2..., с. 160-165; цит. с. 162.

47) Да не се бърка с Дяволския мост над Арда край село Дядовци, Ардинско, построен през XVI век по нареждане на султан Селим Първи.

Този тук, край язовир „Студен кладенец“, е просто естествено образуване и страшичък детайл от общата картина на Дяволския пролом, където водата пропада в страховита пропаст, а разстоянието между камъните, представляващи двата бряга, е само метър – метър и половина, така че хем е мост, хем не е съвсем точно мост.

48) Алеко Константинов. „До Чикаго и назад“. – Алеко Константинов. „Събрани съчинения в четири тома“. Т. 1. „До Чикаго и назад“, „Бай Ганьо“..., с. 21-106; цит. с. 54-55.

49) Атанас Далчев. „Съчинения в два тома“. Т. 2. „Проза“. Изд. „Български писател“, София, 1984, с. 53.

50) Село Рабово. Преименувано с Указ № 462/обн. 21.12.1906 г.

51) Вж.: „**Носталгия по дивото**. Странно звучи, но е така. След като си се разхождал десетина дена из Холандия – фризираната, срасана като с гребен равна страна, и си я проходил, тая красиво подстригана от край до край, потънала в цвят земя, започвай да усещаш страх и скука. Нещо ти липсва. Мъчи те, докато не осъзнаеш, че ти се иска да видиш дърво обикновено, криво и диво, ливада, изоставена на божията промисъл. Да се препънеш в камък или да надникнеш в някое смотано в трънки дере. Осъзнавай, че ти липсва окълцаната и съдвечена родна природа. Липсва ти безредието, стряскаш се, че всичко си е на мястото и няма засечени с брадва дървета. Липсват ти ровините, подмолите и пещерите, в които можеи, ако те някой подгони, да се укриеш. Липсва ти живописният хаос на твоята родина!... „ – Николай Хайтов. „Дневник“. Книга трета и четвърта. ИК „Земя прес“, София, 1996, с. 63 (от 21 януари 1970).

52) Мая Вапцарова, Евгени Коевски. „Докосване до сътворението“ / Maya Vaptsarova, Evgeni Koevski. *Touching the Creation*“. ET „ИСИ“, 2012. Автографът на Мая е от 25 ноември 2015 година.

53) Студен кладенец. Дал е името и на някогашен вулкан, и на тукашно село, и на язовира.

54) Каракуз – букв. „черни очи“; татарско мъжко име.

55) „Дупка на поп Мартин“. – В: „Уикипедия, свободна енциклопедия“. Последна промяна на страницата на 10.09.2021 (на адрес: https://bg.wikipedia.org/wiki/Дупка_на_поп_Мартин).

56) Валерия Фол. „Орфей Тракиецът / *Orpheus, the Tracian*“. ТАН-ГРА ТанНакРа ИК, С. 2008, с. 62.

57) Мая Вапцарова, Евгени Коевски. „Докосване до сътворението“..., с. 49.

58) Пак там, с. 114.

59) Алеко Константинов. „Покана“. Пътни бележки. – Алеко Константинов. „Събрани съчинения в четири тома“. Т. 2..., с. 153-156; цит. с. 154.

СТАТИИ И СТУДИИ

ГЕОРГИ РАКОВСКИ (1821-1867) – ПРЕДВЕСТНИКЪТ НА МОДЕРНА БЪЛГАРИЯ

Проф. д-р Пламен Павлов

През 2021 г. се навършиха 200 години от рождението на Георги Стойков Раковски (1821-1867) – знакова годишнина, която се превърна в подходящ повод да бъдат припомнени личността и делата на един от най-великите българи „на всички времена“. В тази наглед патетична оценка няма никакво преувеличение... Очевидна е необходимостта и в научен, и особено в обществен план „невъзможният“ Раковски (емоционална, но точна оценка на Иван Вазов) да бъде „върнат“ там, където му е мястото – в челната редица на българския национален пантеон. Още през 1882 г. в „Епопея на забравените“ Иван Вазов обезсмърти изумителната до неправдоподобност личност Раковски със силата на своето слово:

*Мечтател безумен, образ невъзможен,
на тъмна епоха син бодър, тревожен ...
Един само буден сред толкова спящи...*

За съжаление, през годините Раковски попада „в сянката“ на своите ученици и последователи, на първо място на Васил Левски и Христо Ботев. Да съизмерваме своите националните водачи е безсмислено, но първият от тях все пак е Раковски! От една страна, по едни или други причини, той като че ли се оказва прекалено „елитарен“ за следващите поколения революционери, нямали възможността да го познават лично, да четат с трепет „Дунавски лебед“, да съпреживяват вълненията на героите на „Горски пътник“... От друга страна, самата „компресия“ на събитията, появата на нови водачи от следващите поколения, отправя Раковски назад във времето. Това поне донякъде е парадоксално, защото Априлската епопея е едва девет години след смъртта на Раковски, последвана от Руско-турската война! Така или иначе, драматичните промени „изместват“ Раковски към „по-далечната“ ни история...

И все пак, „народният войвода“, в когото чужденците разпознават бъдещия „княз“ на свободна България, не е забравен. Дори и в тревожното време на Първата световна война, през 1917 г. са отбелязани петдесет години от неговата смърт. По този повод Боян Пенев пише:

„Да честваме паметта на един голям човек от миналото, значи не да се върнем при мъртвите, а да се приобщим отново към тия, които никога не умират... В Раковски се оглежда несъкрушима воля и енергия... Вдъхновен за необикновени дела, Раковски упорито продължава да работи, твърдо убеден че усилията му един ден ще се увенчаят с успех – и ако той лично не постигне тоя успех, ще го постигнат други, които ще тръгнат по неговия път...“

Раковски съчетава в себе си качествата на интелектуалец, харизматичен водач, организатор, политик, идеолог... Благодарение на проф. Иван Шишманов, акад. Михаил Арнаудов, проф. Веселин Трайков и други учени днес познаваме сравнително добре неговият живот и революционната дейност, неговите книги и вестници, заниманията му с история, поезия, езикознание, етнология, фолклор, с какво ли не... Раковски издава вестници, изследва българската история, език, етнография и фолклор, създава революционна поезия... Патриотичната страст пронизва трудовете на Раковски, да не говорим за уникалната му кореспонденция със стотици тогавашни българи, но и с видни личности от други държави. В целия му драматичен живот публицистиката, поезията и научните търсения по невероятен начин преливат в радикални политически замисли и действия. За Раковски пътят към свободата е „... открита борба с турското правителство...“

Раковски олицетворява със своето творчество и с делата си миналото величие на България и европейската по тип модерност. Нека само припомним поемата „Горски пътник“ (1857 г.), която въпреки своите литературни слабости, оказва феноменално въздействие върху раждащата се интелигенция, а дори върху суровите, вече „политически“ хайдутути. Ако отново се обърнем към стиховете на Вазов:

*Мисъл и желязо, лира и тръба –
всичко ти бе вкупом за една борба!*

Роден през 1821 г. във будния възрожденски Котел, Съби Стойков Попович, както е рожденото му име, учи в родния си град, после при прочутия „даскал“ Райно Попович в Карлово, след кое-

то получава солидно за времето си образование във висшата по тип „Велика гръцка школа“ в Цариградския квартал Куру чешме. Раковски е потомък на фамилия, по предание наследница на българското болярство. Затова Раковски пише, че тръгва по пътя на борбата с поробителите „... от сродников пример разпален...“ Чичовците на бъдещия революционен водач, на първо място Дачо, се прославят при отбраната на Котел от нападенията на кърджалиите. Минко, друг негов чичо, взема участие във „Филики Етерия“ на гръцкия национален лидер Александър Ипсиланти през 1821 г. Най-силно обаче е влиянието върху младия Раковски от страна на любимия му вуйчо капитан Георги Мамарчев (1786-1846), командир на български доброволци в руско-турските войни от 1806-1812 и 1828-1829, а впоследствие един от организаторите на Велчовата завера през 1835 г. Раковски възприема неговия пример и дори името му „Георги“ като свое лично!

В края на 30-те години на XIX в. Раковски участва в създаването на българското „Македонско дружество“ в Атина – революционна организация на български ученици в гръцката столица и техни съмишленици от други места, поставили си за задача освобождението на своя народ. Истинският му „дебют“ в революционното движение обаче е т.нар. Втори Браилски бунт през есента и зимата на 1841-1842 г. – събитие, което също незаслужено днес полузабравено... Днес е изяснена водещата роля на едва 21-годишния „даскал Георги“ в организацията на бунта. Заедно с „капитаните“ гърци Спирос и Ставри той организира закупуване на оръжие от Одеса чрез търговеца Георги Карловски Казака (по-късно свързан и с Васил Левски), живеещ в Галац, и Петър Ганчев, българин на руска служба. Замисълът включва набирането на около 6 хиляди въоръжени българи и гърци от Влашко, Молдова и Бесарабия, тогава в пределите на Русия. Противдействието на властите проваля смелия план за вдигане на въстание в България. В избухналата престрелка (10 февруари 1842 г.) загива един влашки офицер, а Раковски е принуден да сложи оръжие. Отведен в Букурещ, младият революционер е осъден на смърт! Слава Богу, гръцкият му паспорт го спасява от екзекуция. Предаден на властите в Атина, Раковски с гръцка подкрепа намира убежище в далечната Марсилия...

След завръщането си от Франция Раковски се прибира в Котел, но след интриги от страна на местни чорбаджии заедно със своя баща попада в затвора в Цариград. Тригодишният престой в

тъмницата с нейните непоносими условия прави младия българин още по-непримириим противник на чуждата власт. През 40-те години той се включва в борбите на цариградските българи за самостоятелна българска църква. Със своята енергия и предприемачески дух се заема с „бизнес“ и е на път да се превърне милионер! Спечелил авторитет като адвокат в турската столица, влиза в делови отношения с богатия Мустафа бей Екмекчи и вече е „чорбаджи Георги“! През 1849 г. поема събирането на държавните вземания от прочутия Узунджовски панаир, от пазара в Пловдив и т.н. След избухването през 1853 г. на Кримската война Раковски се хвърля в передната си благородна, почти самоубийствена „афера“! Назначен на висока позиция като преводач в щаба на османската армия, заедно със свои съмишленици изгражда разузнавателна мрежа, която да осведомява руското командване за действията на противника. Разкрит по случайност, е арестуван и осъден на смърт. Подобно на герой от приключенските романи, успява да избяга. Нещо повече, организира малка чета в самата турска столица Цариград, като се ползва с тайната подкрепа на други българи. На практика не става дума за хайдушка дружина, а за военно-разузнавателна единица, начело на която Раковски няколко месеца обикаля Източната Стара планина.

Създаването на Първата българска легия в Белград през 1862 г. е едно от най-ярките постижения на Раковски като революционен водач и политик. Значението на Легията за развитието на българското националноосвободително движение е изтъквано неведнъж, защото става дума за истински обществено-политически феномен. Легията на Раковски е школата, в която израстват Стефан Караджата, Матей Преображенски, Христо Иванов Големия, Иван Кършовски, Христо Македонски, Димитър Попгеоргиев Беровски и десетки други борци за българската свобода. А в първата ѝ редица е бъдещият Апостол на свободата Васил Левски, най-яркият продължител на делото на Раковски. В своя „Белградски план за освобождение на България“ Раковски предвижда създаване на военно формирование от около хиляда въоръжени българи. Изграденият в Сърбия „полк“ (названието „Легия“ се налага през лятото на 1862 г.) трябва се превърне в основата на истинска армия. Задачата е, навлизайки в България, тази добре екипирана и обучена военна сила да вдигне на въстание българите от двете страни на Стара планина, след което да достигне старата столица Търново и да обя-

ви възкресението на свободната българска държава.

Още през есента на 1861 г. Раковски започва кампания за набиране на доброволци и финансови средства, влизайки във връзка с българите в Браила, Букурещ, Виена, Одеса... Създадените в Цариград и някои български градове „тайни дружинки“ изпращат хора в Белград, идват стотици доброволци от Мизия, Тракия и Македония, от Бесарабия, емиграцията в Румъния и самата Сърбия. Възприетият „модел“ на военно строителство е предопределен от самите условия – в състава на бъдещия „полк“ влизат т.нар. Авангард под пряката команда на „капитан“ Раковски и четите на войводите Ильо Марков, Иван Кулин, Стоян Македонца, Ташко Петров, Цеко Петков... Някои изчисления показват, че през пролетта–лято на 1862 г. Раковски е можел да разчита на потенциал от около 1200-1500 бойци. За съжаление, информацията за т.нар. Първа българска легия (както изглежда, това название се налага едва през лятото на 1862 г.) е оскъдна, което води до спорове за нейната численост. В новооткритите от О. Събев османо-турски документи се съдържа изключително важната и дори сензационна информация, че през зимата-пролетта на 1862 г. Раковски пътува до Белгия, лично закупува оръжие за 1500 души и „... го раздава на войниците си...“

Наред с примера на „Хилядата“ на Джузепе Гарибалди и въстанието в Сицилия през 1860 г. пред очите на Раковски е изграждащата се в Сърбия „Народна войска“ и други образци на тогавашното военно дело. С навлизането си в поробените български земи Легията е трябвало да задейства масова мобилизация, като бъдат изградени и въоръжени сили по места. На практика този модел на изграждане на въоръжени сили е продължен и доразвит от Васил Левски и неговите съратници, но като „революция на място“, в самата България.

Легията е първообраз не само на армията, но и на свободната българска държава. Най-важната институция е учреденото от Раковски „Върховното началство“ – своеобразен военен щаб, но и „Привременно правителство“, в чийто състав влизат някои от авторитетните участници в Легията. Факт са и представителните елементи на държавността – знаме, печат, униформи, други символи и практики. Държавен глава „в изгнание“ е самият Раковски, възприеман от чужди и свои като потенциален „княз“ на свободна България. Знаем за избухналите спорове предвид представител-

ните разходи, правени от „народния войвода“, възприети от някои негови съратници като израз на тщеславие. Наистина, „капитан“ Раковски се е движел в Белград с файтон и почетен ескорт от „гвардейци“, облечен „... в старобългарска униформа /.../, с бял калпак на челото със златогривий лъв...“, в „... мундир от червено сукно...“ Когато през юни 1862 г. начело на хората си се включва в сраженията в Белград, Раковски е „... на кон, със сабя в ръка, облечен в старобългарска царска дреха...“ Тези „салтанати“ дразнят представителите на интелигенцията, но, трябва да признаем, че правият е именно Раковски! Прав, е защото съзнава смисъла на Легията по-добре от всички и е воден от идеята, че не е командир на доброволци или наемни войници, а политическа фигура, олицетворяваща изграждащите се „в движение“ българска армия и държава.

На 7/19 септември 1862 г. сръбските власти разпускат Първата българска легия. Дори и в този тежък момент желязната воля и вроден усет за историята дават сили на Раковски да постъпи като държавник. Той благодари на своите войници за самоотвержената служба и окуражава младите патриоти, че скоро ще дойде часът за ново свикване под знамената! В своята реч пред тях откроява най-важното – цивилизованият свят вече е видял, че българите не са покорна „рая“, а европейски народ, който се стреми към възкресяването на своята погинала държава. Въпреки отстъплението на Сърбия от идеята за съюз с българите във времето на Първата легия, Раковски продължава да действа за постигането на балканско единодействие. Установява близки връзки с управляващите среди в Черна гора и като таен пратеник на сръбския княз Михаил Обренович посещава Атина. Контактите му с гръцки политици, както и с представители на европейските държави в гръцката столица още веднъж ни убеждават в качествата на Раковски като дипломат.

От есента на 1863 г. до края на живота си през октомври 1867 г., като изключим някои кратки прекъсвания, Раковски пребивава в Румъния. Именно там издава вестниците „Будущност“ и „Бранител“, работи върху нови книги, но отделя най-много енергия за организирането на революционните сили в емиграция. През февруари 1866 г., когато Румъния е разтърсена от тежка вътрешна криза, заплашваща с турска военна намекa, румънските политици предлагат съюз с българите, водени от Раковски. Възниква идеята за нова „легия“, организирана с румънска помощ, като бъдат съ-

брани 10 хиляди български доброволци, които при конфликт да воюват на румънска страна. Румънските управници обаче се опасяват от авторитета и влиянието на Раковски, като успяват да привлекат неговия помощник Иван Касабов... Раковски е принуден да търси убежище в Русия, а когато се завръща в Букурещ осъжда постъпката на Касабов и създадения от него ТЦБК (Таен централен български комитет). „Патриархът“ на революцията организира около себе си радикалните сили, вкл. войводите Панайот Хитов, Филип Тотю, Хаджи Димитър, Стефан Караджата, Христо Македонски, Иван Кършовски и др. Така е създадено „Върховното българско тайно гражданско началство“ (ВБТГН) – българско правителство в изгнание. Раковски изработва „Привременен закон за народните горски чети за 1867 лято“, а след него и „Закон за българското народно въстание“. Така наречената „четническа тактика“ на Раковски често е възприема едностранчиво. Не бива да се забравя обаче, че четите са замислени като военно „ядро“, което да бъде катализатор на въстанието в самата България. От друга страна, бидейки модерно мислещ човек с демократични убеждения, Раковски развива идеята за върховенството на гражданската власт над военната. И още нещо, което трябва непременно да бъде подчертано – според Раковски и неговите съратници българското „върховно началство“ (правителство) не трябва да бъде поставено в зависимост от чужда държава. В крайна сметка, основоположникът на националната революция достига до убеждението за самостоятелността на българското освободително движение, което не трябва да разчита на руска, румънска, сръбска или друга външна помощ. За нещастие, патриархът на българската национална революция умира от туберкулоза в разцвета на силите си (9 октомври 1867 г.). След Освобождението костите му са пренесени в София, отначало се пазят в църквата „Света Неделя“, а днес са в специално изградения в негова памет пантеон в родния му град Котел.

Въпреки че приведохме редица свидетелства за всепризнатия авторитет на Раковски, нека хвърлим още един поглед към оценката на неговите съвременници. Войводата Панайот Хитов споделя, че трудно ще се намери „... други Раковски...“ и е „... признателен към Раковския труд и състрадания за народа си. За това мисля, че сме длъжни да опишем колкото са може по-точно неговия живот относно неговото родолюбие...“ При учредяването на Българското книжовно дружество в Браила през 1869 г. Николай Тошков, „ли-

дерът“ на одеските българи, заявява, че България „... се нуждае от Раковсковци...“, а не от кабинетни учени... За поборника Иван Цанков „... Раковски не беше обикновено простосмъртно човешко създание, а велик гений, свише възплъщение от духовете на най-учения в старо време български княз Боян – поет и астроном, на цар Крума, Симеона и Самуила... Аз не мога да си въобразя бъдещият народен историк къде и като какъв ще постави великия Раковски!“ В писмо до Раковски охридският учител Яким Маленков му съобщава, че е записал името му „... в черковната кондика, за да се споменава на вечни времена...“ заедно със светците в израз на благодарност „... за пламъка, който носите в душата си за нашия народ и за нашия бащин език...“ Както обръща внимание проф. Н. Жечев, като кореспондент на един руски вестник Любен Каравелов пише: „Раковски е може би единственият в наше време, който гласно и публично защитава българските интереси ... „Дунавски лебед“ събира симпатии със самата си поява, като защитник на интересите и правата на народа, с горещия патриотизъм на Раковски, достигаш понекога до фанатизъм...“

Може да продължим с думите на още следовници на „народния войвода“, но нека цитираме казаното от Добри Войников: „Най-великият ни народен мъж Георгий С. Раковский /.../ е наистина една гордост народна за всеки българин... Той вдъхна на българският народ, а най-паче на младите синове на България чувството за любов към Отечеството /.../, пожертвува всичкото си състояние, младост, най-сетне и животът си за същото добро... Твоето име Георгий С. Раковский (Македонский) ще ся напише като преобразовател на България със златни слова, заедно с имената на нашите славни царе Крума, Симеона и други слънца на България!“

Надали е необходимо да привеждаме още доказателства както е Раковски не само за своите привърженици и последователи, но и за немалкото негови опоненти и противници. Авторитетът му е висок и в международен план, но си струва да се запитаме как е възприеман от османските власти? Още от петдесетте години на XIX в. до смъртта му Раковски е обект на системно следене, както и на ред опити да бъде екстрадиран и предаден на правителството на Османската империя от властите в Австрия, Сърбия и Румъния. На основата на новоткрити османо-турски документи О. Събев стига до основателния извод: „Раковски се превръща още приживе в легенда не само за българите, но дори и за османските власти.

В документацията от 60-те години на XIX век той е определян с турската дума от арабски произход „махуд“ (ma'hud). Думата означава „известен“, „всеизвестен“, „прословут“, но специфично се използва в негативна конотация – в смисъл на „печално известен“, „с лоша слава“, „с лошо име“. Натрупал в очите на османските власти достатъчно негативна слава заради многобройните си провинения и неприемливата за тях революционна и издателско-пропагандаторска дейност, отгук нататък в османските документи, наред с фамилията му, той почти неизменно ще бъде наричан именно с това определение, както и с определението „прочут бунтовник“ (müfsid-i meşhur)...“

* * *

Често в нашите представи за българското Възраждане доминират противоречията между „хъшове“ и „граматици“, сблъсъците на „лудите глави“ с „кротките“, склонни към конформизъм представители на различни съсловия. Такива противоречия и дори конфликти, разбира се, са съществували. Ако оставим настрана емоциите, извираща от възрожденската ни поезия и публицистика, ще видим, че много по-силно се оказва взаимодействието между революционното и еволюционното направление в българското общество. Пресечната точка между наглед непримиримите „партии“ е отношението към образованието и културния възход на българския народ, от което естествено следват идеите за политическо представителство, автономия, независимост... И е особено показателно, че водачите на националната революция са не само политически лидери, организатори на чети, съзаклятия, комитети и въстания, но и ярки просветители, а и учители и хора на словото и перото.

Няма да изреждаме имената на „армията“ от възрожденски „даскали“, включили в революционното движение в продължение на десетилетия – те са стотици, а ако прибавим българското освободителното движение в Македония и Източна Тракия след 1878 г., още повече. В създаваните от Левски и неговите сподвижници комитети присъствието на местния учител в съответното селище е почти задължително! Същото се случва и при изграждането на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация от Гоце Делчев, Даме Груев и техните сподвижници. Същото може да кажем и за литературата и възрожденската ни журналистика. Първият пример обаче е Раковски! На него дължим истината, че „нашата свобода от нас зависи“, че нейното извоюване ще се осъществи със

силата на „пресата и сабята“, т.е. със съзвучието на културно-просветното израстване и въоръжената борба.

Стремежът към просвещението на „милия български род“ е една от най-ярките характеристики на Раковски. В своите вестници той отделя подобаващо внимание на учебното дело. Още в „Българска дневница“ през октомври 1857 г. дава висока оценка на „... достопохвалните жители на град Русе, /които/ стараят се всеусърдно да установят пристойно учебно заведение в този крайдунавски знаменит град, не само за научение мъжскаго пола, но и за нужно е още и необходимо образование нежнаго пола, без което не може бити общо просвещение едного народа...“ – една твърде смела и прогресвна за времето си позиция. През 1858 г. Раковски оказва решителна и действена подкрепа на сънародниците ни от Бесарабия за създаването на българското „Народно централно училище“ в Болград. И съвсем заслужено днес Болградската гимназия носи неговото име. В писмо от 1860 г. Раковски заявява: „... Не видях по-способен человек за наука освен българина...“

Личност с европейски виждания, Раковски решително надскача чисто „школските“ мащаби на съвременното му просветно дело в българските земи. Още през 1856 г., когато пребивава в Нови Сад, тогава в Австрийската империя, заедно с първия си вестник „Българска дневница“ той замисля създаването на „Българско Учредничество“ – институция, която да издава популярна литература и учебници за българските училища, като за целта привлечен най-добрите автори. През 1857 г. Раковски издава „Позив на спомоществование за учреждения на една Българска книжевна община в Галац“, където четем: „Човек без учение и наука е мъртъв наравно...“, както и че цивилизованите „учени народи... са били щастливи да се украсят със своя наука и умно образование...“ Така именно Раковски дава идеята, осъществена в Браила през 1869 г., само две години след смъртта му – създаването на „Българското книжовно дружество“ (преименувано през 1911 г., вече в София, столицата на свободна България, като Българска академия на науките). Първото заседание на учредителите е именно в Галац, но поради подозренията на местната полиция продължава работата си в съседния град Браила. Както е известно, хората от революционното крило на емиграцията, вкл. Любен Каравелов, Васил Левски, брат му Христо Кунчев, Бранислав Велешки (македонски българин, телохранител на Раковски), и др.,

са сред учредителите на дружеството.

Дейността и творчеството на Раковски са тясно свързани и с едно толкова оригинално културно-просветно явление, каквото е българското възрожденско читалище. Книгите на Раковски и особено неговият вестник „Дунавски лебед“ се сред факторите, засилили изключително много влиянието на читалищното дело. И съвсем в реда на нещата, в много случаи именно читалището в даден български град или село се превръща в ядро на „революционен кръжок“, а по-късно и в гражданска структура, тясно свързана с комитетите на Васил Левски. Така например е в Тетевен, където председател на читалището и същевременно на революционния комитет е хаджи Станьо Врабевски – много богат и образован българин, който е притежавал „Горски пътник“ с автограф на Раковски... Да не пропускаме и създаденото по идея на Раковски знаменито читалище „Братска любов“ – основният културен, а и политически клуб на българската емиграция в Букурещ.

Нека кажем няколко думи и за поезията на големия „Котленец“, на първо място за мащабната и програмна поема „Горски пътник“, а и не само нея... Наистина, „ахилесовата пета“ на литературното творчество на Раковски е езикът, по-скоро неговата утопична страст да възроди старобългарското слово, най-малкото да го „имплантира“ в съвременния му новобългарски език. И въпреки това, тази поезия – както революционната, така и онази, която е посветена на природата, любовта, носталгията по родния край, има своите горещи почитатели и последователи, сред които е и Васил Левски. Влияние от поезията на Раковски, да не говорим за публицистиката, изпитва и Христо Ботев, въпреки че това остава почти неизвестно на днешния българин.

За Раковски историята, литературата, фолклорът, изобщо хуманитарното знание, не е само „кабинетно“ занимание. Ерудитът, ученият, журналистът, поетът се чувства призван да работи в името на другите, за просвещението на своя народ. През 1858 г. в Одеса, където разработва своя „Първи план за освобождението на България“ и година по-късно издава своя знаменит „Показалец“ (наръчник по етнография и история), Раковски е назначен за възпитател в една от одеските гимназии. С невероятната си енергия, знания и огнено слово той разпалва патриотизма у младите българи, учещи в града. Част от тях временно прекъсват учението си, за да заминат за Белград и се включат в Първата българска легия. Заедно

с Легията в Белград „капитан“ Раковски създава импровизирана лектория, която се превръща в „неформално“ неделно училище и своеобразен дискуссионен клуб. Както разказва Христо Иванов – Големия, „... Започнах пак да ходя при господин Раковски (...) Видях ази, че се събират всички българчета при него от училищата и им приказва за българската история (...) Той им заръча да ходят всяка неделя при него...“ Наред с тези „открити уроци“ по история Раковски е казал: „Сберете се и приказвайте на български, да не забравите матерния си език!“ Христо Големия чистосърдечно заявява: „Слушам и ази (...) и хванах да ставам и аз да ми е слободна България...“, споделяйки възторга си от „Горски пътник“ и „Асеневата история“ („Няколко речи о Асеню Първому, великому царю българскому и сыну му Асеню Второму“) на Раковски, издадена в Белград през 1860 г.

Подобни прояви Раковски има неведнъж и в Румъния, като изнася публични лекции и пред студентите в престижното медицинско училище в Букурещ. Ерудираният българин влиза в разгорещени дискусии в привържениците на великогръцката „мегали идея“, като винаги излиза победител! Нека припомним неговата емоционална, но и дълбоко аргументирана позиция срещу „... убийствената руска политика...“ на масово преселване на българи в пределите на империята, която обезкървява нашия народ. Издадена през 1861 г., тя разкрива нанесените поражения на демографското състояние на българския народ при руско-турските войни през XIX в. По същия начин Раковски, независимо от своите политически планове за общи действия със Сърбия, към опитите за асимилация на българското население в попадналите в пределите на Сърбия български околии в Поморавието.

Научните занимания на Раковски в областта на езикознанието, историята, етнографията, фолклористиката често са определяни като израз на революционна романтика, патриотизъм и „просветен национализъм“... Разбира се, съществена част от неговите научни възгледи и теории днес не се приемат от академичната наука. От друга страна обаче, ако поставим трудовете на образования българин в контекста на самата епоха, с изненада ще установим, че в повечето случаи те са на равнището на тогавашната европейска и световна наука... Не на последно място, като напълно „модерен“ човек, Раковски проявява силен интерес към историята, културата и съвременното състояние на близки и далечни страни, вкл. към

Индия – „перлата в британската корона“. Неговият дълбоко хуманизъм прави читателите на вестниците му съпричастни към каузата на други страдащи страни и народи, извеждайки на преден план общочовешките ценности.

Наричан по традиция „патриархът на националната революция“, Раковски не само е основоположникът на модерната българска политическа мисъл, но и на армията, дипломацията, държавността, какво ли не още... Именно на него дължим нашето национално знаме, образът на гордия лъв като символ на България, а дори и клетвените думи „Свобода или смърт!“ Именно Раковски – политикът, интелектуалецът, големият „български европеец“, сочи на своите съвременници и бъдещите поколения българци най-висшата светска добродетел: „Любовта към Отечеството...“

ЛИТЕРАТУРА

Арнаулов, М. Георги Ст. Раковски (Живот, дело, идеи). София, 1932.
Архив на Г. С. Раковски, т. I. Писма и ръкописи на Раковски (под ред. на Г. Димов). София, 1952; т. II. Писма до Раковски 1841-1860 (под ред. на Н. Трайков). София, 1957; т. III. Писма до Раковски 1861 (под ред. на Н. Трайков); София, 1966; т. IV. Писма до Раковски 1862-1867 (под ред. на Н. Трайков и В. Трайков). София, 1969.

Бакалов, Г. Г.С. Раковски. Плевен, 1934.

Велики, К. Под знамето на свободата. София, 1976.

Георги Стойков Раковски – 200 години безсмъртие (Материали от Научна конференция с междунар. участие, 12-13 април 2021 г.) София, Военна академия „Г. С. Раковски“, 2021.

Елдъров, Св. Революционната идеология на Раковски и Левски и освободителните борби на македонските и тракийските българи.– „Епохи“, 2021, кн. 3 (Тематичен брой „Многоликият Раковски“), 89-101.

Жечев, Н. Личността и делото на Георги Раковски през погледа и оценката на неговите съвременници.– „Епохи“, 2021, кн. 3 (Тематичен брой), 7-23.

Иванов – Големия, Хр. Спомени. София, 1984.

Караиванов, Н. Георги Раковски и българите от Бесарабия и Одеса. София, 2021.

Константинов, Г. Раковски и българската революционна идеология. София, 1939.

Максимов, Ст. С.С. Раковски. Бургас, 1936.

Мitev, Пл. Георги Стойков Раковски като идеолог на българското

националноосвободително движение.– Георги Стойков Раковски – 200 години безсмъртие (Материали от Научна конференция с международно участие, 12-13 април 2021 г.) София, Военна академия „Г. С. Раковски“, 2021, 21-25.

Павлов, Пл. Левски – другото име на Свободата. София, 2017 (2018).

Павлов, Пл. Още веднъж за контактите между Раковски и Левски.– Българско Възраждане (Идеи, личности, събития), т. 17 (Сб. от научна конференция „Градът Ловеч като център на БЦРК, столица на Васил Левски и роден град на поборника Тодор С. Кирков“, 2021). Ловеч, 2022, 6-14.

Пенев, Б., М. Арnaudов, А.П. Стоилов. Г. С. Раковски (По случай петдесетгодишнината от смъртта му). София, 1917.

Петров, Б. Биография на Георги Стойков Раковски. София, 1910.

Романски, Ст. Заговорът на Г. С. Раковски (Георги Македон) в Браила през 1842 г. – Сборник на БАН, кн. XIV. Клон Ист.-филолог. и философ.-общ., 9. София, 1921.

Раковски, Г.Ст. Съчинения в 4 тома (Под ред. на В. Трайков, К. Топалов, Св. Гюрова). София, 1983-1988.

Раковски, Г.Ст. Страници от творчеството му. София, 1972.

Ровняков, А. А. В борбе за свобода България. Москва, 1980.

Сідэлнїков, С.І. Болгарський революціонер Георгїй Раковський. Харків, 1959.

Страшимиров, Д. Архив на Възражданието. София, 1908.

Събев, О. Документи за Георги Раковски в османските архиви. София, 2022.

Топалов, К. Поетът Раковски.– Епохи, 2021, кн. 3 (Тематичен брой), 24-34.

Трайков, В. Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност и живот, т. I-II. София, 1968.

Трайков, В. Георги Стойков Раковски (Биография). София, 1974.

Трайков, В. Георги Стойков Раковски. Документален летопис (1821-1867). София, 1990.

Хитов, П. Фамилиарни забележки. Спомени (XVIII в. – 1877 г.). Под ред. на В. Антонова и И. Жейнов, Русе, 2003.

Цанков, Ив. Спомени от миналото (По случай 50-годишнината от смъртта на великия патриот Георги Стойков Раковски). София, 1917.

Цветков, А. Г.С. Раковски. София, 1949.

Шишманов, Ив. От Паисий до Раковски. София, 1943.

ЗАСЛУЖЕНО ПРИЗНАНИЕ: ЮБИЛЕЙНО ЧЕСТВАНЕ НА ПРОФЕСОР ДИН СВЕТЛОЗАР ЕЛДЪРОВ

Редколегия на Сборник „Тракия“

На 5 октомври 2021 г. в Зала „Тържествена“ на Централния военен клуб в София се състоя юбилейно честване по случай 65 години от рождението и 40 години от началото на научната дейност на професор дин Светлозар Елдъров, известен наш историк с големи приноси в изучаването на освободителните борби на македонските и тракийските българи, войните за национално освобождение и обединение, миналото на българските униати и още много други значими теми от българската и балканската история. Професор Елдъров е един от водещите историци от неговото поколение, чиято научна библиография респектира с 379 заглавия, от които 17 самостоятелни и 6 колективни монографии, 258 студии и статии, 53 рецензии, отзиви и съобщения, 12 документални публикации и др. Той е познат и на широката общественост със многобройни медийни изяви в телевизионни и радио предавания, научнопопулярни публикации и публични беседи.

Честването беше организирано под егидата на Българската национална комисия по военна история, член на Международната комисия по военна история към ЮНЕСКО, с председател полк. о.з. проф. д-р Димитър Минчев, дългогодишен колега на проф. Елдъров, който е и научен секретар на тази авторитетна организация. В тържественото честване участваха колеги и представители на институции, с които проф. Елдъров е работел през годините. Научната дейност на юбиляря беше представена от академик Георги Марков, бяха прочетени поздравителни адреси и изказани сърдечни поздравления. За значим принос в развитието на българската военна история и военно-патриотичното възпитание юбилярят беше отличен с наградния знак „За принос към Министерството на отбраната“, както и с най-високото отличие на Съюза на тракийските дружества в България медал „Капитан Петко войвода“ за всеотдайната му работа на полето на тракийската кауза.

Централно място в честването заемаше представянето на сборника в чест на проф. Елдъров, озаглавен сполучливо „Историята на

историка“, с обем от 400 стр. и много илюстрации. В него седем колеги на юбиларя публикуват очерци за институциите, в които са работели заедно, като Института за военна история при ГЩ на Българската армия, Националният център по военна история при Министерството на отбраната, Института за балканистика при БАН, Македонския научен институт, Тракийския научен институт. Публикувана е и пълната му научна библиография. Основното съдържание на сборника се състои от пространното интервю на издателя и редактора Райна Константинова с проф. Елдъров, в което той подробно разказва за своите родови корени, за родителите си и най-близките хора, с които е израснал, за образованието и научните институции, с помощта на които се е формирал като учен, за своя път в историческата наука.

Важно място в научната, публикационната и популяризаторската дейност на проф. Светлозар Елдъров заема проблематиката за миналото на тракийските българи, с която го свързват не само научните му интереси, но и родовите корени на неговите предци. Като член на Тракийския научен институт в София от възстановяването му през 1994 г. той направи много за съхраняването на историческата памет за борбите, мъченичествата и съдбата на тракийци през XIX – XX век. Професор Елдъров е познат и на просветената общественост в Хасково като активен сътрудник на филиала на Тракийския научен институт в нашия град и чест гост по страниците на Сборник „Тракия“. По този повод Редколегията на сборника се присъединява към заслужените поздравления към проф. Светлозар Елдъров и представя на вниманието на читателите уводната статия от сборника в негова чест, написана от полк. о.з. проф. д-р Димитър Минчев, както и началната част от обширното документално интервю. Тракийският научен институт – филиал Хасково поема ангажимента при подходящи условия през идната година, когато ще честваме 110 години на Балканската война, да представи сборника в нашия град. Имаме уверението на проф. Елдъров, че той ще дари екземпляри от него на значими библиотеки и изявени историци и тракийски деятели в Хасково, с които е сътрудничел колегиално и плодотворно през годините.

ЕДИН МУСКЕТАР
В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА НАУКА
Професор Светлозар Елдъров на 65 години!

*Полковник о.з., професор д-р Димитър Минчев,
председател на Българската национална комисия
по военна история (БНКВИ), организация на ЮНЕСКО*

Проф. дин Св. Елдъров

Не мога да повярвам! Сякаш беше вчера, когато в самото начало на 1981 г. се срещнахме за първи път в двора на Националния военноисторически музей на бул. „Скобелев“ 23 в центъра на София, където тогава се намираше и Институтът за военна история (ИВИ) при ГЩ на БНА. След тежкия конкурс четирима успешни кандидати сформирахме личния състав на Секцията по националния въпрос в ИВИ – ГЩ. Тогава всички бяхме млади, но Светлозар Елдъров беше най-младият от нас. Аз бях на 35 години, млад капитан, от две години батальонен командир в Брезник, но с четиригодишен мандат като секретар-преводач на българския военен аташе в Белград и три години слушател във Военна академия „Г. С. Раковски“ преди това. Историята за мен беше поле, което тепърва щях да изучавам и да овладявам. Току-що завършил следването

си в Историческия факултет на СУ „Климент Охридски“, с диплома, на която масилото едва беше изсъхнало, и само на 24 години, Светлозар Елдъров ме впечатли още на конкурсните изпити, но и след това със своите познания, с увереността и лекотата, с които боравеше с дати, имена и факти, със задълбочените анализи на историческите събития и процеси, но най-вече с чувството на лична ангажираност, с което коментираше научните въпроси, особено по националния въпрос.

За късмет със сътрудниците на новата секция си допаднахме по характери и интереси и в следващите седем години бяхме не само колеги, но и приятели. Помагахме си за попълване на знанията ни кой с каквото може – аз по военните въпроси, те по историческите. Дружахме и извън стените на институцията. Въпреки младостта си, по проблемите на Македония и Одринска Тракия Елдъров беше всепризнат авторитет. Със знанията и с отговорното си отношение към научните и служебните задачи респектиреше дори старшите офицери от ръководството на института. Той пръв написа кандидатската си дисертация, пръв я защити, беше секретар на редколегията на колективния труд за военната подготовка и провеждане на Илинденско-Преображенското въстание, ръководеше Клуба на младия военен историк, участваше в научни конференции, пишеше статии за Военноисторически сборник и други издания, които се приемаха добре и от редакторите, и от читателите.

На мен лично той много ми помогна при избора и разработването на дисертационната ми тема за участието на населението в Македония в българската армия по време на Първата световна война. Случвало се е до късна вечер да гостува у дома, да изнася същински лекции и беседи, да коментираме заедно архивни документи и разни книги.

Истинско преживяване беше, когато цялата секция вкупом отивахме да работим за по няколко дни в Централния военен архив във Велико Търново или да участваме в конференции извън София. Изобщо, макар и малка, нашата секция беше изключително сплотена и тъкмо на тази колегиална и приятелска атмосфера до голяма степен се дължаха научните ни успехи в онзи период. А и не само научни. Няма да е пресилено да споделя, че тогава, в младостта на живота и науката, дори в такава сериозна институция като ИВИ – ГЩ, ние се чувствахме като мускетарите от романите на Александър Дюма. Като неговите герои и ние се борихме всеот-

даино за справедлива кауза, каквато виждахме в историческата истина за освободителните борби на Македония и Одринско. Нашият д'Артанян беше Светлозар Елдъров – не само с младостта си, но и с дързостта, която не се страхуваше да проявява дори пред началството, щом вярваше в правотата на своите убеждения и действия. Ех, славно време беше то! Кога тъй бързо отлетя...

За разлика от другите колеги в секцията още от самото начало на съвместната ни работа аз знаех нещо, за което те първоначално нямаха и представа. От документите във връзка с конкурса и назначаването ни бях разбрал, че бащата на Св. Елдъров, бивш офицер, по-възрастен от мен, е родом от с. Зорница, Ямболско, т.е. от моето родно село. Макар да не го познавах лично, защото и той, и аз отрано бяхме напуснали родния дом, нямаше съмнение, че сме роднини, всъщност втори братовчеди. Бях чувал също, както и мнозина от онзи край, за големия българин Георги Елдъров, католически свещеник на висок пост във Ватикана, чичо на моя млад колега. От майка ми знаех нещо и за някогашния архиепископ Михаил Миров, също от с. Зорница, който ни свързваше в тази роднинска връзка. Затова с болка изживявах несправедливия натиск, на който по-късно беше подложен Светлозар Елдъров от среди във и извън ИВИ – ГЩ. Прави му чест, че не се пречупи и устоя.

По-късно, когато след промените Св. Елдъров беше за близо две години в Рим, ние поддържахме кореспонденция, той ми пишеше за следването си там, аз го държах в течение за промените при нас. Когато в края на 1990 г. излезе първата ми монография „Военнореволуционната дейност на полковник Петър Дървингов (1898-1918)“, веднага му изпратих екземпляр, за който той направи отзив в католическия бюлетин „Абагар“. Когато през пролетта на 1992 г. Св. Елдъров се завърна в София, нашият институт току-що беше трансформиран в Национален център за военна история и премина на подчинение към Министерството на отбраната. Като зам.-директор направих всичко възможно той отново да постъпи при нас. Събрахме се старите колеги и приятели пак заедно, мускетарският дух отново ни сплоти и с още по-силен плам извадихме шпагите за нови научни подвизи. Веднага издадохме стопирания при предишното управление колективен труд за военната подготовка и провеждането на Илинденско-Преображенското въстание, написахме и нов – за националноосвободителните борби на българите от Македония и Одринска Тракия по време на Балканската

война, една след друга се заредиха авторските ни монографии.

За съжаление времето беше разделно и бурно, появиха се недоброжелатели отвътре и отвън, намесиха се политически влияния и интереси: стигна се до болезнена временна раздяла. Но моят колега, приятел и роднина отново преодоля всички изпитания на времето и съдбата. През 1996 г. за известно време житейските и научните ни пътища отново се разделиха – той премина на работа в Института за балканистика при БАН, аз получих стипендия и възможност да специализирам магистратура в Университета на националната отбрана (Индустриален колеж на въоръжените сили) във Вашингтон, окръг Колумбия, САЩ. Но и в следващите години, особено във връзка с националното честване на 100-годишнината на Илинденско-Преображенското въстание през 2003 г. или на други кръгли годишнини и юбилеи от българската военна история, имахме възможност да си сътрудничим и да работим заедно. От самото начало под една или друга форма Св. Елдъров, вече като доцент, а после и като професор, ми съдействаше във връзка с целите и задачите на Българската асоциация по военна история и особено на Българската национална комисия по военна история (БНКВИ), пълноправен член на Международната комисия по военна история при ЮНЕСКО, чийто председател съм аз. Неговата подкрепа с оригинални идеи или лично участие винаги ми е била от полза. Мога да свидетелствам, че мускетарският дух не го е напуснал и сега. Като научен секретар на БНКВИ проф. Елдъров отново е готов за научни подвизи в името на историческата истина.

В качеството ми на председател на БНКВИ, но и като дългогодишен колега и приятел на проф. Светлозар Елдъров, за мен е чест да го поздравя по случай 65 години от рождението му и 40 години от началото на научната му дейност. Впрочем последната годишнина съвпада и с началото на моя път във военноисторическата наука и раждането на незабравимата Секция по националния въпрос в някогашния ИВИ – ГЩ, която ни събра в юбилейната 1981 г., когато чествахме 1300-годишнината на българската държавност. Затова настоящият сборник на Издателство ИВРАЙ излиза по инициатива и под егидата на БНКВИ. Той се състои от три тематични части. В първата читателят ще има възможност да види проф. Елдъров през погледа на негови колеги и приятели, с които е работил през годините в различни научни институции – Института за военна история, Националният център за военна история, Института

за балканистика, Македонския научен институт, Тракийския научен институт. Текстове на проф. Тодор Петров, проф. Трендафил Митев, проф. полк. о.з. Сево Явашчев, доц. Стоян Германов, доц. Антоанета Балчева и д-р Ваня Стоянова открояват не само личния принос на нашия колега към тези авторитетни научни институции, но изтъкват и тяхното място и значение в развитието на българската наука и в обогатяването и укрепването на националната историческа памет.

Във втората част под формата на документално интервю, взето от съставителя и издателя на сборника Райна Константинова, редактор на Военноисторически сборник през 80-те години на XX в. и на редица други издания след това, в които повечето от нас са направили първите си стъпки в научнопубликационната дейност или са се утвърдили като автори, проф. Св. Елдъров разказва за родовете си корени, образованието и научния си път, споделя впечатленията си от институциите, редколегии, екипите и хората, с които е работил, прави достойно свое дългогодишен и разностранен опит като учен, изследовател, автор, редактор, съставител, участник в конгреси, конференции и кръгли маси, сценарист на документални филми, неуморен популяризатор на историческата памет в медиите. Сборникът завършва с впечатляваща не само по обем, но преди всичко с разнообразието на заглавията библиография на научните публикации на проф. Елдъров, професионално подготвена от д-р Снежана Радоева, доскоро директор на Военноисторическата библиотека във Военна академия „Г. С. Раковски“ и наша отколешна колега и съратник.

Сборникът „Историята на Историка“ по случай 65 години от рождението и 40 години от началото на научната дейност на професор д.ист.н. Светлозар Елдъров, съставен и издаден от Издателство ИВРАЙ, е скромна, но обективна оценка за отдаден на историческата наука колега и приятел.

За много години, Професоре! Продължавай все така по мускетарски своя път в историческата наука!

РОДОВИТЕ КОРЕНИ

Документално интервю. – В: Историята на историка. Сборник по случай 65 години от рождението и 40 години от началото на научната дейност на професор дин Светлозар Елдъров. София, Издателство ИВРАЙ, 2021, с. 97-110.

Въпросите задава Райна Константинова, основател и главен редактор на Издателство ИВРАЙ, редактор на сп. „Военноисторически сборник“, научен орган на Института за военна история при Генералния щаб на Българската армия през 80-те години на ХХ век.

Как предлагате да започнем това интервю, проф. Елдъров? Някакви уводни думи за бъдещите читатели, нещо по-общо за смисъла на историческата наука и за ролята на историка, или нещо лично и конкретно?

Да нарушим традицията и да започнем с благодарностите, които обикновено оставяме накрая. На първо място държа да благодаря на колегите и приятелите, които се съгласиха да участват в този сборник и отделиха от своето време за това. Първоначалният ми замисъл беше да събера само заглавията на научните ми публикации, на които с годините и десетилетията вече почнах да губя следите, и да ги издам с кратки биографични бележки като рекапитулация за постигнатото дотук в историческата наука. Оказа се обаче, че само с помощта на добро желание, откъслечни списъци и годишни академични отчети от личния ми архив работата няма да стане. Затова се обърнах към д-р Снежана Радоева, като дипломиран библиограф, да ми помогне в това начинание. Тя се справи отлично и абсолютно безкористно с тази задача, която изискваше немалко време и много труд, за което сърдечно ѝ благодаря. Почти едновременно се яви и идеята да покания някои колеги, с които сме работили заедно по различно време в различни институти и по различни теми – от Института за военна история при Генералния щаб на Българската армия и Националния център по военна история при Министерството на отбраната, през Института за балканистика при Българската академия на науките, до Македонския и Тракийския научен институт в София – да напишат по нещо, не толкова за мен, колкото за научните звена и институции, които са ни свързвали. Тук изказвам моята искрена благодарност към проф.

Тодор Петров, полк. о.з. проф. Димитър Минчев, полк. о.з. проф. Сево Явашчев, проф. Трендафил Митев, доц. Стоян Германов, доц. Антоанета Балчева и д-р Ваня Стоянова за тяхната колегиална отзивчивост и добрите думи, които са написали за мен. На полк. о.з. Димитър Минчев още и за това, че като председател на Българската национална комисия по военна история се съгласи да оглави тази инициатива и да я постави под егидата на своята авторитетна организация. Накрая, когато колегите ми вече бяха готови и като обсъждахме въпросите по издаването на сборника се яви и идеята за това интервю. Благодаря от сърце и на теб, че се съгласи – както за редакторската, съставителската и издателската работа, така и за съучастието в настоящото интервю. Вината, че то няма да бъде такова, каквото го мислихме, е само моя. Както обикновено, и този път времето не стигна, но поне успях да събера и подреда донякъде всичките ми лични документи, дневници, записки и свидетелства за моя път в историческата наука. Като дойде време да пиша спомени, това много ще ме улесни. Сега обаче нека караме по-икономично.

Бих искал да използвам това интервю, за да разкажа нещо повече за моите предци, родители и близки, без които нямаше да ме има, нито пък щях да бъда това, което съм. Ще ми се да поговорим за хората, които са ме учили, и за онова, което съм научил от тях. Най-важното за мен е да споделя опита от работата си в различните научни институти и звена, редакционни колегии, авторски колективи и проекти, в които съм имал честта и отговорността да участвам, за трудностите, които заедно с колегите сме преодолявали, и за успехите, които сме постигали, на които сме се радвали и с които все още се гордеем. На места ще си позволя да прекъсвам интервюто, за да прилагам документи и свидетелства, които да разпообразяват разказа. Разчитам за същото и на илюстрациите, които заедно ще подберем. Надявам се, че за целта на сборника това е достатъчно и че нашето документално интервю ще уплътни представите за историята и историка в тяхното конкретно проявление, ако някой случайно се поинтересува за него. Иначе аз оставам на убеждението, че моята научна биография се съдържа изцяло в научните ми публикации. Който желае да научи повече, нека ги чете.

Все пак ще задам и един по-общ, но същевременно и личен предварителен въпрос. Как оценявате времето, в което живяхме от гледна точка на личните очаквания? Знам, че това е строго

индивидуално и всеки е имал своите мечти и желания, на някои са се сбъднали, на други – не. При Вас как е?

Една такава равностетка може да бъде както лична и субективна, така научна и обективна. А може да бъде едновременно и двете. Не знам как е с другите колеги, но аз вече трудно мога да разгранича моята индивидуална самоличност от професионалната ми роля. Знам, че това не е най-престижната атестация и репутация, но го приемам като факт. Като *исторически факт*, чиято предпоставена и непоклатима истинност ние, историците, тъй обичаме да утвърждаваме, когато не се отнася до самите нас. Но човек и добре да живее, стига да юбилейна годишнина и обръща поглед назад, за да търси обяснения или оправдания за случилото се. Като се обръщам и аз към моя житейски и професионален път, все повече се убеждавам, че връзката ми с историческата наука сякаш е била предопределена. Дори изборите, които съм правил и които винаги съм смятал за лични, сега ми изглеждат обективно детерминирани. Съзнанието за история и историчност ме съпътства от най-ранно детство, когато малко по малко опознавах и осъзнавах моите родители и моите предци. Хуманитарната предразположеност без съмнение ми е била предадена пак чрез културните кодове на семейната и родовата памет. Предметът „История“ винаги ме е привличал през всички степени на училищното образование и затова днес оставам потресен всеки път, когато чуя, че за децата това е един от най-скупните и омразни учебни предмети. Историческият факултет на Софийския университет ми даде крила, а Институтът за военна история при ГЩ на БНА беше първата най-мощна степен на ракетата, която ме изстреля във вселената на българската историческа наука. Летя из нея вече 40 години, откривах нови светове, срещам уникални хора, борих се с чудовища, спечелих врагове, изгубих приятели, научих се дори да ги разпознавам. Няма да е честно, нито справедливо да кажа, че детските мечти не са се сбъднали или че очакванията са били провалени. Напротив, от житейската кота 65 и професионалната 40 поемам отговорността да твърдя, че живяхме в най-интересните и прекрасни от всички възможни времена. Тук не влагам нищо от китайското проклетие на Конфуций или просвещенския сарказъм на Волтер. Животът е уникален дар и който не го е разбрал и не го е изживял така, както е мечтал, значи е живял живот конфекция. При цялата обективна детерминираност свободният личен избор винаги е съществувал.

Каквито и да са били последствията от моите лични избори, поемам отговорността за тях. Затова сега мога да твърдя, че животът ми е уникален, защото сам си го скроих. Ще си го нося с гордост до последно. Окриля ме мисълта на един от героите на моите изследвания, според когото делата са наша биография, но мечтите също са част от нашата биография. И аз така – продължавам да мечтая.

Тогава да започнем от самото начало – от родовите корени. Разгърнете тази страница от историческото четиво на живота си, разкажете нещо повече за родовата и семейната памет.

Върху мен като историк, професор, доктор на историческите науки и пр. и пр. тежи един все още неизпълнен дълг – да напиша историята на моя род. Вярно е, че още като деца с брат ми (Красимир Елдърров, впоследствие известен адвокат по наказателни дела) разпитвахме родители, дядовци и баби, събрахме и опазихме семейни снимки, документи и реликви, а когато в моята изследователска дейност през годините съм работил по различни теми в архивохранилища и библиотеки, винаги съм документирал всеки факт, свързан с родовата история. Натрупа се доста материал, но по една или друга причина все отлагах, било за да довърша тая или оная монография, било да не се изтълкува като нескромно себеизтъкване. Затова сега с удоволствие ще се възползвам от въпроса, за да представя накратко предците, които са проправяли пътя ни преди нас.

Роден съм в Пловдив и се имам за пловдивчанин, но родовите ми корени са македоно-одрински, както на немалко българи. Фамилната генеалогия от страна на баща ми отвежда към с. Зорница, днес в Бургаска област, но в средата на XIX в., когато е основано под името Топузларе, селището административно е спадало към Къзълагачка каза на Одринския вилает. Майчината линия пък води към Бобошево, днес град в Кюстендилска област, а до Балканската война погранично село в непосредствена близост до българо-турската граница на подстъпите към Македония. Предците от страна на баща ми са свързани с църковно-училищното дело на Българската уния, а тези на майка ми с освободителните борби на македонските българи. За да отговоря що-годе изчерпателно на въпроса и да „разгърна“ тази страница на родовата памет обаче, ще трябва да напиша цяла монография. Затова тук и сега ще се огранича само с основните факти.

Като стожер на бащиния ми род изпъква архиепископ Михаил

Миров, духовен и граждански началник, т.е. милетбаши на българо-руниатската общност или българите католици от източен обред в Одринска Тракия и Македония. Роден е в с. Топузларе през 1859 г. Част от жителите на селото са увлечени от унията с католическата църква, провъзгласена в Цариград в самия край на 1860 г. За това най-много спомага прочутият в онази епоха светогорски монах Пантелеймон, сведенията и легендите за когото достигат до Топузларе, а някои от жителите му стават негови ревностни последователи. Михаил Миров учи в училището на полските възкресенци в Одрин, прераснало постепенно в пълноценна седемкласна гимназия. След това продължава богословското си образование в Цариград и Рим, а през 1883 г. е ръкоположен за свещеник в родното си село, със задължение да обслужва и съседното с. Доврукли (Правдино) и по-далечното с. Сазлъкьой (Тръстиково), Бургаско. В онази епоха те са единствените села в Източна Румелия, после в Княжество България, част от чиито жители са униати или католици от източен обред. През 1907 г. о. Михаил е номиниран и хиротонисан за архиепископ с титулатурата Теодосиополски, но е допуснат от властите да заеме катедрата си в Цариград едва през 1909 г., след Младотурската революция. Така архиепископ Михаил Миров застава начело на тракийските и македонските униати в най-драматичния период на тяхната история, белязан с Балканската и Междусъюзническата война през 1912 – 1913 г. Умира през 1923 г. в Цариград, малко преди да оглави католиците от източен обред в България, повечето от които тогава са бежанци от Македония и Одринско.

Казах, че архиепископ Михаил Миров е стожер на рода ми по бащина линия не само защото моят праядо Георги Русев Елдъров (1875 – 1940) е женен за неговата племенница Митра (Димитра?), но и защото католическият духовник е помагал на младото семейство според възможностите си. Георги Р. Елдъров също е учил в Българо-католическата гимназия на полските възкресенци в Одрин, после е учител в католическото училище в Топузларе, бил е учител, общински писар и секретар-бирник и на други места. В анализите на родното си село остава като изявен културен и обществен деец, първопроходник на читалищното и кооперативното дело. Той е инициатор, учредител и пръв председател на читалище „Елин Пелин“ в с. Топузларе, основано през 1927 г. През 1929 г., пак по негова инициатива, е основана и кооперация „Спасение“,

на която той е председател и касиер-деловодител. И в двете начинания активно участват и други представители на рода. Георги Р. Елдъров освен това се е занимавал и с политическа дейност като земеделец, активен член на Българския земеделски народен съюз. Той е основател на партийната група на БЗНС в родното си село, а през 20-те и 30-те години се утвърждава сред земеделските политически среди в Бургаския и Ямболския край като авторитетен и уважаван деятел, участник в общински и областни конференции и автор на публикации в местния печат. Не остава по-назад неговият брат Петко Р. Елдъров, който обаче се проявява на различно политическо поприще – социалдемокрацията в тесния ѝ формат. През 1918 г. той основава партийната организация на БКП в с. Топулзаре (през 1934 г. преименувано на с. Зорница).

Георги Русев Елдъров и Митра имат двама синове и три дъщери. Тук ще спомена само Радка и Петко.

Радка Елдърова (1900-1986) също има уникална биография, най-вече заради обстоятелството, че по време на Балканската война през 1912-1913 г. преживява цялата обсада на Одрин вътре в града, като ученичка в педагогическия лицей на загребските милосърдни сестри. Тъкмо тогава при подстъпите на Чаталджа като войници от 29-и пех. Ямболски полк загиват нейният чичо Кольо Русев Елдъров и вуйчо ѝ Петко Димитров Миров. Не успява да завърши престижното учебно заведение заради националната катастрофа, но довършва образованието си в България и цял живот се посвещава на учителската професия. Била е учителка и възпитателка в прогимназията в родното си село, в католическия пансион в Ямбол, в с. Секирово, Пловдивско (дн. квартал на гр. Раковски), а в годините на Втората световна война и във Вардарска Македония под българска власт.

Когато през 1960-те години съм прекарвал част от летните ваканции в с. Зорница или в гр. Раковски, тя ми разказваше доста неща за родовата история. По-късно, вече като студент в Историческия факултет на Софийския университет, я помолих да опише спомените си от Одрин и Македония, което тя направи добросъвестно и старателно с прецизността на дългогодишна учителка. Тъй като не създаде семейство, тя остана за мен и брат ми като леля Радка, въпреки че всъщност беше леля на баща ни.

Петко Елдъров (1903-1987), нашият дядо, извън професионалното си битие, свързано с механизацията на земеделското стопан-

ство в с. Зорница (трактори, вършачки и пр.), беше самоук художник, чиято слава се разнасяше дори в съседните околии. Картините му, изпълнени с маслени бои и със сюжети от селския бит – хоро на мегдана, жътва на нивата, селска воденица и други подобни, намираха добър прием сред близки и далечни селски меценати, които му се отплащаха със скромни дарения в пари или натура. На най-голяма популярност обаче се радваше картината му по античния сюжет за Дафнис и Хлое, за която дядо получаваше доста поръчки. Тя представяше страстната прегръдка на младите влюбени, чиято драматична любов устоява на всякакви премеждия. Почитателите на древногръцката митология от Ямболския край носеха на дядо свои и на съпругите си портретни снимки, по които той ги увековечаваше в образите на античните герои. Такива произведения на изобразителното изкуство трябва да има и до днес тук-таме по селата в оня край. Дядо Петко рисува и портрет с маслени бои на своя баща Георги Р. Елдъров, който и до днес се съхранява в читалище „Елин Пелин“ в с. Зорница.

Сходна от гледна точка на основните национални тежнения на епохата е и съдбата на предците по майчина линия, чийто корен пък е от Битолско. Прадядо ни Димитър Кацаров е учредител и дългогодишен председател на македоно-одринското дружество в Бобошево в края на XIX – началото на XX век и е участвал като делегат в три от конгресите на Върховния комитет. Дейността му на това поприще е отразена в доста архивни документи.

В един от списъците на конгресните делегати, съставен азбучно по собствените имена, Димитър Кацаров е записан веднага след Димитър Благоев, основателя и теоретика на социалистическото движение в България. В своята книга „Минало и сегашно на Бобошево“ известният македоно-одрински деец, журналист, етнограф и историк Иван Кепов го нарежда сред онези, които „били тъй предадени на това освободително движение, че забравили дом и семейство и опропастили целия си имот по него“. В книгата си Кепов често споменава и други имена на Кацаровия род, които от втората половина на XVIII в. насетне са играли значима роля в живота на Бобошево, че и отвъд. Някои са били коджабашии по турско време, други общински съветници и учители след това, един дори е избран за депутат в XIV Обикновено народно събрание (1908 – 1911). Не знам обаче защо Ив. Кепов изписва фамилното им име като „Кацареви“. Прадядо ми Димитър К. Кацаров навсякъде се

подписва със своя вариант на фамилията, така е и в други източници. Попадал съм на документ от македоно-одриското дружество в Дупница от 90-те години на XIX в., в който се изтъква родолюбивата дейност в околията на „братя Кацарови“ от Бобошево.

Кога и при какви обстоятелства е починал Димитър Кацаров, досега не съм могъл да установя. Смъртта на главата на семейството обаче със сигурност е имала и сериозни последици, за които ясно намеква лаконичното известие на Ив. Кепов. Косвено за същото насочва и драстично различните житейски траектории, които поемат неговите наследници. Като чета описанията на Кепов за духовните свойства, характера и нравите на обитателите на Бобошево в онази епоха, никак не се учудвам на това.

Един от тях е дядо ни Любен Димитров Кацаров (1900-1987). Без съмнение по бащиния пример на младини той също се увлича по македонската борба. В самия край на Първата световна война е мобилизиран и изпратен в Македония за строежа на теснолинейката от Скопие за Охрид. През пролетта на 1922 г. се включва в четата на войводата Атанас Калчев, предназначена да действа в Радовишко, в Македония под сръбска власт. Преди няколко години бях щастлив да открия в един списък на четата и неговото име, записано под № 3, веднага след имената на войводата и секретаря – „Любчо от Бобошево“. От същия документ става ясно, че четата се установява на едноседмичен лагер за военно обучение и други приготовления край с. Покровник, в непосредствена близост до Горна Джумая (дн. Благоевград), където се съсредоточават и други чети. Тук пристига лично и Тодор Александров, за да надзирава подготовката и да повдига духа на четниците, преди сборният отряд да поеме своя път, също документиран сравнително добре.

Впоследствие, вече в моето време, дядо Любен разказваше някои спомени за този етап от живота си, но беше пестелив в подробностите, а и тогава едва ли сме били в състояние да разберем и оценим фактите. Помнеше обаче, че в неговото детство у дома им в Бобошево понякога е гостувал Яне Сандански, добър приятел на баща му. В паметта му се беше врязало обещанието на Сандански, че като порасне достатъчно, ще го изпрати да учи изобразително изкуство в чужбина (тук с брат ми имаме различия в запаметеното – дали във Виена или в Брюксел). И той като дядо Петко беше самороден талант в рисуването. Справях се и аз сравнително добре, но по-голямата част от това умение премина у брат ми.

През 1923 г., вероятно около Септемврийските събития, Любен Кацаров рязко скъсва с четническата кариера, напуска завинаги родния край и се установява в Пловдив. Освен опасно приятелство на баща му с Яне Сандански, тук решаваща роля без съмнение изиграват идеологическите залитания на „Любчо от Бобошево“ към анархокомунизма, доста разпространен впрочем по онова време в родното му село. Повече подробности не споменавах, а неговата вярна съпруга, баба Василка, разсъдлива и практична като много жени, съвременно беше унищожила всички писма, фотографии и вестници, документиращи младежките увлечения на дядо Любен. И може би добре е направила, защото в онези години съчетанието на ВМРО с анархокомунизма беше също толкова неподходящо за автобиографичния жанр, колкото да имаш роднини в чужбина или пострадали от „мероприятията на народната власт“. Все пак нещичко е оцеляло. Напоследък се оказа, че по-малкият брат на майка ми, вуйчо Миро, е успял да запази няколко фотографии от бобошевския период на дядо Любен. Една от тях най-вероятно документира епизод от вербуването му за четник през 1922 г.

Баба Василка (1904-1984), жената на дядо Любен, беше пловдивчанка коренячка, но за нея информацията ми е съвсем оскъдна, както впрочем стоят нещата и за повечето жени в онази епоха. В такива случаи биографиите се задоволяват само да изтъкнат, че са били предани съпруги и всеотдайни майки. Без съмнение баба Василка беше точно такава. Доколкото знам, тя е останала отрано без баща и със сестра си са отгледани от майка им. Очевидно това е помогнало за формирането на нейния борбен характер. Самата тя твърдеше, че произхожда от гръцки бежанци, оцелели от жестокото масово клане на о. Хиос през 1822 г. по време на Гръцката война за независимост. Приемал съм това скептично, защото не ми е попадала достоверна научна информация (но не съм си давал и труда да я търся). Факт е обаче, че баба Василка и сестра ѝ леля Люба, когато искаха да си кажат нещо, което не е за детски уши, разговаряха помежду си на гръцки.

С дядо ми Любен са се оженили към средата на 20-те години. И двамата до пенсионирането си са били тютюноработници в Пловдив. От малкото запазени техни фотографии установявам, че тютюноработниците в Пловдив през 20-те години са нямали нищо общо с отрудените и експлоатирани герои от романа „Тютюн“ на Димитър Димов и най-вече от едноименния филм. Поне през обек-

тива на фотоапарата баба Василка и нейните приятелки изглеждат като излезли от целулоидната лента на някой игрален филм или от страниците на моден журнал от онази епоха (доколкото аз разбирам от мода). Или пък пловдивчанките тогава просто са си били елегантни, дори да са работили като тютюноработнички.

Във всеки случай знаехме, че в годините на Втората световна война, когато икономическата и политическата криза се задълбочава, баба Василка не само е участвала в работнически стачки, но и ги е организираща. Заради това е била арестувана и интернирана някъде в Делиормана. Точно тогава дядо Любен отново е мобилизиран и изпратен в Беломорието. Особено труден е бил периодът 1943-1944 г., когато англо-американските самолети бомбардират Пловдив. И тя, и майка ни имаха ярки спомени от тези събития.

Това е накратко историята на двата рода, Елдъррови и Кацарови, които в началото на 50-те години на XX в. чрез баща ми и майка ми се срещат в Пловдив, за да се появят и аз на този свят.

Честването на 65 години от рождението на проф. дин Светлозар Елдърров. Отдясно наляво: акад. Георги Марков, полковник о.з. професор д-р Димитър Минчев и проф. дин Светлозар Елдърров

ХЪРВАТИТЕ И СЪДБАТА НА БЪЛГАРИТЕ В ОДРИНСКА ТРАКИЯ 1912-1913 г.

*Проф. дин Светлозар Елдъров,
Институт за балканистика с Център
по тракология – Българска академия на науките*

През 1912-1913 г. Балканската война приковава вниманието на Европа и света и не го изпуска нито за миг още от кризисното навечерие чак до драматичната развръзка, когато България се срива от пиедестала на славата до окаяното падение на катастрофата. Това в най-голяма степен се отнася за онези държави и народи, които са в непосредствена близост да епицентъра на събитията. Най-заинтересовани сред тях са може би хърватите. Заради дълбоките исторически връзки и традиционните славянофилски чувства, които свързват двата народа, те всецяло подкрепят победния поход на войските на Балканския съюз и болезнено изживяват крушението на България. За разлика от други по-далечни наблюдатели, които не виждат – или се правят, че не виждат – катастрофалните последици на Втората балканска или Междусъюзническата война, най-вече разорението на Одринска Тракия, хърватите не само забелязват трагедията на тракийските българи, но и надигат глас в тяхна подкрепа.

В настоящата статия си поставям за цел да осветля отношението на хърватите към Балканската война изобщо и към съдбата на българите в Одринска Тракия в частност на основата на мои лични изследвания в архиви и библиотеки в Загреб, осъществени в последните двадесет години в качеството ми на участник и ръководител на съвместни проекти с колеги от научни звена на Хърватската академия на науките и изкуствата.

Отзвукът на Балканската война сред хърватската обществено-ност през 1912-1913 г. може да се разбере по-пълно и исторически по-правилно, ако се сравни с реакцията ѝ по време на Сръбско-българската война от 1885 г. Тогава всички хървати, без разлика на политически пристрастия, както и целият хърватски печат, твърдо и безрезервно застават на страната на България. Не само опози-

ционните, национално ориентирани вестници, сред които изпъква органът на Партията на правото или т. нар. „праваши“, в. „Слобода“ (преименуван от началото на 1886 г. в „Хърватска“), но и проправителственият австрофилски печат, начело с казионния „Народне новине“, тогава порицават поведението на Сърбия като акт на предателство спрямо славянската взаимност. Затова и информацията за военните действия, която достига до хърватското общество, извън меродавните европейски телеграфни агенции, е почерпена в голяма степен от български източници – чрез препечатване или преразказване на хрониките от българските вестници, по писмата на българи и хървати от България, или, най-вече, от кореспонденциите на специалния дописник на в. „Хърватска“ Крунослав Херуц, който воюва за българската кауза едновременно на три фронта – като кореспондент на хърватски вестник, като активист на най-патриотичната хърватска Партия на правото и като доброволец в българската армия.¹

Така през 1885 г. в хърватската общественост се утвърждава един политически критерий, който води началото си от времето на Руско-турската война от 1877-1878 г. Освобождението на България, териториалното разширение на Сърбия и Черна Гора и нарастването на политическата тежест на Русия в развитието на европейските въпроси вдъхват надежда у хърватските елити и сред народните низини, че славянската идея е пътят, по който ще бъде осъществен и техният политически идеал – териториалната интеграция на всички хърватски земи и политическият им суверенитет под или извън короната на Хабсбургите.

По силата на този славянофилски критерий, когато избухва Сръбско-българската война, сред хърватската общественост спонтанно възниква благотворителна акция за събиране на пари в полза на ранените български войници под мотото: „За българските юнаци, ранени от кръвожадното оръжие на изменниците на славянството и предателите на братството“. Пак по същия този славянофилски критерий, само една година след Сръбско-българската война и България е порицана, единодушно и категорично, от цялото хърватско общество, като изменница на славянството, заради дързостта ѝ да се опълчи на Русия, или по-право срещу руската имперска политика, която игнорира бъл-

¹ Елдъръв, С. Нашият специален дописник съобщава. Хърватският кореспондент и доброволец Крунослав Херуц за България и българите. София, 2005.

гарските национални интереси.²

През първото десетилетие на ХХ век тази славянофилска нагласа на хърватското общество претърпява нова и донякъде парадоксална метаморфоза във вътрешно и външно-политически план. В сферата на вътрешната политика тя намира конкретна политическа реализация чрез създаването на т. нар. „хърватско-сръбска коалиция“, която през 1906 г. печели изборите и формира правителството на Хърватската бановина. Независимо дали е на власт или в опозиция, хърватско-сръбската коалиция все повече завоюва симпатиите на хърватската общественост и монополизира и канализира нейните славянофилски тежнения. Парадоксалното е, че от славянската идея изобщо и от идеята за южнославянска взаимност в частност се отдръпва политическата сила, която първа я развива като знаме в Хърватия – Партията на правото.

Във външнополитически план славянофилската идея се разгръща в рамките на неославизма, чиято основна цел е културното и икономическото сближаване на славянските народи с по-далечна перспектива за политическо сътрудничество и интеграция. Крайният продукт на неославизма би следвало да се прояви в реконструирането на славянската взаимност под формата на цивилизационна общност, способна да играе равностойна роля по отношение на германската, романската и англосаксонската цивилизация в Европа и света. Както се вижда – грандиозен проект, обречен на гибел още преди да бъде роден заради непримиримите противоречия между славянските страни и народи и най-вече заради неспособността на Русия да оглави неославянското движение, тъй като самата тя политически потиска и културно игнорира славянски народи, като поляците и украинците например.

Идеологическото и организационното кристализиране на неославизма минава през различни инициативи, увенчани със Славянския събор в София през 1910 г. На регионално подравнище в рамките на Балканския полуостров славянофилската идея се развива като идея за южнославянско разбирателство и взаимност и дава живот на широко рекламирани манифестации – разменени гостувания на студенти, общи художествени изложби, съвместни литературни сборници, редовни гимнастически събори.³

2 Елдърв, С. Хърватската общественост и Балканската война. – В: Клио. Сборник в чест на 65-годишнината на ст.н.с. Милен Куманов. София, 2008, с. 503.

3 Лазарова, Е. Славянското движение в България. София, 1997, с. 143-155.

Културното сближаване на южнославянските народи се развива във възходяща градация и някак неусетно притъпява политическите сетива на обществеността в съответните страни, които все по-малко обръщат внимание на обстоятелството, че точно тогава сръбската пропаганда в Македония ескалира в своята въоръжена форма, а в Хърватия овладява все нови и нови територии, като подравя основите на хърватския национализъм с идеята за т. нар. двуединен сръбско-хърватски народ. Докато в България и в Хърватия обаче има политически сили, които се противопоставят на неославянското движение, като Либералната партия на д-р Васил Радославов у нас или Партията на правото при хърватите, в Сърбия всички политически сили твърдо и единодушно застават зад идеята на неославизма. Само че с една съществена разлика: на второто, регионално подравнище, те полагат големи усилия и в крайна сметка успяват да употребят идеята за южнославянската солидарност за осъществяване на своя великосръбски проект. Балканската война през 1912-1913 г. и особено нейният епилог в лицето на Междусъюзническата война бележат решителния преход в този процес – елиминирането на България от културната, икономическата и политическата интеграция на южните славяни, както впрочем и става през 1918 г. със създаването на Сръбско-хърватско-словенското кралство, от 1929 г. преименувано на Кралство Югославия.

Въпреки новите политически тенденции, които навлизат в хърватското общество, мнозинството от хърватите продължава да храни симпатии към българите. Освен със спомена за Сръбско-българската война, цяло едно поколение израства с хърватския превод на романа „Под игото“ на Иван Вазов, в чийто предговор като мото стоят думите на Патриарха на българската литература: „Близки по език, по кръв, по душа, ние, българи и хървати, по-лесно и по-дълбоко от всеки други се разбираме, по сме способни да си преживяваме и прочувствуваме взаимните национални ламтежи, тъги и минало“.⁴

По време на Балканската война хърватската общественост има възможност, пак с помощта на българите, да научи още един урок – че дори и най-дребните събития могат да имат значими последици. Тази социологическа закономерност най-силно се проявява в Загреб. Едва ли дотогава някой загребчанин сериозно се е за-

⁴ Иван Вазов. Събрани съчинения. София, 1979, Т. 21, с. 219-220.

мислял дали има връзка между саможертвата на едни и благоденствието на други, възможно ли е някакво далечно бойно поле да се отрази директно на собствената му трапеза и може ли една героична постъпка да ликвидира цял стопански отрасъл. Една седмица след обявяването на общата мобилизация в България тези въпроси не само стават актуални за повечето от пълнолетните жители на Загреб, но и попадат в дневния ред на градската управа. И всичко това само заради българските градинари, които нито за миг не се поколебават да изпълнят своя отечествен дълг – да постъпят в българската армия!

Според преброяването през 1910 г. в Хърватия живеят 321 българини. Както показва статистиката, само за десет години от предишното преброяване техният брой се е удвоил (154 през 1900 г.). Близо половината от тях – 126 души – населяват чертите на града, а повечето от останалите близката околност.⁵ В мнозинството си те са градинари, от чийто труд изцяло зависи снабдяването на хърватската столица със зеленчуци. Загребчани с готовност търпят този монопол – никой тогава не може да конкурира българските градинари в производството на домати, краставици, чушки и всички други блага на зеленчуковата градина и не всяка столица може да си позволи този лукс. Щом Виена и Будапеща обаче могат, защо да не може и Загреб!⁶

На 26 септември / 9 октомври 1912 г. на Главни колодвор (Централната гара) в Загреб се събират около 200 българи, повечето градинари и по-малко студенти, които се завръщат в Родината, за да заемат своите мобилизационни назначения или да постъпят като доброволци в българската армия. Предупредени от сутрешните вестници, хиляди загребчани се стичат да изпратят своите съграждани и приятели. В Загреб остават само най-възрастните и най-младите, които не подлежат на мобилизация.⁷

Жителите на града и градската управа осъзнават последиците на събитието едва когато отсъствието на българските градинари става причина за възникване на остра продоволствена криза. Ако войната не приключи скоротечно, цял един град от 80 000 души остава без зеленчуци! Впрочем точно тогава плъзва именно такъв слух – че българските градинари няма да се върнат, а ще предпо-

5 Hrvatska, N 308, 12.XI.1912.

6 Гласнова, Д. Българските градинари в Хърватия. София, 2019.

7 Hrvatska, N 280, 27.IX.10.1912; Obzor, N 285, 16.X.1912.

четат да останат в своето териториално увеличено, прославно и проспериращо отечество. По този повод в Градския съвет се провеждат няколко тягостни заседания, нагърбили се с нерешима задача – да намерят алтернативен вариант за снабдяване със зеленчуци. Кризата е решена от самите градинари – те уведомяват градската управа с писма или чрез свои приятели, че не само ще се върнат в Загреб, но и ще купят още земя, за да разширят своето производство. И наистина, през ранната пролет на 1913 г. първите демобилизирани градинари започват да се връщат, за голямо облекчение на загребчани.⁸

Така, благодарение на българските градинари, поне за жителите на Загреб Балканската война, въпреки че е общо дело на народите, страните и войските на съюзниците от Балканския съюз, до голяма степен пак минава под знака на България и българите.

На 20 октомври / 2 ноември 1912 г. в Загреб е учреден Граждански комитет, който да организира и централизира събирането на помощи в полза на воюващите страни от Балканския съюз. Той се състои от 28 души, известни професори, лекари, адвокати и общественици, сред които се открояват имената на градоначалника Янко Холяц, богатия земевладелец барон Владимир Туркович, историка Тадей Смичиклас, бившия председател на Върховния съд Владимир Мажуранич и др. Комитетът получава разрешение от властите да събира парични помощи в полза на Червения кръст в продължение на 60 дни. Още на другия ден в Загреб е пръснат специален позив, който приканва гражданите да се включат в благотворителната акция и да внасят сумите в няколко конкретно посочени банки.⁹

Позивът на Гражданския комитет, публикуван и във в. „Обзор“, се отличава с един нюанс, който много добре илюстрира двете противостоящи си тогава политически тенденции в хърватското общество – славянофилската и националната, респективно проюгославската, като плод на целенасочена сръбска пропаганда, и българофилската, като остатък от старите симпатии и връзки. Документът донякъде отразява първата, доколкото сърбите и черногорците са изведени на преден план в качеството им на „наши хърватски еднородни и еднокръвни сръбски братя“, а българите са наредени след тях в по-скромното амплуа на „наши славянски братя“. На същата

⁸ Obzor, N 59, 1.III.1913.

⁹ Hrvatska, N 301, 4.XI.1912.

страница на вестника обаче е публикувано едно стихотворение за войната от автор, подписан с инициалите Д.В.З. Може би защото е писано спонтанно, то е по-искрено от официалния документ на Гражданския комитет и демонстрира старите българофилски чувства, които очевидно още не са угаснали в сърцата на хърватите. Стихотворението впрочем е озаглавено „Шуми Марица“, а популярният стих от българския национален химн, добил невероятна популярност в Хърватия през 80-те години на XIX в., се повтаря в края на всяка строфа и като рефрен.¹⁰

Независимо какви симпатии хранят отделните граждани, политически партии или обществени организации, всички откликват сърдечно и щедро на благотворителната акция. Със свои самостоятелни инициативи се включват и различни дружества. Хърватската секция на Съюза на южнославянските художници „Лада“ организира благотворителен търг. В един безвъзмездно отпуснат от собственика салон са изложени 37 платна, гравюри и плакети от най-известните хърватски майстори, като Отон Ивекович, Бела Чикош, Роберт Фрагеш, Фердо Ковачевич и др. Още в първия ден по-голямата част от експонатите вече са изкупени. Изложбата продължава цяла седмица, като успява да пласира почти всички произведения с общ приход от 2 200 куни.¹¹

На 27 октомври / 9 ноември, събота – същия ден, в който се закрива художествената изложба на „Лада“ – хърватското певческо дружество „Коло“ дава голям благотворителен концерт в полза на „братските балкански народи“. Най-голямата звезда в програмата безспорно е оперната певица Мая де Строици, чиято слава е позната на българската публика от гастролите ѝ в Софийската народна опера през 1903-1904 г. Концертът, в който вземат участие и други известни изпълнители, преминава при изключителен успех в залата на гимнастическото дружество „Хърватски сокол“ и инкасира приход от 2 276.70 куни.¹²

Не остават по-назад и други популярни сдружения на хърватското общество, които според възможностите и интересите си вземат участие в благотворителното движение в полза на Балканския съюз. Гимнастическото дружество „Хърватски сокол“ организира специална „соколска вечер“, в която участват Федерацията

10 Obzor, N 303, 3.XI.1912.

11 Hrvatska, N 303, 6.XI.1912; N 305, 8.XI.1912; N 307, 11.XI.1912

12 Hrvatska, N 302, 5.XI.1912.

на Хърватските соколски дружества, Хърватския младежки клуб „Лисински“ и тамбурашкия оркестър „Младост“. Благотворителната вълна увлича и средношколската младеж, която по примера на възрастните също прави своя „ученическа вечер“ в полза на Червения кръст. Професор Рудолф Хорват изнася публична беседа за икономическите, политическите, културните и националните проблеми на Балканския полуостров. Академичните певчески дружества „Балкан“, „Крешимир“ и „Младост“ дават концерт, който с обявената в програмата възможност за танци привлича многобройна публика от средите на студентската младеж. Загребският дамски комитет, учреден с цел да изгради паметник на Щросмайер, открива акция за събиране на дрехи за сръбските, черногорските, българските и гръцките войски; Загребският клон на Конгрегацията „Сестри на милосърдието на Св. Викентий (Винко)“ – за санитарни материали; Търговско-занаятчийската камара – за кожуси, специално предназначени за българската войска; Съюзът на хърватските занаятчии – за опинци, само за сръбската войска.¹³

Заедно с тези частни инициативи на отделните дружества продължава да тече и кампанията на Гражданския комитет. Между големите дарители изпъкват Барон Владимир Туркович с 3 000 куни, д-р Медакович – 1 000, Загребският архиепископ Антун Бауер – 500 и др. Най-големият дарител обаче е общината на град Загреб, която внася на сметката на клуба 20 000 куни. Благотворителната акция се разпростира във всички по-големи градове на Хърватия, Славония, Далмация, Словения и Истрия. До края на 1912 г., т. е. до официално определения 60-дневен срок, там са събрани общо 330 000 куни в полза на страните от Балканския съюз. Първо място в благотворителността заема Загреб с 90 396. 11 куни, следван от Любляна – 68 444, Триест – 50 000, Сплит – 39 411, Дубровник – 30 000, Задар – 29 612, Осиек – 30 000 и т. н. Събраните средства периодично се изпращат на дружествата на Червения кръст в страните от Балканския съюз в следната пропорция: по 35 процента за сръбския и българския Червен кръст, 20 процента за черногорския и 10 процента за гръцкия.¹⁴

Още по-голяма сума е събрана в Босна и Херцеговина – 510 000

13 Obzor, N 306, 6.XI.1912, N 315, 15.XI.1912; Hrvatska, N 310, 14.XI.1912; N 312, 16.XI.1912; N 319, 25.XI.1912.

14 Hrvatska, N 309, 13.XI.1912; N 318, 23.XI.1912; N 336, 14.XII.1912; Obzor, 78, 20.III.1913.

куни, но там парите предварително са обявени само в полза на сръбския и черногорския Червен кръст. Така сръбската пропаганда разбира и пропагандира идеята за южнославянска ваимност.¹⁵

Хърватските вестници се стремят да информират своите читатели обективно и подробно за хода на войната по всички театри на военните действия на Балканите. Не може да не направи впечатление обаче, че докато по-значителните вестници имат свои специални дописници в Белград и Цетина или при щабовете на сръбската и черногорската армия, в България и в българската армия няма нито един хърватски кореспондент.

На фона на доскорошните многошумно рекламирани южнославянски манифестации рязко контрастира фактът, че сред 110-те военни кореспонденти, акредитирани към българската армия, сред които се набива на очи дори едно японско име, няма нито един хърватин.¹⁶ Няма как да не се направи сравнение със Сръбско-българската война от 1885 г., защото ако тогава причината за игнорирането на сръбската гледна точка е била измяната на Сърбия спрямо идеята за южнославянска взаимност и солидарност, то през 1912 г. България все пак не воюва срещу нея, а срещу Турция. Дори и да не може (а и не бива) това да се вмени като пропуск или грешка само на българската пропаганда, хърватското предпочитание към сръбски информационни източници е във вреда колкото на българската кауза, толкова и на самата славянска идея. Във всеки случай за стимулирането на подобна тенденция допринася и строгата военна цензура, наложена в България и в българската войска, от която се оплакват не един и двама военни кореспонденти.

В крайна сметка става така, че сръбските успехи, представени с подробности – истински, преувеличени или измислени – получават по-голяма медийна тежест по страниците на хърватските вестници, отколкото българските победи в Тракия. По въпроса може да се пише много, но ще се ограничи само с един пример – с Кумановската и Лозенградската битка, които се разиграват приблизително по едно и също време на Македонския и на Тракийския оперативен театър.

Битката на Първа сръбска и т. нар. Втора съюзна армия за Куманово е пресъздадена с живописни подробности от най-различни гледни точки, включително и турска. Между другото тъкмо тя

¹⁵ Hrvatska, N 336, 14.XII.1912.

¹⁶ Шипчанов, И. Вестители на бойна слава. София, 1983

е най-интересна и красноречива. Оказва се, че турските офицери говорят за сръбската войска с нескрито презрение: „Истинската борба ще бъде срещу българите, това тук е шега“ – споделят те пред чуждите кореспонденти и ги уверяват, че на другия ден след битката ще бъдат във Враня. В крайна сметка турците така и не могат да повярват, че са били бити от сърбите. Славата обаче остава именно за тях.¹⁷

За сметка на това сведенията за българската победа при Лозенград достигат до хърватските вестници като далечно ехо. Първите вести се основават на българските военни бюлетините и на телеграмите на БТА. Тъкмо от тяхната лаконичност обаче се оплакват всички кореспонденти, а дори и най-добронамерените от тях трудно могат да оправдаят суровата българска цензура с примера на японците от Руско-японската война или с препратки към древните спартанци. Едва десетина дни след падането на Лозенград хърватският читател е могъл да узнае подробностите за тази победа по дописката на очевидец, чиито премеждия говорят сами за себе си. Авторът, санитар в една от мисиите на „Червения кръст“, прави правдиво и емоционално описание на невероятните български атаки, но не може да изпрати дописката си заради цензурата. Едва когато по-късно му се отдава случай да пътува до Русе за получаване на санитарни материали, той успява нелегално да се прехвърли на румънския бряг и от Гюргево да изпрати кореспонденцията си, преди да се върне в своята полева болница. Благодарение на това „провинение“, което българските военни власти без съмнение биха санкционирали сурово, хърватската общественост, а и европейският читател изобщо, научават нещо повече и от първа ръка за героизма на българския войник.¹⁸

Тогава не бива да учудва, че по страниците на хърватските вестници сръбската войска успява, в буквалния и в преносния смисъл, да постигне по-големи победи, отколкото в реалната война. Видяна от Загреб, през очилата на сръбския информационен монопол, тя сякаш е вездесъща – помита турците в Косово, разгромява ги при Куманово, преследва ги по Вардар, освобождава Македония, помага на черногорците при Шкодра и на българите при Одрин, прониква дълбоко в Албания, за малко да превземе Солун, появява се дори и при Чаталджа! По принцип, когато хърватските вестници

¹⁷ Obzor, N 307, 7.XI.1912.

¹⁸ Hrvatska, N 300, 2.XI.1912

описват развоя на Балканската война, на първо място стоят вестите за похода на сръбската войска, после за черногорската, едва след това за българската и на края за гръцката. Само най-големите победи при Лозенград, Люлебургаз или Одрин извеждат българите и България на първите страници.

Най-големият триумф на сръбската пропаганда на хърватска почва обаче е, че успява да разколебае дотогава твърдото становище на хърватското обществено мнение относно българския характер на мнозинството от населението в Македония. Това става очевидно в началото на 1913 г., когато излизат най-вече противоречията между съюзниците и главно между България и Сърбия за подялбата на Османското наследство. Тогава проличава, че дори иначе благосклонни към България и българите обществени среди в Хърватия вече са усвоили теорията на Йован Цвиич, според която мнозинството от населението в Македония няма ясно национално съзнание и може лесно да стане сръбско или българско, в зависимост от това към коя от двете държави ще бъде присъединено. Така, в името на славянството и благодарение на сръбската пропаганда, българите в Македония се превръщат в „славяни“. Затова, когато хърватските вестници съобщават статистически данни за жителите на освободените градове в Македония или за населението на областта изобщо, те ги наричат по-често славяни, отколкото българи, или пък посочват сърби там, където няма такива.¹⁹

От тук до следващата голяма победа на сръбската пропаганда има само една крачка и тя е направена по време на Междусъюзническата война. Именно тя е повратната точка за превръщането на южнославянската идея в югославянска, респективно югославска. Тогава всички хърватски вестници осъждат България по същия категоричен начин и със същия език, с който през 1885 г. порицават Сърбия.

Изключение от общия югославски, респективно просръбски тон, прави в. „Хърватска“, орган на Партията на правото. На 2/15 юли 1913 г. той излиза с редакционна статия с многозначителното заглавие „Банкрутът на славянството“. Статията започва така: „В името на славянството славяни унищожиха славянска България“. По-нататък статията разобличава Сърбия като главната виновница за Междусъюзническата война, изкористила славянската идея за

¹⁹ Narodna odbrana, Osijek, N 279, 6.XII.1912, N 62, 15.III.1913, N 85, 14.IV.1913, N 93, 23.IV.1913.

своята великодържавна политика, и укорява хърватските вестници, които преди се въодушевявали от славянството, а сега са на страната на сърбите, черногорците, гърците и румънците, а косвено и на турците, които от всички страни нападат България.²⁰ Впрочем в. „Хърватска“ е единственият, който още в навечерието на Балканската война се съмнява в искреността на славянската идея и се изказва скептично за крайния изход на войната. Затова през 1913 г., сякаш с някакво мистично политическо ясновидство, но всъщност от трезвия исторически опит, правашкият официоз начертава новата политическа стратегия, която оттук насетне трябва да следва хърватското общество след пропадането на несъстоялата се славянска коалиция:

„Българите останаха верни на поетите задължения. Техните жертви за окончателното освобождение на балканските християни са толкова големи, че сега още не можем да ги осмислим. Загинаха много българи, хиляди ранени останаха да тежат на грижите на този храбър и пожертвувателен народ. И след всичко това сърбите му нанасят люти рани, като присвояват неоспорими български земи. Това е най-жалкият резултат за многобройните жертви в кръв и пари.

В негодуванието, обхванало българския народ заради ограбването му от сръбските шовинисти, хърватите виждат оправдан протест на достоен народ. Важна задача на хърватската национална политика е колкото се може по-сърдечно да се отнася към българския народ и да защитава националното равновесие в горната част на Балканския полуостров. Това е логична последица от програмата на Партията на правото – хърватите искрено ще поддържат обновена, уголемена и силна България, за да си осигурят по-добро бъдеще“.²¹

Политика на прагматичния интерес, опираща се на реални условия, а не политика на чувствата, изградена върху историческа митология – това е новото послание и новата тенденция, която в следващите десетилетия ще се бори срещу незаконнородения и самозван наследник на неославянското движение на Балканите – югославизма, респективно Югославия. Защото в крайна сметка именно тази нова идейно-политическа концепция и създадената на

²⁰ Hrvatska, N 509, 15.VII.1913.

²¹ Hrvatska, N 467, 27.V.1913.

нейна основа държава лишиха за дълъг период от време българите, хърватите, словенците, черногорците, а дори и сърбите, от нормално общуване помежду им.

Когато става въпрос за хърватския интерес към българите в Одринска Тракия, непременно трябва да се каже нещо повече за дейността на хърватските католически мисии там. Сред тях на първо място изпъкват Загребските милосърдни сестри.

Загребските милосърдни сестри е популярно название на католическа конгрегация, която води началото си от XVII в. Основана е през 1633 г. от френския католически свещеник, впоследствие канонизиран, Св. Викентий от Пола (Saint Vincent de Paul, Sveti Vinko Paulski). Няколко години по-рано той основава ордена на лазаристите, който също оставя следа в българската история, предимно в Македония. По вариациите на неговото име понякога милосърдните сестри могат да се срещнат в българските извори и литературата като „викентинки”, „винкентинки”, „винченцинтки”. По-рядко в писмените сведения се използва наименованието „аграмки”, от Аграм – немско-унгарското название на Загреб. Най-често обаче ги назовават Загребски милосърдни сестри, така ще бъдат наричани и тук.

Дейността на Загребските милосърдни сестри е свързана със здравно-медицинското дело, образованието, възпитанието и изобщо с всичко онова, което може да се определи като *благодарителност*, разбираана не в днешния стеснен от предколедни медийни кампании смисъл на понятието до безвъзмездно (може би) дарение, най-често в паричен еквивалент, а като постоянно, системно и усърдно *творене на добро* в реални социални и практически измерения. По същия начин названието *милосърдни сестри*, макар да отразява една от най-важните страни на тяхната дейност, не е еднозначно на професията медицинска сестра, болногледачка, санитарка и пр., а е възплъщение на католическото съзнание за любов, солидарност и мисия.

В Хърватия милосърдните сестри идват през 1845 г., повикани от Загребския архиепископ Юрай Хаулик и настанени в построения за целта манастир, който и днес съществува в първоначалния си вид на улица Франкопанска в Загреб. Не бива да се бъркат със „Сестрите на Светия (Честния) Кръст”, които се основани през 1844 г. в Швейцария и от там бързо се разпростират в Австро-Унгария, повикани са от епископ Йосип Юрай Щросмайер през 1868

г. в Джаково, имат сходна, ако не и идентична духовност и дейност със Загребските милосърдни сестри и също като тях работят на полето на здравеопазването в България. Въпреки привидното външно сходство обаче Милосърдните сестри на Св. Викентий и Милосърдните сестри на Св. Кръст са две различни, напълно независими една от друга конгрегации.

След Берлинския конгрес, с оглед на политическите промени и перспективи на Балканите, България и българите придобиват ключово място в новата източна политика на Св. Престол. Заради наложената от Цариградската патриаршия схизма Българската екзархия се намира в деликатно междуцърковно положение, което подхранва униатските проекти на Римската курия. Към по-голяма активност по българските земи са потикнати действащите от порано католически ордени и конгрегации или са изпратени нови. По тази добре утъпкана тогава мисионерска пътека поемат и Загребските милосърдни сестри. По волята на папа Лъв XIII през 1881 г. те се установяват в Одрин.

Одринската мисия е първата задгранична мисия на Загребските милосърдни сестри. Тук отварят девическо училище, което се развива в педагогически лицей – т. нар. Институт „Мария Лурд(ска)” (т.е. Св. Богородица от Лурд, известно светилище във Франция). В следващите две десетилетия Загребските милосърдни сестри предприемат нещо като малка балканска инвазия, която по години, учреждения и градове изглежда така: 1890 г. – болница в Шкодра, 1896 г. – болница в Пловдив, 1897 г. – девическо училище в Призрен, 1900 г. – болница в градчето Калмети край Шкодра, 1903 г. – болница в Скопие и болница и девическо училище в Дуръс, 1905 г. – сиропиталище и училище в София, 1907 г. – училище в Малко Търново.²²

Когато хърватските милосърдни сестри пристигат в Одрин, градът вече е култивирано поле за културно-религиозната дейност на Католическата църква. Първи през 1861 г. тук се явяват полските възкресенци, които основават и поддържат основно училище, пълна мъжка гимназия и духовна семинария. След тях през 1874 г. идват френските успенци, които имат колеж и духовна семинария. В края на столетието към тях се присъединяват и френските облатки, които поддържат девическо училище. Одрин в тази епоха е седали-

²² Vračić, B., A. Kovačić. *Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskoga s kućom maticom u Zagrebu 1845.–1995. T. II. Družbine filijale. Zagreb, 1998.*

ще на Тракийския викариат за българите униати и в града резидира униатският епископ Михаил Петков. Формално католическите институции са отворени за всички народности, но фактически са насочени към българите, които преобладават сред учениците и възпитаниците на гимназиите, колежаите и семинариите, макар да са относително малцинство след турците и гърците. Не прави изключение от тази практика и Институтът „Мария Лурдска“.²³

Учебното заведение на Загребските милосърдни сестри се развива до пълна гимназия и се утвърждава като елитно девическо училище не само в града, но и в цяла Одринска Тракия. То е структурирано в три степени – четири начални отделения, четири общообразователни прогимназиални класа и три педагогически гимназиални класа. Преподаването е главно на немски, а като втори чужд език в горните класове се изучава френски. На български език се преподава само предмета „Българска литература“, както и Закон Божи за учениците от православно изповедание. Предназначението на учебното заведение е да подготвя бъдещи учителки и възпитателки и затова в гимназиалните класове са застъпени редица педагогически дисциплини – възпитание, дидактика, методика и история на педагогиката. С оглед здравно-медицинската насоченост на Конгрегацията учениците изучават и предметите „Стопанство и хигиена“ и „Хоспитализиране“.

В навечерието на Балканската война лицейт наброява общо 202 ученички, от които 70 българки от Царство България и вилаетите, останалите гъркини, еврейки, арменки, туркини или представители на различни европейски националности. Ученичките в трите гимназиални класа са 38, от които 28 българки (25 от България и 3 от Турция). Прогимназиалните класове наброяват 72 ученички, от които 30 българки (15 от България и 15 от Турция). Преподавателското тяло се състои от 12 монахини, предимно хърватки, и две цивилни лица – учителка и учител. Двама католически свещеници – един от латински и друг от славянски обред – преподават часовете по Закон Божи съответно за ученичките от католическо

23 Ружнишки, А. О. О. Възкресенци и Българо-католическата гимназия в Одрин. Одрин, 1914, с. 26-30; Козанович, А. Институт „Мария Лурд“ в гр. Одрин. – В: Календар „Св. Кирил и Методи“. София, 1932, с. 70-74; Кертев, Г. Поляци и българи. Делото на отците възкресенци в Одрин 1863–1918. София, 1936, с. 60-65; Тодев, И. Създаване на Българо-католическата гимназия в Одрин. – Исторически преглед, 1987, № 1, с. 85-89.

и православно изповедание. Ръководителка на мисията и управителка на лицеза е сестра Мария Йосипа (Чурилович), а секретарка сестра Текла (Делач). На 18 май 1912 г. те изпращат изложение до българското консулство в Одрин, с което дават подробни сведения за структурата, програмата и персонала на лицеза и молят за ходатайство пред Министерството на народната просвета в София за признаването му като пълна девическа гимназия според българското законодателство. Избухналата само няколко месеца по-късно Балканска война не позволява това признаване да стане факт.²⁴

До Балканската война дейността на Загребските милосърдни сестри в Одрин и изобщо сред българите минава незабележимо за хърватската общественост, за тях не се пише по вестниците, само по изключение попадат в хрониките на църковния печат. Тази медийна незаинтересованост рязко започва да се променя от 1911 г., когато българоуниатската общност в Одринския вилает (католици от източен или славянски обред) на практика минава под моралното и материалното попечителство на Хърватския и словенския апостолат „Св. Св. Кирил и Методий“. Това е църковно-мисионерна и набожна организация, поставила си за цел да разпространява, укрепва и отстоява католическото вероизповедание сред славянските народи, т. е. да пропагандира идеята и да събира средства за възстановяване на единството на западното и източното християнство под формата на църковна уния. Тя се появява сред хърватите по утъпкания вече кирило-методиевски път, който започва от Чехия, минава през Словения и стига до Хърватия.

Апостолатът „Св. Св. Кирил и Методий“ като организация се появява през 1891 г. сред чехите и словаците в Австро-Унгария. Главното му средище се намира във Велехрад, а основната членска маса е съсредоточена в Бърненската, Оломоуцката и Братиславската епархия, където през първото десетилетие на XX в. вече наброява около 50 хиляди членове. Тръгнала от чехите и словаците, новата Кирило-Методиева идея постепенно намира добър прием и сред словенците и хърватите. През 1907 г. Първият велехрадски конгрес препоръчва на словенските и хърватските католици да въведат организацията и дейността на Апостолата и в техните епархии. Първи успяват да сторят това словенците. През юли 1909 г. в Любляна по инициатива на Фран Гривец, известен католически

²⁴ ЦДА, ф. 336 К, оп. 1, а. е. 33, л. 71-72.

свещеник, богослов и църковен изследовател е учреден словенския Апостолат „Св. Св. Кирил и Методий“. Само за една година той увлича близо 10 хиляди последователи в стотина енории. Това експлозивно развитие свидетелства за традиционната привързаност на словенците към Кирило-Методиевото наследство. В края на следващата година словенският апостолат вече наброява около 20 хиляди членове. Негова отличителна характеристика е, че над половината от събраните средства (за първата година общо 2 361 крони) е предназначен за подпомагане на униатските църковни, училищни и благотворителни институции сред българите в Македония и Тракия, а остатъкът отива за подкрепа на католиците от източен обред в Босна и Херцеговина, словенците в чужбина и Велехрадската академия.²⁵

В началото на 1910 г. Апостолатът „Св. Св. Кирил и Методий“ намира разпространение и сред хърватите. Освен от изостряне на интереса към Кирило-Методиевата символика и празничност, почвата за неговата поява е култивирана и от десетгодишната традиция на Хърватското католическо движение. Този феномен, свойствен за Западна Европа през втората половина на XIX в., идва с известно закъснение при хърватите. В най-общи линии католическите движения са опит за своеобразна модернизация и социализация на Католическата църква, стремеж за отваряне и приближаване към актуалните проблеми на обществото и защитна реакция срещу настъплението на либерализма и другите антиклерикални политически идеологии и практики. След Първия хърватски католически конгрес през 1900 г. са направени различни повече или по-малко успешни експерименти в това направление чрез учредяване на студентски и ученически организации, развитие на католическия печат и дори опити за партийно строителство.²⁶ Затова едва ли може да се говори за случайност, че тъкмо през 1910 г. се случват няколко важни събития – първото честване на Славянските апостоли сред хърватите, масовото участие на хърватски представители в различните мероприятия на Вторият подготвителен славянски събор в София и умножаването на католическите инициативи в хърватското общество, включително и учредяването на Християн-социалната партия на правото. По-скоро следва да се приеме, че

²⁵ Katolički list, N 18, 05.V.1910; N 28, 14.VII.1910.

²⁶ Hrvatski katolički pokret. Zagreb, 2002; Kristo, J. Hrvatski katolički pokret (1903.–1945.). Zagreb, 2004.

става въпрос за естествено назряване, развитие и преплитане на няколко мощни идейни и обществени процеса – Кирило-Методиевото наследство, неославизма, католическото движение. От тази социална динамика се ражда и Хърватският апостолат „Св. Св. Кирил и Методий“.

На 8 януари 1910 г. идеята е утвърдена от Загребската архиепископия, а на 27 февруари е одобрена и от гражданската власт. На 21 април е избран седемчленен Управителен комитет с мандат от три години. Повечето от неговите членове са същевременно и активни дейци на Хърватското католическо движение. Такива са например председателят Йосип Ланг, ректор на Загребската семинария (по-късно викарен епископ на Загребската архиепископия), секретарят Камило Дочкал, хърватски свещеник от чешки произход, Йосип Пазман, редактор на „Католички лист“ и преподавател в Богословския факултет на Загребския университет (а през учебната 1912-1913 г. и негов ректор) и др. Първата проява на Управителния комитет е изпращането на позив до енорийските свещеници, с които да ги прикани да се включат в дейността на новоосновената организация. Учредяването на Апостолата и неговите уставни цели са популяризиращи и от католическия печат. Уставът впрочем е кратък и достъпен за възможно най-широк кръг последователи. Членовете на Апостолата задължават да се молят за напредъка на католическите мисии сред източните християни и да ги подпомагат със скромна парична подкрепа. Членският внос е определен на 2 филера месечно или 24 филера годишно, наистина дребни суми, но се очакват и по-големи дарения. Свещениците пък поемат задължението да отслужват най-малко една литургия за апостолата и то на датите 14 февруари – Св. Константин Кирил Философ, 6 април – Св. Методий, и 5 юли – Св. Св. Кирил и Методий. Освен в Загребската епархия, където за кратко време се записват две-три хляди души, Апостолатът „Св. Св. Кирил и Методий“ се развива и в Крижевацката епархия за католиците от източен обред (или гръко-католиците, както са популярни сред хърватите). До края на годината там вече има близо 400 членове.²⁷

Хърватският апостолат „Св. Св. Кирил и Методий“, дори повече от словенския си аналог, съсредоточава своите усилия върху подпомагането на католическите мисии сред българските униати,

²⁷ Katolički list, N 18, 05.V.1910; N 26, 29.VI.1911; N 44, 31.X.1912.

по-специално тези в Одринска Тракия. По всяка вероятност първите контакти са направени през лятото на 1910 г., когато през Загреб на път за Рим и Ватикана минава управителят на католическата семинария „Св. Св. Петър и Павел“ в Одрин Сатюрнен Об. В това духовно учебно заведение, което френските успенци поддържат в одринското предградие Караагач от 1874 г., учат изключително български деца от Одринския вилает. След срещата си с папа Пий Х о. Сатюрнен Об по обратния път отново минава през Загреб. При едно от двете си посещения в града той очевидно е установил връзка с църковната администрация на Загребската архиепископия и Управителния комитет на Апостолата „Св. Св. Кирил и Методий“, защото на 8 септември 1910 г. в. „Католички лист“ публикува голяма статия за неговата мисия. Автор на статията е лично секретарят на апостолата Камило Дочкал. Той не пропуска да отбележи, че в успенската семинария в Одрин (Кара Агач) тогава учат 30 български младежи. По-важното е, че чрез тази публикация авторът оповестява, че Апостолатът „Св. Св. Кирил и Методий“ в Загреб поема своеобразно попечителство или шефство над семинарията, като се задължава да осигурява по един хляб дневно за всеки ученик, т.е. да го субсидира със скромна сума за тяхната прехрана. Затова и статията е озаглавена: „Семинарията в Кара-Агач и делото на ежедневния хляб“.²⁸

Роден от процеса за възраждане на Кирило-Методиевото наследство сред хърватите, Апостолатът „Св. Св. Кирил и Методий“ от своя страна допринася за утвърдаване на Деня на Славянските апостоли като национален празник на хърватския народ. Членовете му участват най-активно във всички инициативи, а църковният печат начело с в. „Католички лист“, орган на Загребската епархия, ги хроникара и популяризира по своите страници. През 1911 г. празникът се обогатява с нови елементи и ритуали. Особен акцент на кирилометодиевото честване тогава придават два юбилея на униатската общност в Хърватия – 25 години от освещаването на църквата „Св. Св. Кирил и Методий“ в Загреб и 300 години от основаването на Крижевацката епархия.²⁹

И през 1911 г. Празникът на Славянските апостоли дава повод

28 *Katolički list*, N 36, 08.IX.1910.

29 Елдърров, С. Празникът на Славянските апостоли Кирил и Методий в Хърватия (1910–1914). – В: Държава, общество и култура на българи и хървати VII–XXI в. София, 2009, с. 255-256.

на в. „Католички лист” да припомни на своите читатели за съдбата на българските униати. Още в неговото навечерие вестникът публикува две статии на Павел Христов за живота и делото на българския монах Пантелеймон, допринесъл много за утвърждаване на униатското движение в Одринско през 60-те години на XIX в.³⁰ Авторът – успеенец от източнославянски обред и супериор на успешната мисия в с. Мустратли, недалеч от Одрин (дн. с. Мустрок, Свиленградско) – пребивавал няколко дни в Загреб като гост на Апостолата, за да изнесе лектория в архиепископската семинария за състоянието на Българската уния в Македония и Одринско и за легендарния Пантелеймон. Въпреки благозвучното българско име, в действителност той е французин и истинското му име е Христофор Порталие. От дългогодишното си пребиваване сред българите обаче научава перфектно езика и до такава степен се приобщава към националните възжеления на българския народ, че България за него става втора родина и никой не го възприема като чужденец. Именно като „български мисионер” го представя и загребският католически вестникът. Малко по-късно в Загреб пребивава и успеенецът Методий Устичков, българин от Щип и енорийски свещеник в Ямбол, който също изнася беседи за българското униатство.³¹ В три последователни броя през август 1911 г. под формата на обширни уводни статии „Католички лист” публикуван историческия очерк „Движението около унията в България през 1860 год.” Той припомня обстоятелствата около възникване на униатското движение в България като резултат от борбата на българския народ за църковна и национална еманципация от Цариградската патриаршия и елинизма, която още навремето вестникът внимателно следи и отразява.³² Дали текстът е дело на Методий Устичков не става ясно, тъй като авторът не е посочен.

През 1912 г. Апостолатът „Св. Св. Крил и Методий” вече наброява близо 7000 членове в Загребската епархия и около 5000 в Крижевацката, при това само в 8 енории.³³ Църковните власти насърчават членовете му да участват най-активно в честванията на новия народен празник, а в една статия във в. „Католички лист” секретарят на Управителния комитет Камило Дочкал изрично под-

30 Katolički list, N 18, 14.V.1911; N 19, 17.V.1911.

31 Katolički list, N 44, 31.X.1912.

32 Katolički list, N 31, 03.VIII.1911; N 32, 10.VIII.1911; N 33, 17.VIII.1911.

33 Katolički list, N 7, 15.II.1912.; N 10, 7.III.1912.

чертава връзката между апостолската и мисионерската дейност на Кирил и Методий и потребностите на съвременното мисионерство за славянско единство: „И ние трябва да бъдем апостоли, мисионери, славянски мисионери – всеки кой както може“. За да разпали още повече славянското съзнание и самочувствие на сънародниците си, авторът посочва католиците в Германия, които дават по 6 милиона крони годишно за мисионерска дейност, а също и Люксембург с население от 230 хиляди души, но с дарения за 100 хиляди крони. Като пример за подражание обаче той изтъква дейността на Словенския апостолат „Св. Св. Кирил и Методий“, който подпомага българските униати с по 10 хиляди крони годишно и по чиято инициатива в Одрин е основано свещеническо братство.³⁴

Действително, през 1911 г. по инициатива на словенския духовник Фран Гривец, основател на Словенския апостолат и голям българофил, в Одрин е учредено Свещеническото дружество „Св. Св. Кирил и Методий“ с цел да подпомага униатското движение в Тракия. Членовете на дружеството се делят на действителни и благотворителни. Първите могат да бъдат само свещениците, българи и чужденци, а вторите се набират от миряните. Дружеството се управлява от Главен комитет с председател, трима членове, от които един мирски свещеник, един успенец и един възкресенец, секретар и касиер. Последната длъжност по устав трябва да се заема винаги от управителя на българската, т. е. успенската семинария в Караагач (Одрин). Длъжностите са разпределени на учредителното събрание по следния начин: епископ Михаил Петков, апостолически викарий на Тракийската епархия – председател; Петър Марков, енорийски свещеник в Одрин, възкресенец о. Никола Димитров, енорийски свещеник в Соуджак, и успенец Ксавиер Лавердюр, провинциал на ордена – членове; Иван Бонев, енорийски свещеник в Акбунар – секретар; Сатюрнен Об, управител на семинарията в Караагач – касиер. На длъжността „визитатор на викариата“, нещо като инспектор и надзорник на цялата организация, е назначен Павел Христов.³⁵

За да не остане по-назад от словенския си аналог, Хърватският апостолат „Св. Св. Кирил и Методий“ още през първата година дарява 600 крони на новооснованото дружество. Заедно с това в „Католички лист“ е публикувана обширна статия за създаването на

³⁴ Katolički list, N 27, 04.VII.1912.

³⁵ Katolički list, N 16, 18.IV.1912.

Свещеническото дружество „Св. Св. Кирил и Методий“ в Одрин, както и редица други материали, които приканват за по-голяма финансова подкрепа за българските униати. През 1912 г. тази подкрепа вече надхвърля 2 000 крони годишно и с част от тези пари започнали да излизат две български списания. Ръководителите на Хърватския апостолат обаче си поставят амбициозната задача да увеличат своята подкрепа за българските униати поне с 2 500 крони.³⁶ Трябва да се изтъкне обаче, че двата Апостолата – хърватският и словенският – работят в тясно сътрудничество и координация помежду си, като клонове на една и съща организация с център във Велехрад. През пролетта на 1912 г. под председателството на епископ Йосип Ланг в Загреб се провежда общо заседание на делегати на управителните комитети от Загребска, Крижевацка и Люблянска епархия, които обсъждат състоянието на организацията и дейността на мисиите. Взето е решение занапред хърватският и словенският комитет да влязат в колкото се може по-тесни връзки за ефективно подпомагане на униатското движение на Балканите.³⁷

През 1913 г. честването на Празника на Славянските апостоли е трябвало да покори още по-висок обществен връх, въпреки или по-скоро именно заради разгара на остра политическа криза в Хърватия. Тази година освен това се оказва наситена с много славянска символика. От една страна, навършават се 1050 години от мисията на Кирил и Методий във Великоморавия, а следователно и 50 години от първото голямо възпоменание на това събитие през 1863 г., толкова тясно свързано с личността и дейността на епископ Йосип Юрай Щросмайер. От друга страна, тъкмо за 1913 г. е планиран Славянският събор в Петербург, след Първия подготвителен събор в Прага през 1909 г. и Втория подготвителен събор в София през 1910 г. Тогава сякаш събитията от съвременността – поне във вида, по който ги виждат и тълкуват обикновените хора – свидетелстват за триумфа на славянството на Балканския полуостров: „братята“ българи, сърби и черногорци са поставили Османската империя на колене, Балканската война завършва с грандиозната победа на обединеното българско и сръбско войнство при Одрин, всички таят надежда за справедлив мир и нови промени в Европейския югоизток.

36 Katolički list, N 27, 04.VII.1912.

37 Katolički list, N 16, 18.IV.1912.

За лош късмет, сякаш да оправдае фаталистичната мистика на нумерологията, 1913 г. се оказва твърде неблагодарна спрямо големите надежди, с които е натоварена славянофилската идея и кирило-методиевската празничност сред хърватите. Вместо с очаквания триумфален и справедлив мир, Балканската война завършва като Междусъюзническа и нанася смъртоносен удар на славянската идея. Въпреки това хърватските католици не забравят българите в Одринска Тракия, за които в последните две – три години са научили немалко от църковния печат.

Дейността на Хърватския Апостолат „Св. Св. Кирил и Методий“ през 1913 г. всъщност минава изцяло под знака на разоренето на тракийските българи. Зверските изстъпления, насилия и жестокости, извършени от редовната турска войска и башибозушките банди, които с политическия език на съвременната епоха не могат да бъдат описани по друг начин, освен като геноцид и етническо прочистване, предизвикват искрено възмущение сред хърватската общественост, чието славянофилско съзнание в онзи момент достига връхната си точка. На 8 декември 1913 г. в голямата зала на Музикалния институт в Загреб се провежда тържествена конференция на Апостолата „Св. Св. Кирил и Методий“. Датата не е подбрана случайно – това е Празникът на Непорочното зачатие на Дева Мария по католическия календар, а същевременно и патронен празник на всички Мариини конгрегации, т. е. религиозни общности, посветени или поставени под покровителството на Дева Мария (Св. Богородица). За Апостолата „Св. Св. Кирил и Методий“ следователно това е втората най-важна дата след 5 юли, поради което на събитието са предстанвени, освен ръководителите и активистите на организацията, също и висши духовници на Католическата църква в Хърватия. Присъства лично отскоро назначеният хърватски бан Иван Шкрлец Ломницки заедно с мнозина висши представители на местната гражданска и военна власт. Така на практика зад пробългарската кауза на Апостолата застава както Католическата църква, така и държавната администрация на Хърватската бановина. Макар темата на конференцията официално да е обявена като „Непорочното зачатие и Апостолата „Св. Св. Кирил и Методий“, и трите доклада са посветени само и изключително на съдбата на българите и българските униати в Одринска Тракия и Македония.

Първият доклад е изнесен от Крижевацкия униатски епископ

Юлий Дрохобецки, който обръща по-голямо внимание на историческата роля на Македония за християнството и славянството като родина на Кирил и Методий и затова настоява за още по-строга осъждане на извършените насилия. „Македонските и тракийските българи в по-голямата си част са побягнали пред нечуваните зверства на турците и гърците, които са им разрушили и опожарили селата“ – подчертава ораторът, като уточнява, че по-голямата част от униатските бежанци сега са съсредоточени около Пловдив и Ямбол и имат нужда от помощ. След него взема думата Дионисий Няради, член на Управителния комитет на Апостолата, който съобщава много конкретни факти за трагичната участ на българските униати в Македония и Одринска Тракия. Специално за Одринска Тракия той се позовава на писмата на енорийския свещеник в Ямбол Методий Устичков и неназован успенец от Караагач, които подробно описват турските зверства над тракийските българи изобщо и над униатите в Лизгяр, Елягюню, Акбунар, Мостратли, Соуджак и други села в частност. Част от тях успели да се спасят направо в България, други временно намерили убежище в Одрин. Само в успенската семинария и мисия в Караагач по това време се струпали над 2 000 българи, главно жени и деца. Загребският архиепископ Антун Бауер обръща внимание на необходимостта от засилване на дарителството и благотворителността за дейността на католическите мисиите. Впрочем освен като публична манифестация на пробългарски чувства, тържествената конференция е организирана и като благотворително събитие. Само от нея в касата на Апостолата постъпват около 2 000 крони, предназначени за униатските бежанци.

Католическият печат в Загреб и другите хърватски градове, както Впрочем и цялата хърватска преса, подробно информира обществеността за съдбата на българите в Одринска Тракия. „Католички лист“ посвещава цял брой на тържественото събрание на Апостолата „Св. Св. Кирил и Методий“, като прави обширни резюмета на изнесените доклади и публикува писмото на Методий Устичков.³⁸ Пълните текстове на докладите са събрани и отпечатани през 1914 г. в отделна брошура със заглавие „Апостолатът „Св. Св. Кирил и Методий“ и Св. Съединение“.³⁹ На същата тема е посветена и брошурата на Камило Дочкал „За мисионерската

³⁸ Katolički list, N 50, 11.XII.1913.

³⁹ Apostolat sv. Ćirila i Metodija i Sv. Sĵedinjenje. Zagreb, 1914.

длъжност на хърватските католици спрямо разделените славянски братя”. На основата на писма на свидетели – енорийски свещеници, мисионери и милосърдни сестри – той описва съдбата на конкретни български селища със значително или преобладаващо униатско население през Балканската и Междусъюзническата война – Мостратли, Акбунар, Покрован, Каяджик, Лизгар, Елягюню и др. в Одринска Тракия, Кукуш, Пирава и Муин в Македония.⁴⁰

Отзвукът от разорението на тракийските българи и събитията в Македония по време и непосредствено след Втората балканска или Междусъюзническата война бележат своеобразен връх в интереса на хърватския католически печат към тракийските и македонските българи. Разбира се, църковно-религиозната специфика на изданията предполага и обяснява съсредоточаването на този интерес главно върху българските униати. В два броя на „Католички лист” Камило Дочкал публикува обширния очерк „Съединената църква в България преди и след Балканската война”, която представлява обективно документално свидетелство, съставено по устни и писмени сведения на Павел Христов, Херман Гислер, Методий Устичков, Иван Бонев и други католически свещеници от Македония и Тракия, българи и чужденци. Първата част е посветена на Тракийския апостолически викариат, чийто диоцез обхваща не само Одринския вилает, но и България. Той наброява общо 4 350 униати, 20 енории и 27 свещеници (16 мирски и 11 орденски, от които 8 успенци и 3 възкресенци). От тях на само на Одринския вилает принадлежат 3 350 българи униати, 10 енории и 16 свещеници. Следва подробно описание на униатските енории, храмове, свещеници и институции в Одринска Тракия, създадени и функциониращи главно за българите. Данните и статистическите сведения вече са познати на българската историография от други източници, но в случая е по-важно да се изтъкне, че чрез тях хърватската общественост до голяма степен се запознава и със съдбата на тракийските българи изобщо. Никога друг път, освен през 1912, 1913 и 1914 г., хърватският читател не е имал случай да навлезе толкова дълбоко в географията и топографията на Одринска Тракия. Екзотични имена на тракийски села и одрински квартали от рода на Каяджик, Елягюню, Лизгар, Дервишка могила, Керишхане, Караагач и Каик,

⁴⁰ Dočkal, K. O misinskoj dužnosti katoličkih Hrvata spram slavenske raskolne braće. Zagreb, 1914.

или имена на български духовници като епископ Михаил Петков, Методий Устичков и Иван Бонев, които днес са забравени и в България, но тогава са били близки до сърцето и душата на мнозина хървати.⁴¹

Празникът на Славянските апостоли Кирил и Методий в Хърватия възниква и се утвърждава като културна манифестация, символ на борбата срещу чуждото влияние в областта на образованието и културата, и като инструмент за утвърждаване на идеята за славянския произход, традиция и солидарност като част от националната идентичност на хърватите. От същите идейно-политически и културно-национални корени черпи своята сила и Хърватският апостолат „Св. Св. Кирил и Методий“. Яркото присъствие на темата за съдбата на българите в Одринска Тракия в неговата дейност е едно от конкретните проявления на тази славянска взаимност, която пронизва историята на българо-хърватските отношения през вековете.

41 *Katolicki list*, N 12, 19.III.1914; N 14, 02.IV.1914. По-подробно за съдбата на тракийските униати в Балканската война вж: Елдъров, С. Католическата църква, тракийските униати и Балканската война (1912–1913). – В: Известия на Тракийския научен институт. Т. 8. С., 2008, с. 38-56.

ЕКЗАРХ АНТИМ В РОДНИЯ ЛОЗЕНГРАД

Акад. от БАНИ Стоян Райчевски

Атанас Михайлов Чалъков, светското има на екзарх Антим I, е роден през 1816 г. в Лозенград, разположен в южните склонове на хайдушка Странджа, огнище на българския дух, съхранило руините и духа както на древна Тракия, така и на християнската традиция, чийто корени тук отвеждат към епохата на цар Константин и света Елена, спасителите на Христовия кръст.

Българите наричат този топъл южен град Лозенград поради силно развитото там в миналото лозарство и винарство. Славата на лозенградските вина и винени коняци е достигала чак до Франция и други европейски държави. Казват, че лозарството и производството на вино в тази част на Южна Странджа водело началото си от времето на Дионисиевите мистерии на древните траки, чийто главно средище, както съобщават античните автори, е бил съседният град Виза – древната столица на тракийските царе. Ранно-християнската традиция в този край е дала своя отпечатък и върху едно от ранните имена на града – Кърклисе (четиридесет черкви), документирано и от европейски пътешественици и посланици, които са минавали през него на път за Цариград.

Въпреки многото предания и изобилието на артефакти в града и околностите му за богатото му християнско културно-историческо наследство до Одринския мирен договор от 1829 г. християните в богатия Лозенград не са имали свои действащи храмове. И българи, и гърци са се черкували в частни домове. През 1831 г. гърците и българите заедно издигнали общ молитвен дом – черквата „Св. Богородица“ в махалата Япракълъ, която впоследствие станала гръцки катедрален храм. След това в Лозенград били построени още три черкви: „Св. Четиридесет“ в Куленската махала, „Всех Светих“ в Долната махала и „Св. Яни“ в едноименната махала Св. Яни, която турците наричали Аккъз махлеси.

На ден Димитровден 1867 г. българите от Куленската махала се събират на съвещание в дома на Лазооглу Димитър и решават на следващата неделя в черквата „Св. Четиридесет“ Апостолът да бъде прочетен на български език и ако гръцкото духовенство се противи, да го наложат със сила, защото храмът била общ. Когато в уречения ден дошло време да се чете Апостолът, едно българско

момче изпреварило гръцкия поп, излязло напред с Апостола в ръце и започнал да го чете на български. Гръцките първенци се видели в чудо. Един от тях се нахвърлил върху момчето, издърпал Апостола от ръцете му и му ударил плесница. Спуснали се и българските първенци, от които най-много се проявили Манджооглу Христо, Димитър Йовчооглу, Лазооглу Димитър, Станчооглу Димитър и други от Куленската махала, все здрави българи. Уловили гърка, взели Апостола и наказали побойника. Станало общо сбиване, гърците и гъркините избягали навън и в черквата останали само българите и уплашеният гръцки поп. Българите изпъдили и него навън, заключили черквата като своя и отнесли със себе си ключовете и Апостола.

На Никулден същата 1867 г. видният лозенградски книжар Яни Рододарович събира първенците на града в дома на дядо Русан Стамболията и единодушно решават по примера на цариградските българи да се откажат от Патриаршията и да си построят свой храм. За тази цел дядо Тодор Сираков подарява свое просторно дворно място за черква, дава и значителна сума пари. Други заможни лозенградчани също дават парични средства, а бедните влагат труда си в приготвянето и доставянето на материалите и в строежа на самата черква. Преди това Рододарович бил ходил в Цариград и издействал с помощта на българите от Балкапан ферман от правителството за построяване на черква в Куленската махала.

Всички единодушно решават новопостроеният народен храм да носи името на св. Николай, на чийто тезоимен ден те взели решение да се отделят от гръцката Патриаршия и да си съградят своя Божя обител. Гръцкото духовенство в Лозенград се опитало да осуети освещаването на храма, но лозенградските българи защитили правата си. При тържественото освещаване на черквата „Св. Николай“ в Куленската махала на Лозенград се стекли и българи от селата на цялата Лозенградска околия. Жителите на другите две големи български махали последвали примера на куленци и също построили свои молитвени домове: черквата „Св. Атанас“ в Долната махала и черквата „Св. Спиридон“ в Горната махала.

Така родният град на Антим I постепенно възвръща облика си на значимо християнско средище в Източна Тракия в хинтерланда на някогашния престолен град на св. Константин, гордо, че е дало на българите първия български екзарх след много векове на духовно безправие. Като най-скъп паметник на борческия български

дух в Лозенград ще си остане въздигнатият от тях с големи мъки и жертви още преди решаването на българския църковен въпрос тежен храм „Св. Николай”, на който те могат да се радват само десетилетие. Една нощ през 1889 г. той изгаря до основи при неизяснени обстоятелства. Черни души влезли тайно в черквата, полели с тенекия газ големия иконостас и дъсчения под и ги подпалили. На сутринта из Лозенград бил пуснат слух, че черквата била подпалена от турски войници. Куленци обаче не повярвали на тези приказки, защото те виждали това светотатство по-скоро като дело на лукава фанариотска ръка.

По време на българското Възраждане, когато по всички български земи образованието се свързвало с християнската църква и училищата се намирили винаги непосредствено до храма, в цяло Лозенградско училищното образование или ходенето на училище било наричано „ходене на попа”, защото тогава свещениците са били обикновено тези, които са учили децата да четат и пишат.

Назначаваното дотогава от Цариградската патриаршията духовенство обучавало българските деца да четат и да пишат на гръцки език, на който и служели в черквата. Затова и първите усилия на българите в Лозенград били насочени да се сдобият със своя народна черква, в която се служи на български език. До 1863 г. българчетата в Лозенград са учили в местните гръцки школа. Паметен за лозенградските българи от това време е споменът за гръцкия педагог и просветител даскал Яни, по произход албанец от Янина. „Училището” му се помещавало в избата на бащината му къща в махалата Япракль. Учебната програма на този гръцки просветител, наричан от гърците още Барба Яни или Папа Яни, се състояла само от три учебника: Алфавитариион (Буквар), Октоих и Псалтир. Който от учениците му успявал да изучи докрай и трите тия книги, той, както се изразява Иван Н. Попов, излизал вече „като един вид бакалавър – кандидат за даскал, свещеник, бакалин, налбантин и пр.” и можел да замине за Цариград, където да продължи образованието си.

Главното дидактическо средство на даскал Яни било „фалангата” и ритниците: „Нещастният възпитаник, легнал по гръб на земята с крака, дигнати нагоре, често припадал от многобройните ритмични удари с дряновите пръчки или е оставал сакат за цял живот от получените след фалангата ритници.” Цяло поколение българи в Лозенград са получили образованието си в такова гръцко

училище, първо при даскал Яни, а след него – при папа Анигности, който не бил толкова жесток като предшественика си. Въпреки дивите педагогически методи мнозина от учениците израснали като добри българи: „Цяла една българска генерация преди Кримската война, учила на гръцки при даскал Яни, после ставали бакали, учители, свещеници, всички отлични български родолюбци, които по затвори, по бесилки и в заточение дочакаха освобождението на България.”

През 1833 г. българи и гърци построили заедно първото обществено училище в Лозенград при черквата „Св. Богородица”. В това училище преподавал Спиридон Атанасов от остров Итаки. Освен обичайните дотогава споменати вече предмети той въвел и няколко общообразователни. Преподаването и при този учител ставало само на гръцки език. В това училище се е учил и Атанас Михайлов – бъдещият български екзарх Антим I.

Първото българско училище в Лозенград е било открито през 1862 г. от учителя Георги Калудов, родом от с. Пирог, Лозенградско. Според спомените на Атанас Робев това училище се помещавало в къщата на Кара Георги, която се намирала в близост до текето на бекташиите в Куленската махала. Поради създадените от гръцкото духовенство и старите чорбаджии интриги властите скоро наредили училището да бъде затворено. Учителят Калудов не се примирил. Подкрепян от цялото българско население и особено от баба Гена – майката на бъдещия български екзарх Антим I, той успял наново да открие българското училище. То просъществувало още две години. През 1864 г. учителят Калудов се оженил за дъщерята на Иван Пройков от Долната махала и бил ръкоположен за свещеник. Една година по-късно, през 1865-а, затвореното училище на Калудов било открито отново от прочулия се по-късно в цяло Одринско като голям български книжар, съратник на дякона Левски, участник в революционните борби на българите в Одринско, когото турците обесили в Одрин през 1876 г., Яни Рододарович. Той събрал в училището около 50 българчета, момчета и момичета, някои от които посещавали преди това гръцко училище, и започнал да ги учи да пишат и четат на български. Помагал му Тодор Янков от Куленската махала.

Второто българско училище в Лозенград било открито през 1866 г. в Долната махала на града със съдействието на епископ Антим (бъдещия екзарх Антим), който успял да издейства за това

школо значителна материална помощ от Георги Золотович – търговец в Цариград, и от Никола Миронович – търговец в Одеса. Учителят Тодор Милков, роден от с. Черногорово, Хасковско, завършил Централното училище в Пловдив при Йоаким Груев, имал много добра подготовка и българите го харесвали, уважавали го и гърците в града, като не скривали, че той превъзхождал техните гръцки учители. Годишните изпити на учениците се превръщали в празник за Лозенград, на който присъствали и представители на местната власт. Може да се каже, че Тодор Милков създал новата българска интелигенция в Лозенград. През следващата 1867 г. учителят и книжарят Яни Рододарович открил българско училище с около 40 ученика и в лозенградската махала Свети Спиридон, което се помещавало в къщата на дядо Тодор Търновски. За главен учител в Лозенград дошъл Христо Ст. Захариев от Пазарджик, голям родолюбец и член на Вътрешната революционна организация, арестуван бил от турците като ятак на Продан Сербезов, осъден на доживотен затвор и изпратен на заточение в Тунис. На мястото на Христо Захариев в Лозенград идва учителят Иван Апостолов, роден от с. Вишени, Костурско, който през 1876 г. бил арестуван и осъден от одринския военен съд на заточение в Анадола. До Руско-турската война в Лозенград учителствали още редица народни просветители като Никола Груев от Копривщица, Тодор Найденов от Свиленград, Иван Д. Попов от Коджа тарла, Лозенградско, Бахари Попов и Костадин Попович от Свиленград, Никола Шишеджиев от Сопот, Тодор Апостолов и др.

Множество калугери и свещеници, произлезли от Лозенград и Лозенградско, изпълнявали своята духовна мисия като духовни пастири в цяла Източна България, по Бургаско, Варненско, по Дунава и др. От това поколение православни духовници са били и Софийският митрополит Партений от с. Вейсал, Лозенградско, архимандрит Илия Николов от с. Каваклия, Лозенградско, Струмишкият митрополит Герасим е от Мустафа паша (Свиленград), а поп Георги Калудов, който е отворил първото българско училище в Лозенград, след освобождението на България свещенодействал повече от 30 години в с. Козгун, Тутраканска околия. Затова архимандрит Илия Николов намира за нещо много закономерно и обосновано, а не случайно, щото „за първи български екзарх да се яви достоен лозенградчанин Антим I.”

Бележитата му майка Баба Гена

Малкият Атанас, бъдещият Антим I, се ражда в Лозенград през 1816 г. в семейството на Михаил Чалък Георгиев, споменаван и като Михаил Стоянович Чалъков, тъй като дядо му се казвал Стоян Чалък Георгиев, и Гена Делинейкова. Майка му Гена по баща Нейкова и дядо му по майчина линия Дели Нейко са родени в българското село Татарлар, Хафсенска каза, Одрински вилает, на 6 часа път североизточно от Одрин. Татарлар било първоначално малко турско село, състоящо се от около 30 къщи. Постепенно турските семейства започнали да се изселват едно по едно и на тяхно място се заселвали български домакинства. След време броят на къщите в селото нараснал на 70, 40 от които били български. След Кримската война в него не останало нито едно турско семейство. Първата българска къща в Татарлар се появила през 1770 г. Тя приютила едно доста заможно българско семейство – родоначалниците на майчиния род на екзарх Антим. Нейко и Рада са бащата и майката на баба Гена – майката на екзарх Антим. Гена имала още една сестра Георгина и двама братя – Минчо и Васил.

Гена – майката на екзарха, била родена в Татарлар през 1778 г. Детството ѝ минало в бягане от едно място на друго, защото било времето на големите кърджалийски размирици. Най-напред, когато била едва на 2 години, семейството избягало в Одрин, където живели цели шест години, докато се поумири обстановката. От това време останал споменът от видените от Гена край града забодени на колове еничарски глави. После семейството пак бягало от кърджалии и разбойници. След като през 1798 г. за трети път турци се опитвали да я крадат от бащиния ѝ дом, баща ѝ Дели Нейко, известен като заможен стопанин и с много твърд характер българин, решил да отведе двете си дъщери Гена и Гергина в Лозенград, за да ги запази от отвличане и „потурчване”. Една вечер този буен българин впрегнал волската си кола, натоварил на нея малко покъщнина и откарал двете моми, преоблечени в мъжки дрехи, след дълги перипетии и премеждия по пътя в Лозенград. Престоаял там, докато ги задоми, и се върнали със съпругата си отново в Татарлар.

Още на петнадесетия ден след преселването им в Лозенград през 1798 г. Гена се венчава за Иван Златков, който се занимавал с кираджилък. Той рядко се прибирал у дома си и в края на втората година след венчавката им починал. Тогава Гена се преместила да

живее в къщата на свои родственици – Касап Стойковци, която се намирала в лозенградската махала Хаджи Закирие. Чрез това семейство тя се запознала и през 1800 г. Се венчала за градинаря Михал Чалък Георгиев от странджанските хасекийски села (областта между Малко Търново и черноморския бряг), чиято съпруга била починала. С парите, които Гена получила от своята майка – баба Рада, тя си построила нова къща в същата лозенградска махала, съвсем близо до Касапстойковци, където тя живяла и преди това. Съпругът ѝ Михал всяка година ходел в Цариград, където се занимавал с градинарство. За домакинските работи и къщата Гена се грижила сама заедно с майка си Рада, която през 1812 г. също се преселила заедно със съпруга си Дели Нейко в Лозенград. Рада не се повлияла от градската мода в Лозенград и продължавала да носи своя селски сукман, да говори само чист български език, без да научи нито една гръцка дума от лозенградските кокони.

Съпругът ѝ – градинарят Михал, който всяка година пребивавал по цяло лято в Цариград и Одрин, се връщал в Лозенград само за да зимува, а случвало се понякога по две и три лета да не се върне при семейството си. През всичкото време Гена се грижела сама за домакинството и децата си. Тя станала майка на 11 деца, от които оцелели само две: Атанас, роден 1816 г., и сестра му Георгина, родена 1819 г.

Майката Гена след 28-ата си година се прочула в Лозенград като самоука акушерка, отдадена изцяло на своето призвание да помага на родилките – да „бабува”, както се наричало тогава тази високохуманна дейност. Това ѝ донесло такава голяма популярност в града и околията, че никой вече не я наричал Гена Михайлова, каквато е традицията – жените да приемат името на съпруга си, а всички ѝ казвали Баба Гена, гърците – Маница Гена, а турците – Ханъм Гена. Така и малкия Атанас – бъдещия български екзарх Антим, лозенградчани знаели като Атанас Бабин Генин, а на сестра му казвали Гергина Бабина Генина.

Малкият Атанас рядко общувал с прочутата си майка, тъй като тя постоянно била при някоя родилка. Призванието ѝ на „баба”, т.е. акушерка, я задължавало да преседява и да бди по цяла седмица за състоянието на родилката в нейния дом, от раждането до първото обгрижване на новороденото, след това трябвало да даде най-важните съвети и напътствия на младата майка, особено ако жената раждала за първи път. Чувството ѝ за отговорност не я оставяло

никога. „Ако булката вземе да умре – казвала тя – грехът ще остане на мене.“ Основната грижа за малкия Атанас по неговото възпитание полагала друга забележителна жена, неговата баба Рада – майката на Баба Гена. При баба си Рада с нейния благ характер и далеч от строгите майчини очи малкият Атанас се чувствал по-свободен.

Без сама да е грамотна, Гена много залагала да изучи децата си. В 1829 г. след успешния поход на Дибич Забалкански към Одрин и Цариград за квартируващите в Лозенград руски войски била отслужена църковна служба на славянски език и тогава майката на Антим чула за първи път Божието слово да се чете на славянски. Тогава тя се заклела да изучи децата си – да могат да четат и да пишат на родния си български език. Гена Нейкова станала най-популярната жена по онова време в целия Лозенградски край. Неслучайно, когато тя починала на 26 юли 1872 г., щастлива да види своя син прогласен за свещеноначалник и екзарх на самостоятелната вече българска църква, цариградският български вестник „Право“ веднага поместил полученото от Лозенград съобщение за кончината на тази „отличавала се от съгражданите си блага и благочестива душа с милосърдието си към бедни и страдающа, на които тя до последния час на живота си е притичвала на помощ.“

В същия брой на вестника редакторът обявил по повод на смъртта ѝ, че заедно с тъжната вест от Лозенград е пристигнало едно „Жизнеописание на Баба Гена“, което редакцията възнамерява да издаде много скоро отделна брошура. Не се посочва обаче кой е авторът на това животоописание, за името на когото сега можем само да се досещаме. Не знаем и дали замислената брошура е била отпечатана въобще, но пък разполагаме с текст на животоописанието на Баба Гена, публикувано месец и половина по-късно в два последователни броя по страниците на вестник „Право“. То представлява едно великолепно свидетелство за жизнения път на тази „достойна майка на най-достоеен син“, но то е и автентичен документ за живота и душевността на българите от Одринска Тракия и за семейната среда, в която е израснал и възпитан първият български екзарх. То ще помогне, макар и да помествам тук само няколко пасажа с малки съкращения, да разберем по-добре и някои наследени черти от характера на Антим I, и следи от неговото ранно възпитание в любов към истината и милосърдие, които го и извеждат на най-високия духовен пост в толкова сложно и отговорно за българите време, когато се водела тежката борба за църковна

и политическа независимост:

Като по-лична между момите и по род и по хубост, някои от селските турци турили на ума си да откраднат Гена от родителския ѝ дом. Веднъж, когато била сама въкъщи, на външната врата се изпречва турчин, който мислил да я открадне. На питането му: „Де е баща ти, мари Гено?“, тя посочил: „Тука е, ей го там в къта стои!“ и в същото време през други вътрешни и скрити врати сполучила да избегне в съседна къща. Петнадесет дни от преселването на Гена Нейкова в Лозенград, и в 20-ата си година, именно в 1798 г., през февруари, тя се сгодила и венчала с един добър и честен момък на име Иван Златков. Но не поживяла много време с него, защото в края на втората година от венчаването им той се поминал и младата вдовица, като го жали една година, венчава се на втори брак с млад вдовец на име Михаил Георгиев. „Баба Гена беше твърде милостива жена. От по-млада с чувство на милосърдие и като остаряла тя посещаваше още онези жени, които са родили или които се готвели да раждат. Тъй се бе тя предала на бабуването, което и върши почти даром 60 години наред. И в бабуването тя не се ограничаваше само в една махала или само у един народ. Прочута по опитността способността си в това изкуство, всички в града народи – българи, турци, гърци, цигани и евреи, тичаха у дома ѝ да я търсят, и тя, водена от човеколюбие, не отказвала никому и когато да я повика, денем или нощем.

Тъй тя от млади години още е взела да научила практическата медицина, която на старини вече беше усъвършенствала и се отличаваше като най-добра лекарка. Без да е учила анатомия или физиология или ботаника, баба Гена разбирала и знаела силата и действието на всяка билка по име. В тези и други отношения, със своята опитност и благоразумие, тя се почитала от своите съграждани и от двата пола за обща наставница, както в града, тъй и в целия окръг. За нея беше неизменен закон да се моли три пъти на ден, именно заран, пладне и вечер. Когато станеше на молитва, която продължаваше около половин час, тя не се молеше само за себе си, и за своето домородство и роднините си, но и за всичките човечи без разлика на вяра и народност, дори се молеше и за самите домашни животни. Тъй, колкото народи знаеше и помнеше, тя по име ще ги спомене в молитвите си, като: българи, турци, арменци, евреи, гърци, цигани, татари, френци, ингилизи, немци, талиянци, а за останалите ще изрече: „И вси, що живеят по земята и по света

– „всяко дихание да хвалит Господа”.

Баба Гена – майка на шест синове и пет дъщери, от които живи са останали само един син – Атанас, който после в духовен чин бил наречен Антим, и една дъщеря – Георгина. Баба Гена била и твърде ученолюбива жена. Нейната радост беше неизказана, дето вторият ѝ мъж Михал знаел да чете, и твърде скърбяла, дето тя сама беше безкнижна. При рядкото си остроумие и от голяма любов към учението, ако да имаше някого, който да я учи, тя би се изучила най-добре. Затова и с нетърпение чакала да порасте някое от децата ѝ, за да го даде на училище, и горещото желание на добрата майка се изпълнило действително. Когато пораснал нейният Атанас, тя го дала да се учи и всякак се трудила да го задоволява и да върви по волята му, само и само той да прилежава на учението. При това още като умолявала учителя за чедото си, дала му пълна власт да го не щади, когато заслужава наказание, стига само да го изучи и възпита: „Гледай да го направиш или хората да го харесат, или земята!”, т. е. или да стане почтен и добър човек за себе си и за другите, или по-добре да го няма никакъв.

Тя подобно се погрижи и за възпитанието на единствената си дъщеря, Георгина. А за да може по-скоро и по-добре да се изучи, тя я оставяла да живее при самата учителка, като се старала да ѝ доставя всичко, от което момичето ѝ е имало потреба, за да има време повече да се занимава с учението. Същото старание полагаше и за образованието на внуците си. Нейното желание било в семейството да няма някой, който да не знае книга. И при бабуването си първата молитва и благословия, що отдавала на всяко дете, беше: „Да е живо и здраво, пак да стане учено и почетно!” С такива християнско направление на духа и сърцето към всичко праведно, към всичко добро и красиво, баба Гена поживяла и стигнала 94-годишна възраст. След пет месеца от избирането и прогласяването на Н. Б. Антим за свещеноначалник и Екзарх на самостоятелната Българска черква, като видяла своето горещо желание постигнато, тя се разболяла от простуда и на 26 юли 1872 г. предала Богу дух.”

Лозенградчани изпратили с голяма скръб обичаната от всички Баба Гена – майката на Антим I, до отреденото ѝ място за вечен покой в източния ъгъл на големия двор на църквата „Св. Николай” под кичесто ябълково дърво. До Балканската война лозенградчани посещавали редовно гроба на Баба Гена, палели свещи и я споменували. На гроба ѝ поставяли цветя и гъркини, и туркини. Върху

гроба ѝ имало голяма мраморна плоча, а на нея – епитафия на български език с позлатени букви, в която се разказвало за живота и смъртта на покойницата и се възхвалявали нейните майчини и човешки добродетели, душевни качества и лечителни умения. Доста години след страшните събития, които прогониха с огън и меч българите не само от Лозенград, но и от цяла Източна Тракия, лозенградчанинът Димитър Груев ще напише с тъга, че по непроверени данни, които са стигнали до него от родния му край, надгробната плоча на тази достойна и обичана от всички българка служела за стъпало на градската баня там.

Детството в Лозенград

Малкият Атанас растял на воля в Лозенград и често давал израз на буйния си нрав. Веднъж разревал едно турче в турската махала на Кожарската улица при чаршията, като му отнел силом играчката. Чули виковете на турчето, баща му и един кожар подгонили с извадени ножове десетгодишния „кяфир гяур” (голям неверник). Палавият Атанас успял да се добере до дома си и да се укрие в зимника на Касап Стойко. Разярените преследвачи се отказали да претърсват къщата, когато неочаквано пред тях се изправила и ги смъмрила строгата и властна Ханъм Гена, която лозенградските турци също уважавали много. Белята се разминала, но майката се уплашила и не била вече спокойна за живота и съдбата на буйното си момче. Решила, че е време да го даде на строг учител. Тогава в Лозенград нямало още обществени български училища, а свещениците събирали децата, за да ги учат на четмо и писмо по домовете си.

За учител на палавия Атанас Баба Гена избрала строгия даскал Яни папа Костадину, попски син, който обучавал децата по гръцки в зимника на бащината си попска къща и се бил прочул в целия Лозенград с това, че много немилостиво биел и наказвал учениците си. Уморил бил вече от бой с пръчка няколко свои непослушни питомци. Атанас не смеел да възрази на майка си, нарамвал всеки ден торбичката с хляба и книжката, скривал я някъде, вечер я взимал обратно и се прибирал у дома си. Майка му Гена, доволна от неговото прилежание, давала му редовно месечната такса, за да я занесе на даскала, но тъй като малкият Атанас не ходел на училище, задържал я и си купувал от чаршията лакомства и каквото му

душа поискала. Всичко вървяло гладко, докато Баба Гена не разбрала каква е работата. Когато баща му се прибрал през зимата от Цариград, Гена му се оплакала и поискал той да застави сина им силно да се учи прилежно, но съпругът имал друго виждане за възпитанието на малкия Атанас: „Като не рачи да учи, ще го дадем овчарин, нека иде овце и кози да пасе, за да му дойде умът в главата!”

Атанас отначало се зарадвал на бащините думи, защото да пасе кози му се сторило по-безобидна работа, отколкото да е постоянно под заплахата на фалангата на даскал Яни. Но даскалската пръчка се оказали далеч по-малко страшна от „мешовицата” (дрянова тояга), с която строгият „чичо Стоян” – козарят, наказвал всяко прегрешение или неподчинение. Козарят го оставил веднъж сам да пази козите и закачил торбата си с хляба за обяд на един клон. Атанасу вместо да пази щурите кози, легнал под една сянка и заспал, стадото се пръснало по околните височини, а някои кози свалили торбата на козаря и му изяли хляба. Като се върнал „чичо Стоян”, набил здраво момчето с дебела дрянова тояга. Баба Гена излекувала раните му с разни мехлеми и баения и комшиите после разказвали, че оттогава Атанас станал много примерен ученик, за голяма радост на майка си.

Когато след подписването на Одринския мирен договор през 1829 г. и оттеглянето на русите лозенградчани въздигнали храма „Св. Богородица”, в двора на който построили и училище, Атанас бил сред първите ученици. Майка му Гена го записала в това ново училище и той учил в него прилежно чак до 1835 г. На следващата година баща му Михаил се завърнал за кратко от Цариград и решил да отведе със себе си момчето и да го даде да се учи на занаят. Завел го в Цариград и го оставил при един калоферец, майстор абаджия, който работел в „Хамбаря”, където приготвяли дрехи за турската войска и около хиляда българи абаджии и шивачи от различните подбалкански селища. Организацията на работа и животът там били поставени почти на войнишки начала. Атанас бързо овладял абаджийския занаят, надминал всички чираци, но това не го задоволявало. Влечало го познанието и все гледал да прочете нещо. В празнични дни четял гръцката книга „Амортолон Сотиря” – „Спасение грешников”, и мечтаел да подражава на светиите богоугодници. Спомнил си и думите на майка си Гена, че трябва да се учи, за да не остане безкнижен човек. Попаднала му една книжка с описание на Света гора. Развихрило се въображението

на момчето. Атанас не мислил много, намерил си един другар и се уговорил с него да заминат тайно за Света гора. Баща му узнал по някакъв начин в последния момент какво е наумил синът му, но когато дотичал до пристана, гемията вече се отдалечавала и той дълго ронил сълзи на кея.

Учител в Лозенград

Щом завършил Духовната семинария в Халки, на Антим било предложено да заеме учителско място в столицата Цариград или учителски и проповедническо място в богатия град Смирна. Антим предпочел да отиде учител в гръцкото училище в родния си Лозенград. Градецът не можел да му предложи онзи престиж, обществено влияние и материални облаги, каквито той щял да получи като оценка и награда за усилията си в Цариград или Смирна. Едва ли само от носталгични чувства е било продиктувано това решение на младия отлично подготвен богослов.

В Лозенград и Лозенградско, за разлика от Смирна и другите центрове с компактно гръцко население, е имало българска среда, в която Антим е можел да приложи „на ползу роду” своите умения и познания – да помогне на младото българско поколение за създаването на онази генерация българска интелигенция, която да има необходимата подготовката, за да поеме предизвикателствата на новото време, за което познанията от старото килийно училище не са били достатъчни.

Антим заел учителско място в гръцкото училище. По това време всички по-заможни семейства сред родолюбивите българи в Одринско пращали децата си в светските гръцки училища, където по-отрано са били въведени нови и по-модерни учебни програми под влияние на свободна Гърция, които невинаги са се нравели на фенерските догматици теолози. Неслучайно сред неговите ученици са били и най-будните български младежи в Лозенград, които формирали кръг родолюбиви деятели, каквто е и неговият ученик Яни Рододарович – обесеният от турците известен лозенградски книжар и революционер. Сред първите ученици на Антим в Лозенград са неговият племенник Младен Желязков, Михаил Атанасов, Петър Атанасов, Атанас Иванов и др.

Щом получил учителското място в гръцкото училище в Лозенград, Антим веднага се заел да извърши преобразования в учеб-

ното дело чрез въвеждане на нова училищна програма и нови модерни методи за преподаване. Най-видните лозенградски българи, които го познавали добре, изпратили синовете си да учат при него. Реформите, които въвеждал Антим в училището, не се нравели на старите килийни учители и на консервативните градски първенци. Неговата реформаторска дейност не допадала и на гръцкия владика и на гръцките свещеници. Срещу младия учител започнали да се сипят клевети и да му се оказва натиск да напусне града.

Въпреки това Антим останал две учебни години като учител и проповедник в Лозенград (1848-1849 и 1849-1850) и успял да създаде просветена българска среда, която ще стане основа на движението за независима народна църква и за българска национална просвета. Независимо че верните му приятели, които високо оценявали неговите способности, тъй нужни за развитието на българското учебно дело в Лозенград, настоявали той да остане в Лозенград, в началото на 1851 г. Антим напуснал и отишъл в Смирна, където бил канен още година по-рано за учител и проповедник едновременно. Предполага се, че към Смирна го насочило и управлението на Хилендарския манастир, който имал там голям и богат метох с параклис.

Отново и за последен път в Лозенград

На връщане от заточението в Мала Азия Антим пожелал да се поклони на гроба на майка си баба Гена в Лозенград и да уреди там някои частни дела. На сутринта, когато трябвало вече да тръгва за Лозенград, станали размирици в султанския сарай. За да смири бунтовниците, войската блокирала откъм сушата и морето всички пътища между Галата и Ортакьой. На другия ден при него дошъл директорът на Източните железници, за да му направи визита. Като видял натоварената кола на двора, директорът запитал дядо Антим какво е това приготвление и като узнал, че всичко стои така натоварено поради нямаване на трен, обещал му да се намери на другия ден такъв. И наистина на следващия ден един специален вагон от първа класа и друг товарен вагон, предназначен за багажа, били предоставени на разположение на Антим.

7 май – Антим потеглил от Цариград със специалния вагон към Лозенград и вечерта пренощувал на станцията Бабаески.

8 май – продължил пътуването от Бабаески за Лозенград.

9 май – приближил родния Лозенград, където не бил ходил от 1862 г.

Лозенградчани, известени предварително за неговото пристигане, били наизлезли да го посрещнат далеч извън населеното място. Дошли да го посрещнат и селяните от селата Карахадър, Ениджия, Каваклия, Тастепе и други български села от цялата околия. Между тях имало и десет души казаци с един офицер, дошъл да поздравя високия гост от името на коменданта на Лозенград. В посрещането на Антим участие взела и квартируващата в града руска военна част. Чакали го на шосето за Бабаески. Учениците били наредени с цветя в ръце и пеели песен за освобождението в негова чест и възхвала – съчинената съвсем скоро – „В 1878-а се освободи от Турция българският народ беден.”

Когато колата на Антим приближила, засвирила руската военна музика. В града забили тържествено клепалата на българските черкви. Народът бил начело със своите свещеници – поп Георги Калудов, поп Тома, поп Георги Иванов, поп Петър и поп Георги Стоянов в черковни одежди. До тях учениците с учителя си Яни Апостоловски, приветствали дядо Антим с „Добре дошъл!”. Негово Блаженство слязъл от колата, благословил народа, целунал свещениците и пожелал да отиде първо на майчиния си гроб. През това време народът се тълпял да му целува ръка или да се допре до дрехите му. Някои от възрастните жени заплакали. Шествието се отправило към черквата „Св. Николай”, където се намирал гробът на майка му – Баба Гена. Там Антим прочел молитва и се отправил към бащиния си дом.

Останал месец и половина в Лозенград. Още на другата сутрин след пристигането му комендантът на града, придружен от десетина офицери, го посетил у дома му. На следващия ден Антим върнал визитата. Оттогава, казва зет му Тодор, руските офицери обикнали много стареца. Не се минавало ден, без да дойдел някой да го посети. Три великолепни банкета били дадени в чест на владиката. Когато владиката вдигнал чашата да пие за здравето и дългоденствието на царя, музиката засвирвала „Боже, царя храни”. Следвали гръмогласни „ура” и тостове. Ентузиазмът бил всеобщ.

Гражданите от своя страна също дали банкет на открито поле, на който присъствали и всички офицери. При престоя си в Лозенград Антим служил поред и в трите български черкви. С появата му преди да започне службата във въздуха прокъртявало мощното

българско „ура“. Архиерейска му служба привличала многоброен народ и офицери от руската войска. От дъното на душата си Антим се радвал на свободата, с която се наслаждавала неговата родина. Любопитен бил да види как младите български чиновници управлявали сега страната, затова посетил всички учреждения: административния съвет, съдилището и градското управление. Канели го на всички градски прояви, военни и цивилни. В спомените си той се връщал към детството, правел равносметка на преживяното през годините и разсъждавал за бъдещето на възкръснала България, непознала още огорчението от конгреса на великите сили в Берлин.

Когато приближило време да напусне Лозенград, за да продължи пътя си, Антим казал на зет си Тодор: „Библиотеката си завещавам на българското училище при черквата „Св. Николай“ в Лозенград. Когато умра, ще изпълните тая ми воля“. Оставил в Лозенград всичката си покъщнина и направил горното завещание, защото мислел, че Лозенград ще бъде винаги свободен и че неговите близки ще живеят постоянно там. Когато Берлинският конгрес откъснал този град заедно с голяма част от Тракия и Македония от България, зет му Тодор Милков напуснал Лозенград и всичко-то му имущество, заедно с библиотеката, останало на сестриника му Атанас. По желанието на Антим, библиотеката му, която преди това била обещана за Лозенград, в 1884 г. била пренесена във Видин, подарена после, съгласно завещанието му, на Светия синод.

Антим напуснал Лозенград изпроводен пак от народа и руската войска с военната музика. На път от Лозенград за Одрин той се отклонил и спрял в селото на майка си – Татарлар. Извършил служба над гроба на дядо си Нейко и над този на погребан там висш руски офицер, за когото се говорело, че бил генерал.

ДОЛЕН – ПЪТИЩА И МОСТОВЕ ОТ МИНАЛОТО КЪМ БЪДЕЩЕТО

По тях минава историята на това „бално” село

*Проф. дин Камен Гаренов (отец Петър Гарена),
теренни бележки*

Долен е село от община Златоград, област Смолян. Географски разположено в Източните Родопи и в сегашните политически граници на България. С географски координати /GPS/ N – 41° 25.278' /с. ш./ E – 25° 08. 423' /и. д./ и надморска височина 498 м. Има около хиляда жители, които по етнически състав са само българи, с християнско и мохамеданско вероизповедание, с български и с турски имена. Акцентът на проучването е поставен върху заселването на селото, имената на хората и езическите им традиции.

Спрямо пътищата, които водят към района на Златоград, село Долен се намира навътре в планината и доскоро нямаше пряка връзка с други населени места. Ако се тръгне от Кърджали по пътя за Маказа¹ има отклонение в дясна посока за Златоград. Ко-

¹ Гранично-пропускателният пункт с Гърция.

гато се мине с. Бенковски и след това с. Добромирци, направо по пътя се стига до Пресека, което се явява последното село от община Кирково. Там има мост, който е границата между Смолянска и Кърджалийска област. Мостът е изграден над Неделинската река, малко преди мястото, където тя се влива в река Върбица. След с. Пресека непосредствено преди моста има път вдясно, който води за Долен – първото село от община Златоград. То е далеч от границата, но се явява като гранично между Смолянския и Кърджалийския район още от турски времена. Ст. Шишков през 1892 г. в „Материали из Даръ-деренско” и в „Кратко описание за Даръдере“² пояснява, че землището на сегашния Златоград „ся граничи със селата на изток Четак, Долен, Узун-дере;”²

Пътят върви нагоре със сравнително лек наклон и криволича покрай Неделинската река. На един завой се доближава съвсем до бреговете на реката. Там има два моста, единият стар, другият от ново време. Старият мост не се използва системно, минава се по новия, където пътят прави остър ляв завой и тръгва стръмно нагоре – последната точка е с. Долен. По-нататък пътят не продължава.

Доскоро нагоре покрай реката в посока Неделино имаше черен тесен път, по който се минаваше с мулета и пеша. През 2013 година, когато се видя, че държавата няма намерение да прави допълнения към пътната мрежа, хората сами започват да разширяват тази планинска пътека и да правят широк път за шосейна връзка с Неделино. Около 1000 души се събират от околните села, удрят с кирки, ринат с лопати и сами, на ръка и на абсолютно доброволни начала /както се казва – „с жива сила и класическа повинност”/ прокопават разстояние от около 3 км, за да съединят посредством пътя двете селища.

В старо време, и дори до началото на миналия век пътищата са били други. Такава бележка ни е оставил известният в Кърджалийския край краевед Никола Иванов. „Пътувайки от Джебел по най-прекия път през Устра за Златоград ще минете селата Бьолджик³ и Мемилер⁴, откъдето се спускате върху каменния мост на

2 Вж. Златоградски вестник, бр. 1 от 1993 г. Стою Н. Шишков. Кратко описание за Даръдере. Вж и в: Златоградски страници. Варна 2020 г., с. 351.

3 Предполагането е това да е с. Лебед, въпреки че старото име на селото е Гьолджик, а не Бьолджик.

4 Вероятно махала Белушковци – предполага в последващите издания редакторът Георги Кулов.

р. Узундере⁵. Още стъпвайки върху моста опитното око веднага ще забележи вляво и дясно по двата бряга грамадните масиви, пропити с блокове едро размесена калиева слюда, а в основите на всеки слюден блок – изобилие от гранати⁶, отлично природно полирани с размер от просено зрънце до голям орех. Минавайки моста, на юг пътят продължава за Златоград, на запад се дели за с. Долен – Емирлерска, сега Добромирска община”⁷

Този път се е ползвал от краеведа и през 1928 година, когато е отседнал в с. Долен и после по едно полицейско разпореждане е трябвало много бързо да напусне селото и да стигне до Кърджали. Нашето предположение е, че пътят е минавал и покрай махалите Станкова и Доганица. Сега тези пътища не се ползват и са запушени и обрасли с храсти, включително и старият мост.

По думите на местните хора по време на турското робство селото е пресичал път от Беломорието, който водел до Узунджовския панаир. Някогашните търговци са минавали през селото с керваните си по черен път, за да стигнат дотам. Има две местности в селото, които се наричат Ханът – там са били разположени крайпътни ханчета, където търговците отседнали да отпочинат и да пренощуват. Другата местност се нарича Катърбек – нейното име идва от факта, че търговците връзвали там своите катъри. Но тъй като пътят пресичал Неделинската река някакви гръцки търговци били принудени да построят мост – Римския мост. Този, както те му казват, „римски” мост и до днес съществува. Ползвал се е, докато се построява новият мост. По някое време е бил обезопасен с допълнителен железен парапет, който си стои, за да грози старината. Дали е от римско време – едва ли. Повечето такива малки мостове са строени в епохата на Османската империя. Иначе е красив, класически за онова време каменен мост, който може да се види и сега.

Мостът е с три свода и два вълнолома. Над вълнолома вляво има още един малък свод с размери: ширина в основата 2 м и 22 см и с височина 2 м и 55 см, а самият вълнолом с височина 2 м и 90 см. За другия вълнолом /вдясно по течението на реката/ е из-

5 Узундере – Дълго дере, сега Неделинска река.

6 Полускъпоценни камъни, които се използват за изработване на накити.

7 Вж. в. „Арденска дума”, бр. 421, от 1939 г. – „Соломон бърце” Тук материалът е ползван от изданието: Никола Иванов. По дирите на Патриарх Евтимий. Габрово 2018, с. 92. Съставител – Георги Кулов.

ползвана естествена скала и над него няма свод. Основният свод е широк в основата си... и висок... Слагам многоточие, защото не можах да измеря с точност поради времето в което попаднах – силен дъжд, и водата, която прииждаше.⁸ Десния свод също не можах да уточня поради затлачването му с хрусталаци и подход през водата. Под левия свод има голям наносен слой и водата минава под него при по-силни дъждове. От наноса нагоре неговата височина беше 4 м и 10 см, а ширината в основата поради пясък също не може да се определи. И трите свода, и този малкият над външнолома са с дебелина – всъщност по ширината на моста, 3 м и 5 см.

Пътното платно на моста от левия към десния бряг, където прави лек завой надясно, в посока направлението на пътя към с. Долен, е дълго 36 м и 50 см, широчината му е 4 м и 10 см. Това несъответствие и разлика на пътното платно спрямо дебелината на сводовете се е получило след реконструкцията на моста. Това е станало приблизително в годините, когато са се образували ТК-ЗС-тата в района около Добромирци в 1958 г.⁹ Тогава върху моста, който дотогава е бил настлан с калдъръм /по всяка вероятност/, е отлята армирана бетонна плоча. Сега там, където бетонът е износен, се вижда да стърчи арматурното желязо. При тази отливка са отпуснати еркери от двете страни по 52 см., които са ясно изразени и отгоре върху платното, защото са задигнати над общото ниво с 5-10 см и се образуват нещо като странични тротоари край първоначалното платно. Тези тротоари или крайните очертания на платното са ограничени с железен парапет с височина от 65 см, колкото да не падат преминаващите овце във водата.

Целият мост е изграден от ломен камък и само ръбовете на сводовете са обрамчени с дялани, добре загладени камъни. При реконструкцията още когато е отливана плочата върху платното са били фугирани с цимент и камъните по целия зид. Никъде по моста не открих надписи, които да дават някакви допълнителни данни за строежа му. Най-новото, което е писано за този мост, е във връзка със строеж на ловна хижа в края на моста от десния бряг на реката. Тя е построена в „брега“ /казано по родопски/, т.е.

⁸ Отнесено към следобедните часове на 14 октомври 2022 година.

⁹ По някое време с. Долен се е числяло към община Добромирци. Вж. повече при Иван Стефанов. Из историята на селищна система Бенковски 1912-1981 год. В: Селищна система Бенковски минало и настояще. Кърджали 1986 г., с. 87-113.

в стръмнината, за да не пречи на стария път, който още се ползва за селскостопански нужди. Изглежда при подкопаването на хълма са се пресекли подпочвени води, които образуват свлачище, и в един прекрасен ден, когато строителите празнуват успеха на своя труд, земната маса с примеси на чакъл се срутва и помита нищо не подозиращите хора – един от тях загива. Това се случва на 2 декември 2017 година.

Дали казах, че този стар каменен мост и новият бетонен са на Неделинската река? До тези два в близост има още един мост, който не се вижда от пътя. Той е над реката, която идва от с. Долен. Изграден е елементарно – от подпорни стени на двата бряга, съединени с бетонна плоча. До този мост се стига, като се премине по каменния и се продължи в посока към селото по стария път. Нагоре по Неделинската река има и въжени мостове.

През село Долен минава река, която тече на изток и се влива в Неделинската река, която от своя страна в южна посока се влива в река Върбица. В източна посока, след като се премине Неделинската река, в насрещните доста високи склонове на планината се намират двете махали Станкова и Доганица. Селото е второ по големина в Златоградска община и е на 12 км разстояние от общинския център. Пътят върви от с. Долен покрай селската река, после по поречието на Неделинската до вливането ѝ във Върбица, а след това се завива надясно по главния път към Златоград.¹⁰ До селото има организиран автобусен транспорт.

Хората които живеят в село Долен – „Доленъ”, според Любомир Милетич, към 1912 година са християни и мюсюлмани.¹¹ Селото фигурира и в някакъв „Списък на помашки селища в Източните Родопи – бивши и настоящи.”¹² В разговори местните хора са наясно за себе си, че селата около Златоград – Старцево, Долен, Цацаровци, Добромирци, Бенковски, Кушла, са със 100% помашко население. 1926 година е последната, в която българите-мохамедани в България са преброени като „помаци”. В тази

¹⁰ Ако трябва да цитираме географските справки, данните са следните: отстои на 12-14 км североизточно от Златоград, на 69 км югоизточно от Смолян и на 315 км югоизточно от столицата София. Според едно наше измерване от Кърджали е на 55 км.

¹¹ Милетич, Любомир. Разорението на тракийските българи през 1913 година. София, 1918 г., с. 295.

¹² По интернет

справка – „Помаците в България по населени места според преброяването 31 декември 1926 година”, е посочено и с. Долен. Цитираме: „махала Долен – население през 1926 г. – 405, от които помаци са 402, или в % – 99,26.”

През следващите 85 години в нито едно преброяване на населението не е отчетена тяхната численост. Правени са много грешки по отношение на това население, но общо взето се изказват категорични становища, че „с. Долен /е/ – българско”.¹³ През 2011 година по внушение на външни сили бе направен опит тези хора отново да бъдат вписани като „помаци”, но държавата не се огъна и такава графа в преброителните списъци нямаше. И ако е имало желаещи да се самоопределят като такива – те са се вписвали в графата „други”. Всъщност целта на тези брожения тогава беше 2013-а да се бележи като „годината на помациите”.

Днес в България всеки опит да се внуши или да се изкаже мнение, че българите-мохамедани трябва да се обособят като някаква група извън българския организъм се посреща с мълчалива неприязън от родопското население, независимо от религиозното изповедание.

По изявление на местен човек относно различните проблеми цитирам: „Но мога да твърдя, че никога не е имало дрязги между местни християни и „помаци”. Веднъж попитах баба си защо старите християни знаят помашките песни и ги пеят с имената Мехмед и Салих.¹⁴ Тя отговори така: „Ам те са, майка, израсли въз нам и ние сме си пели нашесо и те с нам, ние сме празнили Байрем, и те с нам, пък те ага празнеха Коледе и ние празнихме с тех. Пък на Хадралес беше най-хубаво, отъ беше и помашки, и християнски празник и тогава пеехме и играхме заедно.”

Две са религиите, изповядвани в Долен – християнство и ислям. В селото има голяма, добре поддържана джамия, казват, че предстои изграждане на черква. Някога в селото християните са били повече, но младите през последните десетилетия не остават да живеят тук и сега има само 5-6 възрастни християнски семейства, а останалите са мюсюлмани. Те, по тяхна си преценка, не са много религиозни: „В момента младите не обръщат такова внимание на религията и повечето са с демократични и модерни

¹³ Вж. сп. „Родоп”, бр. 1. год XIX. 1 януарий 1940 г.

¹⁴ Въпреки че напоследък и това се променя. Песните се модернизират и започват да пеят Стуен вместо Мехмед – в случая чуй песента „Листи са, горо”.

разбирания.” Все пак за успокоение на религиозните дейци, които искат чрез някаква форма на обучение¹⁵ да запазят моралните устои на днешното колебливо население, ще кажем, че нещата не са толкова зле. Като пример ще посоча кампанията за набиране на средства за ислямското образование през 2015 г., когато от село Долен са събрани 600 лв. Като в отчета се посочва, че има села, които са дали по 9 лв.¹⁶

Освен това има и смесени бракове. А и общо можем да кажем – хиляди са семействата в Родопите, където бабата е мюсюлманка, а внуците християни. И трябва да подчертаем, че това не е инородно население – и едните, и другите са една кръв.

Такъв е и родовият произход на населението в с. Долен, където битуват две версии. Едната е, че са се преселили тук от с. Узундере, сега гр. Неделино, другата е, че са някъде от навътре в Родопите и от място на място накрая са се скрили в един дол – с. Долен. И в единия, и в другия случай общото е, че са бягали от „потурчване”. Ето какво четем за тези мъченици:

„По време на робството православният българин бил поставен на големи изпитания. Много трудно можел да опази вярата си по време на помохамеданчването, което поразило най-много души в Родопския край. Това знаят долини и върхове, пещери и канари, където родопските българи се укривали от насилието.

Преданието разказва, че предците на хората от днешното село Долен дълго и упорито се противопоставяли на исляма. Накрая дошли тежките мъчения и преследване. Като подгонени от див звяр те бягали от място на място, търпейки големи лишения, с надежда да избягат от изверяването. Това обаче било невъзможно, защото въоръжена войска ги преследвала. Когато се укривали в тъмни долове и високи върхари, насилниците запалвали цели гори, за да ги открият. Много от тях загинали, но не дали вярата си, и те станали мъченици.

Оцелелите продължили да бягат и да търсят още по-недос-

15 Да припомним една акция от 24 септември 2010 г. Тогава Светият синод на БПЦ и Главното мюфтийство на България поискаха въвеждане на вероучение в училищата. Имаше литийно шествие из улиците на София и демонстрация пред парламента. За съжаление, както често се случва из нашите географски ширини, от това не излезе нищо.

16 Главно Мюфтийство. Брошура „Кампания за набиране на средства за ислямското образование 2015 г.”, с. 14.

тъпно място. Така стигнали до дълбока малка равнинка, вдясно от река Неделинска (Узундере), обградена от трите страни с непристъпни ридове, с единствен изход широкото корито на реката. Тук спрели бежанците с надежда да се спасят най-после от преследване, след като дали много жертви. Открили ги и отнели вярата им. Но населението запазило езика и нравите си. То запазило християнските си обичаи и традиции. Новата религия не била приета докрай. Такава е тя и досега. В душите им тегнела натрапената вяра, но споменът за загиналите мъченици Христови не се забравял. Това се помни и до днес. Мъченическата слава на тези корави родопски българи е най-светлата страница от тъжната вековна история на село Долен. Тя трябва по-често да се разтваря и препрочита от потомците за укрепване на православното съзнание.¹⁷

Обаче, както вече казахме, младите не искат да им се напомнят старите времена и старите рани. И в никакъв случай не биха искали религиозната им принадлежност да е пречка в личния и обществения живот. На базата на такова мислене се случват и религиозно-смесените бракове и уеднаквяване на личните имената. Българското общество трябва да е наясно с това, защото тази тенденция ще се увеличи.

Намесата в личните имена на родопското население е една политическа лудост, от която са се разболявали много правителства от времето на Освобождението /1878 г./ досега. И тази намеса е била насочена не само към мохамеданите, но и към християните в пределите на държавата. Но това е друга тема. Ние ще започнем тук от 1912 година, когато този край влиза в пределите на Царство България.

Няма конкретни сведения за военни действия в с. Долен. Само Мехмед Аджароглу, в изследването си „Bulgaristan‘da türkçe yer adları kılavuzu” /Справочник на турските топоними в България/, пише, че население „през Балканската война /1912-13/ е било нападнато от българите”.¹⁸

17 Със съкращения по Величко Караджов. С дълг и обич. Пловдив, 1990 г. с. 68. Целият текст е публикуван в: Монахиня Валентина Друмева. Мъченичеството и подвижничеството за Христа по българските земи. Света гора Атон 2006 г., с. 115– 117. – Мъчениците от Долен.

18 Вж. Acaroglu M. Türker. Bulgaristan‘da türkçe yer adları kılavuzu. Ankara., 2006, с. 291.

Но в околностите на Златоград – тогавашното Дарь-дере, се появяват воините на Христа, облечени в расо. Поради някакво недоглеждане, поради някакво опиянение или поради това, че войната се е водела и като война „на кръста срещу полумесеца” – в Родопите започва по думите на Антон Страшимиров „насилствено кръщаване на помаците”. В духа на епохата е било разбирането, че религията определя и националната принадлежност. Крайните националистически сили в България „искат тяхното покръстване или тяхното изгонване от нашите предели.”¹⁹ И, както се видя от робските години и турските гонения, така и сега, макар и скрити в своя дол, хората от Долен не могат да се опазят – този път от българите.

Но във войната се оказват и обрати, има и други войни... На българската политическа сцена се появяват други „политици”, на които главите им вече не са пълни с национални идеи, а с материални сметки. Правителството на Радославов връща имената на покръстените и даже ги „харизва” на турците – да си довършат работата на Османската империя, т.е. асимилацията продължава и на българска земя.

По едно време настъпва някакво отрезвяване, през 1937 година в Смолян предимно от младежи българи мохамедани с различни политически убеждения се създава Дружба „Родина”. Основната идея на това движение: „Ние сме българи по народност, а мохамедани по вяра. Ние отхвърляме заблудата, че като сме мохамедани, не сме българи”. В Златоград през зимата на 1938/39 година „българите мохамедани също се проявиха във възрожденското движение и наравно с деятелите от другите родопски покрайнини допринесоха значително за народностното свестяване и възраждане на своите съверници.”²⁰

И така до смяната на политическата система в България на 9 септември 1944 година в Родопите няма нито един българин-

19 А. Страшимиров. В южните земи. С., 1918 г., с. 83.

20 „Сред българите-мохамедани – видено и преживяно”. Част II – Дружба „Родина” – учредяване и дейност /1937-1940/. 1975 г., с.345-л. Забележка: Това е един ръкопис, написан с едри букви на пишеща машина и циклостилно разпространяван. Втората част, която ми попадна, се състои от три отделни части, навярно има и четвърта, тъй като книгата няма заключение и се вижда, че е ненадейно прекъсната. Този циклостилен екземпляр ми бе даден от едно семейство в Смолян. Няма автор, но предполагам, че може да е от Димитър Маринов – деец на родинското движение.

мохамеданин с турско-арабско име. Този път Църквата не се намесва – хората си остават мохамедани, но е въведена, по тяхно желание, българска именна система, а не християнска.²¹ Така те посещават спокойно джамиите си като мохамедани и в същото време като българи с български имена.

Две години след тази политическа революция /9 септември 1944 г./, от духовната революция на Дружба „Родина“ не остава нищо. Всички българи-мохамедани са принудени да си върнат старите турско-арабски имена или да си сложат други такива, но в никакъв случай да не остават с български имена. Тези, които не искат да си сменят българските имена с турски, ги пращат в затвора.²² След тази лудост следват нови противоречия и замитане на следите. В социалистическа България за вяра не се говори. На това население трябва да се внушава, че няма господ.

След масираната атеистична подготовка идва ред отново и за кой ли път и след това – смяна на личните имена. Под натиска на държавната машина отново са подложени първо българите-мохамедани. Процесът по подмяна на имената започва през 1970 г. Цяло десетилетие преди това в Родопите се извърши широка научноизследователска и разяснителна дейност за българския произход, бит и душевност на родопските българи. Особено обхватна бе тази дейност в Смолянски окръг.²³

На 17 юли 1970 година Секретариатът на ЦК на БКП приема решение „За националното осъзнаване и патриотичното възпитание на българите мохамедани“. Направен е извод, че това население

21 Тук да дам едно пояснение. Нашият цар покръстител е с българското име Борис. При кръщението си приема християнското име Михаил. Пример и с личното ми име Камен, което поради изискванията на канона, при ръкоположението в духовен сан, се променя с християнско – в случая Петър. В практиката ми като свещеник в Република Турция /при Турската православна църква/ съм виждал, че те си остават с турските имена. В България, когато съм кръщавал турци, съм ги съветвал да си останат с имената, които имат. Но в повечето случаи /говоря за България/ те предпочитаха да получат християнски. Един от последните ми случаи беше, когато С. от Истанбул поиска да го впиша в кръщелното с името Рафаил. Надолу в текста ще стане отново дума за тази практика. Вж. училище „Кирил и Методий“.

22 Проследи този процес в другите ми описания на селищата в труда ми „Източните Родопи в 14 тома“.

23 През 1962 г. активисти в с. Забърдо, Смолянски окръг по своя инициатива замениха турско-арабските си имена с български. Примерът им бе подет и от други българи мохамедани.

ние попада под силното влияние на ислямския фундаментализъм и се турчее, поради което е нужно да се вземат мерки за „пълно избистряне на съзнанието му“. За първи път в официален документ се поставя въпросът за смяна на имената, макар и с уговорката това да стане без административен натиск и при пълна доброволност и убеденост. Следва решението на ЦК на БКП от 17 юли 1970 година за смяна имената на българите-мохамедани.

На 3 август 1970 година в Смолян е свикан пленум на Окръжния комитет на БКП, който обсъжда решението за поредната смяна на имената на българите-мохамедани. Следват пленуми на общинските партийни ръководства, където решението е сведено до знание на партийния актив и незабавно приведено в действие. „Възстановяването на историческата истина“ става на ритуални събори с художествена програма и речи и със смяна на имената на големи групи хора, като документите са приготвени предварително.

По-късно щеше да дойде ред и на тези, които говорят турски език, това става на 19 юни 1984 година с решение на Политбюро на ЦК на БКП „За по-нататъшно сплотяване и приобщаване на българските турци към делото на социализма, към политиката на БКП“. Предвижда се да се изработи система за поощряване на смесените бракове, за разширяване на общуването между младежи турци и българи; набелязват се мерки за ограничаване дейността на ислямското духовенство и се забранява строителството на нови джамии. /Да не говорим, че строителството на черкви отдавна беше забранено/. Предвижда се от средите на българските турци да се издигат повече кадри в местните и в централните органи на управление. Дава се разпореждане общуването на обществени места „да се осъществява на български език“.

През есента на 1984 година, в изпълнение на решенията на ЦК на БКП за приобщаване на мюсюлманите в България, в Кърджалийски и Хасковски окръг започва подмяна на турско-арабските имена на „мюсюлманите в България и лица от смесени бракове“. Подмяната на имената се извършва от местните държавни и партийни органи с участието на окръжните управления на МВР. Следват обаче вълнения и външнополитически напрежения.

През май-август 1989 година между 300 000-400 000 български турци напускат България, като разпродават на безценица имуществото си, а българските власти организират прибирането

на реколтата с помощта на бригадири – войници и ученици. Но Съветският съюз започва да се разклаща и социалистическият лагер да се разкъсва. На 10 декември 1989 година и в България се организира мощен митинг срещу властта. Повече от 5000 етнически турци и помаци се присъединяват към митинга на СДС в София. Те носят плакати с надписи за прекратяване на политиката на асимилация и за религиозни и културни права. На 16 декември 1989 година има митинг на „помаци” в град Гоце Делчев с искане да бъдат възстановени човешките им права.

На 26-28 декември 1989 година се организира митинг пред парламента на турци и българи-мохамедани с искане да се върнат имената им отпреди преименуването. На 29 декември 1989 година с решение на ЦК на БКП се отхвърля „възродителният процес” и правителството обявява правото на българските мюсюлмани да възстановят традиционните си имена. На 9 ноември 1990 година е приет нов Закон за личните имена на българските граждани.

Тези, които искат да си върнат старите /разбирай турските/ имена, трябва да го направят по съдебен път, после процедурата се улеснява „по административен път”. Докато накрая всичко се превръща в анархия и не става дума за връщане на стари имена, а всеки започва да си слага каквито си иска. Окончанието „ов” отпада като изискване даже и за българите-мохамедани. Тук политиците викат „ура”, но, както и друг път, това „ура” не донася нищо хубаво за обикновените хора. Единствената разлика от предишните държавни разигравки „иди ми-дойди ми” – смяна на имената-връщане на имената, бе, че хората бяха оставени наистина сами да решават какво да правят. И като нямаше как да се каже на новите демократи /които бяха приели Хартата за правата на човека/ да наложат няканва насока или поощрение към връщане на старото – изведнъж се оказа, че колебаещите са много. Изселените в Турция въобще не искаха и да си помислят да сменят българските си паспорти с турски имена.

Тогавя в душите на мюсюлманите в България вместо Светият синод се намеси Главното мюфтийство. Както вече казахме, при последното държавно преименуване религиозните убеждения нямаха никакво значение /те бяха забранени и за християни, и за мохамедани/. Хората успяха по някакъв начин да си останат вярващи. От това именно се възполваха местните ходжи. Те заплашваха, че няма да има погребение за този, който не си върне

името, т.е. за мохамеданин /мюсюлманин/ с българско име няма да има опело. Погребението е сакрален и неизбежен момент. Тази част от колебаещите се, които бяха към залеза на своя живот, започнаха да си връщат имената.

Връщаме се по темата в с. Долен. През 1993 г. мъж с името Румен чрез съдебно дело заедно със съпругата си Румяна си връщат арабските имена, той става бай Расим. Направил го, защото имало един имам в селото, който обявил, че няма да погребва хора с български имена. Духовникът си заминал от този свят преди него, а той си останал Расим. Новият имам се съобразил с обстановката и не делеял вярващите по имената. Затова и възрастната двойка събрала кураж да си върне пак българските имена, според закона – чрез съда.

Таксата за смяна на име по онова време е 15 лв. В повечето случаи желяещите се явяват и с адвокат, на когото също се заплаща, и сумата отива към 100-200 лв. Със сменените вече имена следва подмяна и на всички лични документи, така че сметката набъбва още. Сметката не излиза и по други причини. В демократични времена, в Европейския съюз и по съвременното мислене на младите, оказва се, че името не е само входен билет за отвъдния свят. В Родопите вече осъзнават, че от това зависи и препитанието. Особено за тези, които работят в чужбина или в големите градове. „Така местните ходжи загубиха десетилетната битка какви имена да носят местните. Почти никой вече не се връзва на заканите, че няма да бъде погребан, ако е мюсюлманин, но с българско име.”

И отново при бай Расим от Долен. Както пишат вестниците, той е вече на 86 г. „Преди 3 г. решава да си промени името отново на Румен. Обяснява, че се простил с името си още по времето на възродителния процес.” Схващайки, че са го вкарали в чужда схема и че са го подвели чрез Божии заплахи /от Аллаха/. С това убеждение „човекът завежда дело, защото се чувства българин и смята, че не името определя религията.”

И тук вече, ще кажем на уличен жаргон, въпреки че си имаме работа с образовани хора – „ново дваисет”. Съдията от Смолянския съд Мария Славчева²⁴ „отхвърлила молбите на мъж и жена от златоградското село Долен, които искаха да сменят турско-арабските си имена с български”. Отказват му да го впишат Румен с

²⁴ Нейното име беше цитирано тогава от една обществена телевизия.

мотив, че не са налице предпоставките на Закона за гражданската регистрация, допускащи промяна на имената.²⁵

По въпроса бай Расим Буюклиев сам за себе си е наясно: „Щото сме си стари българи. Затуй искаме да ги сменим. Децата всички носят български имена, останали сме само двама възрастни. Те правят сметка, че Смолянска област всичко е турци и така наричаните помаци, а то не е вярно това. Ние сме най-старите българи“. И се ядосва на държавата: „Не сме в Турция, а сме в България! В Златоград съдията не е прав. Тя е българка и ние трябваше да сме българи!“

Делото стига до Върховния съд и бай Расим вече отново се казва Румен. Дела за името водила и съпругата му, която вече е Росица. Местните жители, които „се печат на един огън“, казват: „Хората предпочитат да се обърнат по прякор към даден човек, защото не знаят кое от двете имена (с които го знаят) иска да го наричат. Все пак не той си е избирал името, а държавата или родителите му са го избрали.“

„Близко 80% от делата с искане за смяна на имената са от турско-арабско на българско. Останалите са за сгрешени букви и малка част искат смяна на българските имена.“²⁶ Всичко това показва и е пример за съпротива на местното население срещу това да се обособи и припознае „помашки етнос“ Дава се отпор (за разлика от държавата) на тези, които искат да турцизират.

След толкова говорене за личните имена **да кажем нещо и за името на селото**. Не че има какво толкова да се каже. Даже много малко. В книгата на П. Коледаров, Н. Мичев „Промените в имената и статута на селищата в България 1878-1972.“ намирам едно изречение: „Долен с. в Б-я от 1912 г. 956 ж.“²⁷, от което разбираме, че селото се числи към България от 1912 година и нищо повече – за променено старо име не се споменава. Разни „споделяния“ в медийното пространство /интернет/ твърдят, че за „произхода

25 Една уместна скоба: В Турция този процес е започнат от Кемал Ататюрк. За републиканска Турция в един момент се оказва неподходящ османският език, пълен с арабски и персийски думи. Започва тяхната замяна с турски синоними, които учените събират от стария турски език по селата. Собствените имена се заменят с чисто турски. На друго място в моето изследване ще се обърне повече внимание на тази тема.

26 По думи на председателя на съда в Мадан – Динко Хаджиев.

27 П. Коледаров, Н. Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България 1878-1972. С. 1973, с. 91

на името на селото има много версии – една от тях е, че то идва от мястото, от нахождението. Селото се намира в дол и първите му къщи възправят гръб по северозападните възвишения”, което също не е много вярно.

Обикновено името на с. Долен се свързва с корена на българската дума „дол”, мисленето е, че произходът на названието му е свързано с географското му местоположение. Селото е разположено ниско, в смисъл „долу“, в един закътан край, по-далече от пътища и съобщителни средства с други населени места. Това мислене се подклажда и от историческата памет, че селото е основано от преселници, бежанци, които се крият.²⁸

Почти преповтаря името му и турският изледовател Мехмед Аджароглу в своя „Справочник на турските топоними в България.” Навярно, като не намира нищо конкретно за селото, той не се е решил и да му направи и предполагаем превод, което на турски би било „Alt” – /Алт – долу/²⁹ Но се е и досетил, че не звучи много по родопски думата „Долен”, и така той нарича селото с името „Долан”³⁰ или може би „Долън” с „ъ” както биха се изразили в Родопите. Но в родопския говор тази дума не се използва в географски смисъл. Защото за българската дума „дол” те си имат отделна дума „падина” или „пъдина” в по-мекко изговаряне. Турската дума би била „дере”. Има си обаче и отделна дума в българския език – „долен”, което може да ни отнесе представите към друга посока. Например „долен човек”, „долен крайник”, „долен праг”.

И най-после, чудно ми е как това село, което не е никак малко – имало е три махали, да няма и друго наименование от турско време. Търся изход от тази плетеница. При това да кажа, обширно изследване на Източните Родопи, при толкова бях в края на описанието си, едно оръфано книжле от 43 страници – Ст. Н. Шишков „Материали из Даръ-дерско” Издадено е през 1892 година и на страница 5 пише за „Даръ дерско кааза”: „Селата съставляващи каазата, са помашки и турски, смесени няма, а българи има само в гр. Даръ-дере. По-главни от помашките села са: Да-

28 Вж. пак Величко Караджов. С дълг и обич. Пловдив, 1990 г. с. 68.

29 На други места има много такива преводи, като например Хисар алтъ – Долна крепост, и пр.

30 Acaroğlu M. Türker. Bulgaristan'da türkçe yer adları kılavuzu. Ankara., 2006, с. 291.

ръ-дере, Сариле, Лъджа, Алмалъ, Шеин, Синиково, /Старо село/, Кара-олан, Жювянци /Коруч/, Менково, Гюнели, Долен /Балалъ/, Тикла /Кеценек/, Узун-дере, Бунар, Буково /Ени кьой/, Мадан, Алехче, Аламовци и Ирма река /Хюромате/; турски са: Кара-машат, Гьолюджик, Морада, Челеперли, Курудже-дере, Касловасъ, Кирле, Хасанолар, Четак и Мемелер.³¹

Ето го за нас важното уточнение: „Долен /Балалъ/” – забравеното /от турски времена/ старо име на селото. Това хвърля вече нова светлина и нови въпроси и... хвърля ни в лабиринта на турските думи с много значения. Да приемем името в две посоки – „Балалъ” при С. Шишков през 1892 г., което в сегашния правопис става „Балал”. Такава дума в турския език няма. Разделяме думата и става „Бал ал” – и в турски става „вземи мед” /има се предвид – пчелен мед/. Ако си я оставим, така както си е при Шишков, „Балалъ”³² вече има преносен смисъл – „меден месец”. А сама по себе си думата мед /пчелен мед/ в турския език е „Бала”.

Опитвам се да намеря някаква логика в едно такова название, отнесено към историята на селото и хората, но не мога. Искам да избягам от плетеницата на турските думи и колкото и да е странно – връщам се към мисленето на турските изследователи – да се търси някакво родопско звучене. А и не може известният родоповед Ст. Шишков, който ясно отделя турските селища от „помашките” и българските /в мисъл християнските/, току така да сложи в скоби името „Балалъ”. Неговите сведения са събирани от много хора, това предполага много ръкописни бележки и е възможно някаква правописна грешка в предаване на родопския говор. А такава дума, но с друг смисъл в родопския говор /диалект/ има. Това е думата „бално” – мъчно, мъка, тъга. Аз не искам да изброявам в колко родопски песни я има тази дума. И всички тези песни са тъжни и отразяват мъченически истории. Ами в говора... аз никога не съм чувал моите дядовци или баби да казват „Родопите”, те казваха „Балкана”. Когато се срещнат хората от този край някъде извън своята планина, те се разпитват за близките си „в Балкана”. Това, разбира се, е една добре позната дума и много, много не се замисляме върху нея – една даденост и толкова. А тя има голям и горчив исторически заряд: „Бал-кан” – „бално” или съкратеното

31 С. Шишков. Сп. Родопски старини, кн. 4, 1892 г. „Материали из Даръ-Деренско”, с. 5.

32 С голям „юс”.

„бал“ за техния говор е „тъга“, „мъка“, „страдание“. А „кан“ вече в турския език е „кръв“.

Какво значи за българския читател „Балканът пее хайдушка песен!“ Стихотворение на Христо Ботев – да, но и пояснение. Където има гори, има хайдути /разбойници или отмъстителите/, но при всички случаи се лее кръв, има пострадали.. В полето няма „хайдушка песен“ – там те няма къде да се крият. За родопчаните тяхната земя е тъжна, изстрадана с кръви и където с мъка хората оцеляват и до днес. Затова казват: „Кина правет пу Балкана?“, „Остана ли инсань пу Балкана?“ В смисъл „Какво правят /хората/ в нашата планина?“, „Останаха ли хора по нашите /тъжните, потрудните за живеене/ места /Балкана/?“

Кой, кога и защо е променил или сложил на селото името Долен – може би няма да научим. Но в мен не остава никакво съмнение, че това име няма връзка с историческото минало на тези хора и със сегашния им живот. По-скоро това е било „Балнону селу“ – тъжното село, измъченото село – което, за съжаление, по политически и социални промени си остава такова и досега.³³

Селото е притиснато в планината, със сбити една до друга къщи и със съвсем малки дворове. Това сплотяване на населението им е давало някаква сигурност в смутни времена. Тези, които искали да живеят нашироко, са рискували живота си в **три отделни махали – Станково**³⁴ и **Дуганца**, а третата махала **Булгарово** не е оцеляла.³⁵ Наскоро щеше да изчезне и Станковската махала. Беше се запалила гората край нея и докато я загасят, изгоряха 5 декара сухи треви и 3 декара смесена гора. Благодарение на 4 души от местното население – двама мъже на 39 и на 69 години и две жени на 60 и 65 години, махалата оцелява, но при гасенето, докато дойде пожарната помощ, те получават изгаряния.³⁶

Един от тези, които са писали за тези махали, е на мнение „че са много проблемите на хората в малките селца на общината, любопитно е да се чуят те и по-други, по-духовни неща от родния им край“. И споделя: „В махала Доганица например разбирам, че и тук знаят и пеят много от онези златоградски песни, известни

33 В България има още едно село с такова име – Долен, в община Сатовча, област Благоевград. Дано съдбата на неговите жители да е друга.

34 /GPS/ N – 41° 25.760' /с. ш./ E – 025° 09. 411' /и. д./

35 Че селото е от три махали през 1928 г. споменава и Никола Иванов в описанието си „Соломон бърце“ – виж надолу в текста.

36 Пожарът беше на 5 септември 2012 година.

на любителите на родопския фолклор. За една от тях обаче ми казват, че никъде другаде не е пята, защото си е чисто местна. Това е песента „Несибинка болна лежи“, която записваме и е всички достойнства да бъде включена в подготовения сборник със златоградски песни. Питам ги дали има някакви интересни названия на местности наоколо и вече не можех да смогна да ги запишвам. „Там, до онези стари къщи отсреща, му викаме Българското от паметивека. А пък ей там – сочат ми в противоположната посока – е Черквото. Сигур е имало чърква, ама никои не е ровил.“ Сред другите изброени местности са Селището, Орлов камън, Чукурът, Трине оскруше, Шакировоно, Равното, Папазът, Белено, Ленище, Кавурското.”

В Доганица той записва названия, които никои не може да му изясни като смисъл и произход – Гертатак и Терфели. А в съседната Станкова махала записва неясните „и за местните хора“ названия Горуюта, Бойда търла, Кагърбег, Коджа търла, Матеркиното, Портата, Лещакът, Ханът, Върлото, Потокът, Караманката, Тиклата, Юмерово, Пролетникът, Хусвен кочур, Раванкуну, Ахренене.

Тези имена на местности записва Е. Ушев като „важна част от паметта на родопчани, която те съхраняват и предават от поколение на поколение. Съдържащи в себе си много информация, веднъж публикувани, те могат един ден да послужат за по-сериозни ономастични анализи и изводи за нашата част на Родоп планина.“³⁷

В случая и аз ги използвам при теренното си обхождане на района и ги допълвам с това, което е писал В. Пачилов от Златоград. Той дава по-конкретни сведения за Булгарово. Описва я като местност на „полустръмен склон с ниви и колиби сред гора, в който са намирани остатъци от керамични предмети и сгурия от леярна. Тези колиби, сега къщи, са махали на Долен. Те се виждат от стария римски мост на Неделинска река, под селото. Дали пък това не е далечен спомен от живели по тези места древни българи?“³⁸

37 Ефим Ушев. Имената на местности в м. Станково край Долен, като част от паметта на миналото. В: Ефим Ушев. Златоградски страници III част. Сборник. Варна 2016 г., с. 141 -142. – Това сведение преди той го е публикувал в Златоградски вестник бр. 4, от 2001 г.

38 Величко Пачилов. Бележки и наблюдения по наименованията в Златоградско. В: Ефим Ушев. Златоградски страници III част. Сборник. Варна 2016 г., с. 119 -129. Вж. и Златоградски вестник, бр. 19, от 2007 г.

Мисля, че доста се каза за личните и за географските имена и няма смисъл да се продължава с въздишките по тези бъркотии. Има и други въздишки, които също са важни и чертаят пътя на селото от миналото досега. С български или с турски имена тези хора трябва да работят и с непосилен труд да изкарват прехраната си в тези диви места.

Известно улеснение има от климата. Казахме вече, село Долен се намира в планински район на 498 м надморска височина. Климатът е континентално-средиземноморски, характеризира се с умерено лято и сравнително мека зима. В миналото животът в това изолирано село е бил много труден. Придвижвали се само с магарета, мулета и катъри. И с много труд изкарвали оскъдната си прехрана.³⁹

И сега не е лесно. **Основният поминък** е добиване на камъни, сечене на дърва и животновъдство – кози и овце. По целия път до селото понякога се виждат палети от дялани камъни за плочки. Даже и до къщите си държат камъните и дървата. Също така в селото се развиват и някои видове промишлени отрасли, най-вече в сферата на шивашката и дърводелската промишленост.

В землището на село Долен се отглеждаше и тютюн, който се изкупуваше от български и гръцки преработватели.⁴⁰

Виждал съм как работят тези хора на нивите си. Нагоре от големия мост, по долината на Неделинската река, съм ги срещал с натоварени мулета, жените с кърпи на главите и с цветно облекло старателно обработваха малките си една от друга отделени нивички и подвикваха на дружелюбно към животните си. В миналото това цветно облекло се е състояло от същински родопски носии и вместо да си говорят с животните са пеели песни. Но сега носиите са демоде, млади хора няма и песни не се пеят. Прочитам спомена:

„Въпреки завършената културно-битова и етническа асимилация на населението от Източните Родопи и по-специално по долината на река Върбица и притоците й... тя е устояла на вековните опити на асимилация и унищожение в тежката и трагична борба с османските завоеватели. Благодарение на своята дълбока устойчивост, традиционост и типичност за Родопите и

³⁹ По описание на Величко Караджов. В: „С дълг и обич”. Пловдив, 1990 г. с. 68.

⁴⁰ Имам предвид фирмите „Сокотаб” и „Михайлидис”.

конкретно за района...

Забраждането и приспособленията за него, като червената капа, обнизана с мъниста и монети и с пришит на върха металически тепелик, типични и за носите от селата Долен, Старцево, Неделино, отличавайки се едновременно със своите специфични местни особености, каквито притежават някои нейни елементи, като престилката със своята цветна ивическа украса, саята⁴¹, със своя тъмен колорит, шарените чорапи със своя пъстроцветен геометризъм, ризата със своята специфична кенарена украса и др.”⁴²

Освен на полето, **хората в село Долен работят и на духовната нива**. Има такива институции: основно училище, читалище, детска градина с името „Детски свят”, административна сграда на кметството, поща, здравна служба – с един лекар и един стоматолог. а най-близко разположената болница се намира в Златоград.

През 1925 година в някогашния мечит е открито за първи път училище с преподаване на роден език. Идват първите учители и първите послания към бъдещето: „Училището е кладата, която хвърля светлина върху душите и умовете на хората, а учителите са онези факли, които сеят знанието сред вековната изостаналост.” Сега основното училище в Долен носи името на славянските просветители св. Св. Кирил и Методий. И много удачно даже, защото това са наши хора. Историята знае, че въз основата на родопския говор е създадена тяхната азбука /глаголицата/. Още повече, че по ирония на съдбата и на тях имената са им ги сменяли, както на учениците в Родопите, които учат в училища с техните имена. Иъ така да се каже, съвсем стават „наши хора”.⁴³

За читалищната дейност в Долен дават своя принос самодейците от Старцево: през есента на 1956-1957 година „започва своето развитие и театралната дейност в читалището. Учителят Йордан Спасов поставя първата пиеса – „Врагове” от Камен Зи-

41 Постоянна горна женска дреха с различна дължина – до колената или до глезена, ръкавите са също дълги или къси.

42 Мария Николчовска. За някои устояли на асимилацията елементи на традиционната наодна култура от района на с. Бенковски, Кърджалийски окръг. В: Селищна система Бенковски минало и настояще. Кърджали 1986 г., с. 69-85.

43 Домашните /славянските/ имена на Кирил и Методий са съответно Църхо и Страхота. По-подробно за имената на светите братя и за тяхната връзка с Родопите вж. изследването ми: П. Гарена. Пастирско служение и Богослужебно песнопение. С., 2009, с. 16, 19, 26, 27, 89, 92, 105, 185, 186, 354, 415, 466. вж. и Сулмтал А., М. Маргаритов. За Кирил и Методий. С., 1989 г.

даров, ... в по-късни години връх в театралното изкуство бележи самодеецът Александър Хаджиев, който в продължение на няколко години работи и поставя нови пиеси – „Взрив” и „Сватба”. Те са посрещнати с много емоции, както в Старцево, така и в Долен, Ерма река, Неделино, Кирково, Бенковски, Средец и други.”⁴⁴

Има джамия и... черква, която щяла да се построи, според някои хора, няма за кога. **За джамията** какво да кажа: по сведение на мюфтийството тя е постоянно действаща и има редовни богослужения. Местен учител – вече пенсионер, Хасан Делиисенов твърди, че има документи, според които тя е построена „преди стотици години”.

За ежедневните нужди на хората в селото има магазини за хранителни и нехранителни стоки. Също така кабелна телевизия, достъп до интернет и покритие на всички мобилни оператори. Да не забравя, че през 2013 година за развлечение на младежите в селото имаше дискотека със странното за района име „Ню Йорк”.

Към територията на българската държава тази част от планината е присъединен през 9 век. **Историята на селото започва** с предположението на местните хора, че е основано преди 370 години. Отнесено към днешна дата това е някъде към първата половина или към средата на 17 век – около 1650 година. Това са тежки години за населението в Родопите. В климатично отношение това е малкият ледников период, който сковава икономиката на Османската империя – столицата има нужда от храни, държавната машина от данъци. Влошаването на климата отприщва мащабни социални вълнения – има бунтове и те се потушават с крути политически мерки. 1658-а е „неплодородна година и глад в източните български региони.”⁴⁵ През времето от 1625 до 1660 г. било помохамеданчено близо 1/3 от населението на Западните Родопи. Има документ от 2 март 1660 година, „който показва, че бягството на селяните от техните селища е повсеместно явление във всички български райони.”⁴⁶ И все пак „регистрите от първата половина на XVII век продължават да сочат многобройно българско християнско население в Родопите. Така например в Източните Родопи са описани като християнски домакинства много

44 Огнян Иванов, Милена Иванова. Старцево – страници от историята, краезнанието и духовността. Смолян 2016 г. с. 86.

45 История на България по дати. С., 2008, с. 93.

46 История на България по дати. С., 2008, с. 93.

селища”, в това число и Неделино.⁴⁷

Цитираните хронологични данни⁴⁸ съвпадат с предположенията и преданията за основаването на селището. Че са преселници от далечни родопски места или от Неделино, че са бягали по религиозни и социални причини. Навярно като част от „повсеместното явление”. През втората половина на 19 век „в този район действува⁴⁹ четата на известния поборник за национално освобождение от османско иго Капитан Петко войвода.”⁵⁰

След Руско-турската война 1877-1878 година районът на с. Долен остава в пределите на Османската империя. През 1912 година този край е присъединен към България. Това оказва влияние върху икономическото и културното развитие на района. През 1927 година е създадена административната община Добромирци с щат от един кмет, един помощник-кмет, един писар и един полски пазач.

„Тогавашната община Добромирци обхваща селата Долен, Кушла, Пресека, Горски извор, Здравчец, Добринци, Генерал Гешево, Каялоба и Добромирци. Населението на общината е било около 3000 души. Първата задача на общината е била да извърши регистрация на населението, сградния фонд, селата, махалите и добитъка. До победата на социалистическата революция почти всички служители на общината са били слабограмотни хора. До 9.IX.1944 година общината изпълнява функции, възложени от буржоазните правителства. Не са създадени никакви условия за нравственото културно възпитание и политическо издигане на населението, не е правено нищо по образованието и здравеопазването, по снабдяването с най-необходимите стоки и храни.”⁵¹ За това свидетелства и краеведът Никола Иванов: „През 1928 г. пак по своя работа бях в с. Долен, Добромирска община.”⁵² Там той,

47 По-подробно вж. Борис Дерибеев. Ахрида – непозната земя. С., 1982 г., с. 168-172.

48 Подробно вж. в първия том на изследването ми „Източните Родопи в 14 тома”.

49 Мисля, че само е преминал.

50 Иван Стефанов. Из историята на селищна система Бенковски 1912-1981 год. В: Селищна система Бенковски минало и настояще. Кърджали 1986 г., с. 87-113.

51 Иван Стефанов. Из историята на селищна система Бенковски 1912-1981 год. В: Селищна система Бенковски минало и настояще. Кърджали 1986 г., с. 87-113.

52 Вж. в. „Арденска дума”, бр. 554, от 1943 г.

както казва, „разучавах слюдените залежи при с. Долен“.⁵³ Иванов е от малцината, които са се опитвали да развият някаква икономика и да дадат препитание на хората. В условията на следвоенните години /Балканска, Междусъюзническа и Първа световна война/ районът остава откъснат, затътен край с прашни шосета и черни пътища. По тях продължава да се ниже предишната мъка на хората.

В исторически план присъединяването на този регион към България след 1912 г., „довежда и до първата голяма трансгранична миграция“. Авторите, изследващи миналото на региона, посочват, че изселването на българите-мохамедани от Родопите към Османската империя „до голяма степен се дължи на промяната в управленската система, довела до разрушаване на традиционната структура на властта. Взаимната подозрителност и насилственото покръстване на българите мюсюлмани довеждат до бягство на цели села през границата. Процесът не спира до 1934 г., когато изселването е забранено. Върховите моменти в напускането на Родопите или, направо казано – бягството в Република Турция⁵⁴ от Златоградския регион, са между 1927 и 1933 г. Конкретната причина за това е поправката към Закона за горите от 1927 г. Според тази поправка обширни горски масиви се обявяват за държавни, което на практика лишава местното население от препитание. Този закон, съпътстван и от други ограничаващи правото на възстановяване собствеността на завърналите се бежанци, показва, ако не друго, то отношението на държавата към българите мюсюлмани, което изглежда се превръща в най-последователната вътрешна политическа линия на редица български правителства, която и днес има своите привърженици. Политическите промени довеждат до промяна в икономиката, търговските връзки, комуникациите. Откъсването от Беломорска Тракия променя до голяма степен поминъка, отразява се пагубно най-вече на животновъдството, което довежда до голяма промяна в условията на живот или по-точно – на утвърдения му ритъм”⁵⁵.

53 Вж. в. „Арденска дума”, бр. 420, от 1939 г.

54 Не е излишно да си припомним: Османската империя просъществува до 1923 г. След 29 октомври 1923 г. е Република Турция.

55 Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. Фондация „Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия” Ръководител Антонина Желязкова. С. 1994 г., с. 297.

Излизането от една до голяма степен традиционна, политическа и икономическа структура, която така или иначе българите-мохамедани са „възприемали като своя, и пренастройването им към новите, но чужди и малко познати форми на управление, не-минуемо предизвиква големи сътресения, естествената реакция на индивида е да предпочете условията на живот, които са му познати, и да живее там, където структурите на властта и изобщо начинът на живот отговарят на разбиранията му за съхранение и продължение на традицията.”⁵⁶

Това разбиране, както и изложените по-горе причини довеждат до крайното решение за изселване към Турция и на част от населението в с. Долен. Те са далеч от границата, но тръгват, както се казва, с бягане „да хванат последният влак”. Те предприемат тази стъпка през 1934 година, когато забраната за изселване е била вече в ход.

По онова време, както си спомня дядо Мехмед Кундъов⁵⁷ от Ерма река, „бягствата на помаци през българо-гръцката граница са масови”. Не всички обаче са успешни. Някои завършват трагично за бегълците. „През нощта на 4 срещу 5 април 1934 г. група, състояща се от 27 помаци от село Долен, Златоградско, се натъква на граничен патрул. В завързалата се престрелка загиват 12 души. Дядо Мехмед много добре помни тази случка, която за известно време разколебала кандидат-бегълците от тяхното село” /Ерма река/.⁵⁸

Българската общественост се замисля до някъде върху тези процеси. Списание „Родопа” през 1940 година пише: „Една голяма цел на българската историческа наука е да изясни точно миналото в Източните Родопи, т.е. в земите, наречени султан-ери, в Кърджалийско въобще, или с други думи, в земите, разположени по долината на р. Върбица...” И се посочва, че и за тогавашните разбираня е било „с. Долен – българско.”⁵⁹

56 Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. Фондация „Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия” Ръководител Антонина Желязкова. С. 1994 г., с. 297.

57 До последно живеещ в село Чамалтъ, окръг Бафра, област Самсун – Турция.

58 Тук цитирам и Георги Зеленогора – Среща с България след 77 години раздяла. /Либерален преглед – в интернет от 17.09.2012 г./

59 Вж. сп. Родопа, бр. 1. год XIX. 1 януарий 1940 г.,

По ред политически и национални причини в годините на Втората световна война българската държава тогава се е занимавала с Беломорска Тракия и по-малко с вътрешната част на Източните Родопи. След 9 септември 1944 година, когато е политическият преврат в България, община Добромирци се преименува като селски общински народен съвет и неговите функции и задачи коренно се променят. Разкриват се училища, разкриват се фелдшерски пунктове. Всичко това засяга и с. Долен. В сборника „Република България”, който има за цел да даде обща представа за населението в страната, четем за с. Добромирци:

„В административно отношение селото /Добромирци/ е централна община, в състава на която влизат и селата: Генерал Гешево, Горски извор, Добринци, Долен, Здравец, Каслоба, и махалите Зимница, Кушла и Пресека.”⁶⁰ През 1957-1958 година в района се пристъпва към организиране на първите ТКЗС-та, което също се отразява върху живота на селото.⁶¹ Започват да се пеят бригадирски песни за задружен труд и животът тръгва в някакви ясни коловози.

Но ето че държавната машина с едно необмислено докрай движение разбутва кошера на работливите пчелички. Нареченият от някого си „възродителен процес” спрямо турски говорещето население разклаща мирния „социалистически” живот. По онова време турците бяха най-ухажваната част на населението, но това не ги спря да се включат в масовото изселване – цинично наречено, пак от някого си, „голямата екскурзия”. Тогава държавата прецени, че българите в Родопите, макар и с друга вяра, са си по-свои и подсили работата по благоустрояването и на най-закътаните селища. В част от докладите се споменава и с. Долен:

„Предстои ни много работа по пътната мрежа. Само 53 на сто от пътищата са асфалтирани. Завършваме трасетата към селата Долен и Круша. Следва реконструкция па пътищата към Аламовци и Пресека. В с. Долен се строи административна сграда. Едно след друго се нижат имената на селищата и строежите... Много нови обекти трябва да се наградят. Жителите на с. Долен

60 Сборник Република България. С. 1947., с. 399

61 По-подробно за тези процеси виж отново Иван Стефанов. Из историята на селищна система Бенковски 1912-1981 год. В: Селищна система Бенковски минало и настояще. Кърджали 1986 г., с. 87-113.

искат нов цех и читалищна сграда... До 1990 г. ще завърши...”⁶²

Не всичко обаче се довършва. Кризата, настъпила след 1989 г., и постепенното ликвидиране на мините в Източните Родопи нарушават силно стандарта на живот. Възможностите за ежедневни пътувания са силно ограничения поради съкращаването на автобусните линии. Безработицата обхваща почти 80% от работоспособното население. Така около 1994 година е „създадената ситуация провокира сезонното мигриране във вътрешността на страната за търсене на работа. Село Долен, което се намира близо до Златоград, може да се разглежда като типичен пример в това отношение. Мъжете са навън и работят като строителни работници в София и Бургас. Цената на отсъствието е твърде висока, защото „разводи и побоища с кризата започнаха.”⁶³

Първоначално миграционните процеси са свързани с трудовата миграция и нейния сезонен характер. Майстори-зидари и строителни работници работят по строежите в София, Пловдив, Бургас и в други градове. От изследователските теренни наблюдения става ясно, „че българите мюсюлмани не са склонни да се изселват. Не се наблюдава движение от високата планина към полето. Съвсем слаби са и миграциите с посока село-град. Територията, върху която живеят, е отдавна овладяна, като тежненията са свързани с възможността да се работи в Егейска Тракия. Това обяснява и тенденцията за тяхното „побългаряване”, като една от възможностите е отново да се възстановят **връзките с Беломорието**, защото едно от негласните изисквания на гръцката страна, при евентуално отваряне на границата, е да не преминава в тяхна територия мюсюлманско население.”⁶⁴

Това от своя страна предизвиква ответна реакция от страна на мюсюлманските религиозни дейци в България, които, оставени без средства за заплати и издръжка на имотите си /които те се

62 Ивонка Романска. Златоградските карти. В сп.Родопи, 1988 г., кн. 9, стр. 4-5

63 Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. Фондация „Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия” Ръководител Антонина Желязкова. С. 1994 г., с. 300.

64 Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България. Фондация „Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия” Ръководител Антонина Желязкова. С. 1994 г., с. 301.

стремят да си възвърнат/ – все повече се оставят под влиянието на външната политика на Република Турция, която ги подпомага с всевъзможни дарения. След 1993-1994 година се засилва политическият и религиозният натиск върху хората да сменят имената си от български на турски. Дотогава повечето или почти всички от населението са с български имена. Минават десетки години, докато Главното мюфтийството в България разбере, че се е престарало в заплахите си – особено що се отнася до това, че ако не си с турско име, няма да имаш мохамеданско погребение. И поради това, че ставащото отблъсква хората, мюфтийството и имамите по места променят отношението си по въпроса и спират да делят вярващите по произхода на имената. Целта, разбира се, е да не се отчуждават хората от вярата си и от общността си. Но вече е станало късно, както посочихме – мнозина са се разбягали не само из страната, но тръгват и за чужбина.

На хубавите – високи и бели къщи /всичките новопостроени – стари къщи в с. Долен, предполагам, че почти няма – аз не видях нито една стара къща/ най-хубавото им е, че хората в тях не намаляват. **При различните преброявания на населението** най-малко са били през 1926 година – 408 човека, и най-много в края на „социалистическото време” – 1346 човека. След това спадът е до 1058 жители. Допускам, че намаляването на хората може да е по-голямо, въпреки че местните хвалят Долен като едно от най-големите села в общината – наброявало около 1500 души, а постоянно живеещите били 1200 човека. Без да споря, прилагам статистическите данни.

Според различните преброявания с. Долен през 1926 година е имало 408 жители.⁶⁵ към 31.12 1934 година – 457 жители, към 31.12 1946 година – 594 жители, към 1.12. 1956 година – 687 жители, към 1.12. 1965 година – 895 жители.⁶⁶ По други данни през 1973 година е имало 956 жители,⁶⁷ към 2. 12. 1975 година – 1044 жители, към 4. 12. 1985 година – 1271 жители, към 4.12. 1992 година – 1346 жители, към 1.03. 2001 година – 1339 жители., към

65 Вж. Юбилеен сборник „Българското село”. С. 1930 г., Раздел III, Статистически сведения за населените места.

66 Вж. НСИ – Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 година. Том 1 – население. Книга 1 – Население по Области, общини и населени места. С. 2012. с. 256.

67 П. Коледаров, Н. Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България 1878-1972. С. 1973, с. 266

1.01. 2007 година – 1219 жители и към 1. 02. 2011 година – 1323 жители,⁶⁸ А по последна справка към 15 септември 2022 година в селото са записани 1058 жители.

През всичките тези години всичките тези жители как са живели, какво са правели. Много са слепени страниците на историята около това село. Опитвам се да прочета нещо назад във времето и дори от времето преди статистиките. Една представа, която прочитам за миналото време, е от краеведа Никола Иванов. Относно Долен: „Селото е населено изключително с помаци, преселили се тук от с. Неделино. Населението е сравнително бедно, обаче много трудолюбиво и ако не бе така жестоко фанатизирано, то би много бързо прогресирало. Произвеждат тютюн, обаче малко количество. Имат почти всяка къща малка зеленчукова градинка. Отглеждат повече картофи и фасул. Имат изобилно овощни дръвчета, а главно занятие им е скотовъдството и гурбетчиляка. Селото се състои от три махали и множество къшли(саи), тоже пригодени за живот.”

Вършейки своята си работа, през 1928 година той намира време да проучва „в историческо и археологическо отношение тоя край и действително се добрах до интересни данни. Така над самия каменен мост по направление на Златоград, вдясно от пътя, в гората е най-голямата слюдена кариера, а вляво от пътя, точно срещу кариерата има една малка могилка, наречена от населението Харман и в действителност отгоре постлана с плочи. Разпразяха ми, че в тази могилка се криели лисици, язовци и порове и наистина виждаха се отвори, отговарящи на казаното от населението. Развалих хармана и разкопах могилата в присъствието на народния учител и за най-голяма изненада открих гроб. Скелетът бе на жена, тъй като имаше следи от косата – големи кръгли с висулки ушници, едната на ухото, а другата при левия крак. На кръста имаше следа от копринен пояс и на гушата гердан от мерджанови мъниста.”⁶⁹

... Интересно беше, че скелетът се намери в безпорядък, обстоятелство, което не ми позволи да разбера дали е християнски,

68 Вж. НСИ – Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 година. Том 1 – население. Книга 1 – Население по Области, общини и населени места. С. 2012. с. 256.

69 Находките са били събрани „в тукашната гимназия”. Не става ясно коя е „тукашната” гимназия и каква е понататъшната им съдба.

или не, обаче останах с впечатление, че трупът е заровен спящ в летаргия и при пробуждането, благодарение, че гробът бе покрит с плочи, тая нещастница е имала достатъчно свободно място да се бори, докато умре, поради което едната ушница се намери при левия крак и целия скелет бе в безформено положение.”⁷⁰

Според археолога от Кърджалийския музей Георги Кулов „вероятно се касае за погребение в надгробна могила от античността.” Той коментира, че „изграждането на гробната камера и покриването ѝ с каменни плочи е древна традиция, водеща началото си от гробната архитектура на ранната желязна епоха (XI-VI в. пр. Хр.). Използваните за родови гробници долмени – камери, съградени от огромни каменни блокове, постепенно преминават в персонални гробни съоръжения с малки размери.” А относно разбърканите кости на скелета добавя, че това може да е направено умишлено „срещу вампирясването на покойника, възможно е и вторично погребение на съпруга на знатен тракиец.”

Смятам обаче, че в предположението на Н. Иванов има логика. В далечни и в по-близки родопски времена често се е случвало да се погребват хора в клинична смърт. И когато те се събудят да се борят за живота си, ако са в камера. А те винаги са в своего рода камери и досега. И досега по тези места, независимо дали е християнско, или мохамеданско, при погребението чрез плочи или дъски се прави някакво подобие на камера. И се дава втори шанс при евентуална грешка. И такива случаи, макар и смразяващи кръвта, има – когато събудилите се от кома викат и ако ги чуят ги изравят и ги спасяват.

В този случай краеведът Н. Иванов не спасява нищо – дори и находките, но продължава поне да записва ценните си за нас впечатления: „Пак по указания на населението, което намираще хляб при мен и бе вече по-словоохотливо, над поменатата по-горе слюдена кариера се издига една конусна височина, обрасла от всички страни с гора, а в средата равна, чиста от гора площ с размери 10 x 10 м. Носи името си „Св.Георги” и действително следи от хоросан и дялани камъни има, обаче какво е представлявала от себе си, без разкопки не може да се знае.

Непосредствено след „Св. Георги”, вървейки по същото било,

⁷⁰ Вж. в. Арденска дума, бр. 421, от 1939 г. – „Соломон бърце” Тук материалът е ползван от изданието: Никола Иванов. По дирите на Патриарх Евтимий. Габрово 2018, с. 92. Съставител – Георги Кулов.

се явява едно малко седло и се издига втори конус, идентичен във всяко отношение с първия „Св. Георги” и носи името „Св. Богородица”. От тук, вървейки все на запад по билото, излизате на превала от с. Долен за Златоград – пряка пътечка – и пред вас се открива голо билото, покрито само с трева, и върху него две не много високи могили, силно пострадали от иманярска ръка – сега върху тях все още се намират следи от тухли и хоросан, обстоятелство, което ме кара твърдо да вярвам, че тия нещастни рушители на старини са проникнали във вътрешността на могилите, обаче какво е намерено не се знае. Тия именно могили, заедно с голото било носят местното название „Соломон бърце”. От къде е взето това еврейско име „Соломон” и днес не ми е ясно и от никаква легенда поне не можах да си дам що годе отговор.

Още по-интересно е, обаче следното: спускайки се на юг по пътеката за Златоград, на около 500 м вляво от пътеката се образува една площадка с размери около 30 м широка и 60 м дълга, залесена с овощни стари дървета, свързана само на северната си страна с билото, а на изток, запад и юг ограничения терен се спуска надолу, а площадката остава хоризонтална и се образува нещо като дувар, обаче това не личи добре. Наричат го „Соломонова черква”. Като стъпиш върху тая площадка и удариш с крак, се чува глухо, а на места по-ясно ехо, обстоятелство, което говори за съществуващо подземие.

От тук продължавате да се спускате по същата пътека и слизате в дерето – десен приток на Узундере, и това дере носи името „Соломон дере”. Двата бряга са силно залесени с една високоствелена гора и е много гъста. В нея изобилстват диви свине, поради което населението гледа на нея не с особена охота и почти човек и добитък не влизат в това дере и в гората по двата му бряга. Като преминете „Соломон дере”, пътеката се слива с пътя от каменния мост и продължава за Златоград.

Знайно е, че гранатите и днес минават за полускъпоценни камъни, а повече в оная епоха, когато киченето със скъпоценни и полускъпоценни камъни е било голяма слабост. Ето защо, правя може би погрешно заключение, обаче тоя Соломон е бил някой евреин от древното минало и е имал за обект изобилстващите тук гранати и слюдата и златоносния пясък в „Соломон дере” и понеже населението е местно, родопско и по предание е запазило наи-

менованието на Соломона⁷¹, обаче това е само моя мисъл, а едно щателно изучаване с разкопки ще ни открие истината, още повече, че „Соломоновата черква” е и пострадала от иманярите⁷².

Иманярите разграбват и продават всичко разкопано, археолозите в много случаи не могат да опазят артефактите, остава само това, което е запазено в спомена на хората. **Имената, които описват характеристиките на местностите** – земеписните имена. Макар, че и върху тях се прави опит за посегателство. Гореописаното Соломон дере наскоро ми го показаха в една карта отбелязано като Саламан дере.

Краеведът от Златоград Розалин Хаджиев, като описва, че край с. Долен „до римския мост, има също местност Черквата, с гробове” – допълва разказа на Н. Иванов: „На изток от Станкова махала целият планински масив носи името Папаза /попа/, а на запад към с. Крайна отново има местност с името Черквата. Местните хора разказват, че в миналото в този район е обикалял стар, побелял поп, наричан от турците Папаз. Между с. Долен и Златоград се издига Карова чука /Черна чука/, а на запад от нея започва един масив, носещ името Патрово /може би от патрика/⁷³. Хората от Източните Родопи обаче не си падат много по черните краски и предпочитат веселите цветове. Тъй че Карова чука в случая е Снежна чука /в тур.от кар – сняг, а не от кара – черен/ Нека имаме предвид и това, че тази чука е доста висока – към 770 м.

Към първоразказа на Н. Иванов за Соломон бърце добавя нови щрихи и журналистът от Кърджали Кирил Попгеоргиев. Във вестник „Нов живот” през 1971 година той пише: „На превалята от с. Долен за Златоград до пряк път, наречен Соломон дере, се открива голямо бърдо, покрито само с трева. Върху него се издигат две не много високи изкуствени могили. Преди четири десетилетия по тях още са личали следи от тухли и хоросан, без-

71 Преписвам дословно бележката на редакцията – „Голяма еврейска колония е имало в близкия средновековен град Мосинопол /дн. развалини, северно от Гюмюрджина/”.

72 Вж. в. Арденска дума, бр. 421, от 1939 г. – „Соломон бърце” Тук материалът е ползван от изданието: Никола Иванов. По дирите на Патриарх Евтимий. Габрово 2018, с. 92. Съставител – Георги Кулов.

73 Розалин Хаджиев. Легендата за патриарх Евтимий още витае над Родопите... В: Ефим Ушев. Златоградски страници III част. Сборник. Варна 2016 г., с. 332-336. Вж. и Златоградски вестник бр. 21 от 2011 г.

разборно разхвърляни от иманяри. Тези могили заедно с билото местното население нарича Соломоново бърце. С това библейско име, вече под названието Соломонова черква, са свързани останки, които могат да се открият като се върви по пътеката по преваля при спущането към Златоград /мястото представлява поляна, залесена с овошки/. Ако се продължи по р. Узун дере, ще се стигне до един десен приток. Името Соломон, дало названия на три местности от тоя район, е свързано с легенда.

По поречието на Узун дере и особено на споменатия приток преди много години са работили търсачи на злато и ценни камъни. Хората, които са вършили това, имали за господар някой си Соломон, вероятно болярин, владетел на тази местност. Богатствата, които извличал от басейна на рекичките, изглежда не са били малко, щом си е позволил щедростта да изгради със свои средства черква. И сега в района на тези рекички се намират гранати, слюда и златоносен пясък.⁷⁴

И още едно сведение, свързано със Соломоново бърце, за дерето и интересни случки по пътеките около него. В съвсем ново време, през 2006 година, Величко Пачилов от Златоград споделя: „Като стана дума, че в Златоградско не е навлязла турската дума дере, все пак се сетих за едно-единствено дере, и това е Соломон (Солмон) дере. Чувал съм го и като Солмонски дол. То се влива в Неделинска река под с. Долен. По него е минавал най-късият път от Златоград за Кърджали и Узунджово – през Генерал Гешево, Устра и Джебел. По него съм минавал като дете в 1939 или 1940 г. със семейството си, на път за Джебел. На едно място баща ми слезе от коня и ми подаде едно парче слюда. Когато седнахме да почиваме и разцепихме слюдата, вътре, както очакваше баща ми, намерихме тъмночервени камъчета с големината на леща. Аз си запазих парчетата от слюда и камъчетата и отвреме навреме ги разглеждах с интерес. Много по-късно разбрах, че това са били гранати – полускъпоценни камъни. Преди няколко години, като

74 Вж. Кирил Попгеоргиев. Геново-Емирлер-Князево. В. Нов живот от, бр. 67-68, от 7 септември 1971 г., с. 6. Пак по този въпрос, само от коректност, ще съобщя, че редакторът на Златоградски вестник Е. Ушев се опита да изкопчи нещо от „нашумелия“ археолог Н. Овчаров. Той обаче споменава името на с. Долен само като една точка от триъгълника, в който евентуално би правил своите проучвания. Вж. Ефим Ушев. Интервю с проф. Николай Овчаров: През IV-I век преди Христа са основните възходи на живот в района на Златоград. В: Ефим Ушев. Златоградски страници I част. Сборник. Варна 2015 г., с. 11 -21.

минавах край един строеж в София, дочух златоградски говор. Като заговорих работниците, разбрах, че са от Долен. Тогава ги попитах знаят ли за Соломон дере. Те, приятно изненадани, ми казаха, че когато работели в Златоград и изпуснали автобуса, се прибирали пеша през Сольмон дере, от което и аз също така бях приятно изненадан.

Успоредно на Соломон дере, откъм Долен, има било – Солмоново бърце, а на него – връх Солмоново тепе, с развалини от черква. Откъм десния бряг пък е връх Карова чука (770 м)... Интересно е как е станало така, че в разрез с общоприетата тук практика местните жители, които и в турско време наричали селото си Долен (не е известно да е имало друго име), само в този случай са възприели чуждите за тях „дере“ и „тепе“. И то съчетани с не-турското Соломон (Сольмон). Тук има над какво да се замислят езиковедите.”⁷⁵

Интересно е и за мен как така човек от Златоград, запознат с много неща, не е обърнал внимание на писаното от Ст. Шишков, че с. Долен има и друго име – Балалъ. Явно някои неща се забравят, явно „има над какво да се замислят езиковедите“. Но в моите бележки, които са на терен, не мога да обърна повече внимание на този въпрос. А и, както се каза, тук трябва „да се замислят“ други специалисти.

Над тези разкопани /по-най-самодейния начин/ старини и разпилените остатъци от древността /а някои – дай Боже да са скрити дълбоко под земята/ витае духът на нематериалното наследство в културата на с. Долен. Витае онази генетична виталност, която е помогнала на българина да оцелее през вековни изпитания. Хората тук пазят един близо 400-годишен обичай, съхранил се горе-долу откакто е основано селото, а и кой знае откъде пренесен от по-стари времена. Предполагам още от тракийски времена, тук в с. Долен са запазени елементи от езическите масради и кукерски игри.

Този обичай в с. Долен се нарича „беашбеци“. Споменава го с такова име още през 1892 година Ст. Шишков⁷⁶ Обичаят е ав-

⁷⁵ Величко Пачилов. Бележки и наблюдения по наименованията в Златоградско. В: Ефим Ушев. Златоградски страници III част. Сборник. Варна 2016 г., с. 119 -129. Публикацията е отпечатана първо в Златоградски вестник през 2006 г. /вж. бр. 19/

⁷⁶ Вж. Ст. Шишков. Сп. Родопски старини, кн. 4, 1892 г. „Материали из Дарь-Деренско“, с. 43.

тентичен, но и тук дойдоха новите туристически времена и сега е под общото название кукери. Целта на „беашбеците“ е била да гонят болестите.⁷⁷ В днешно време, както казахме, по туристически съображения те са включени в програмите на община Златоград: „И тази година седмицата от Сирни заговезни /Неделя Сиропустна – 1 март, Първа пролет/ Етнографският комплекс в Златоград организира своя програма. А кукерите от село Долен пак ще гонят злото....“ и т.н. четем във вестникарските обяви. А традицията е това да става в друг сезон.

Времево тези маскаради се отнасят към есенния период, след прибиране на реколтата. По информацията на Ст. Шишков основното, което се случва, е: Всяка есен през м. септември се събирала една дружина „млади мъже, момци, един гайдар“, която шумно „вдигат врява“ и обикаляла от къща на къща, тръгвайки от горния към долния край на селото, гонила злите духове и наричала против уроки. И трябвало да бъдат с „костюми – смешни“.⁷⁸ Информацията се допълва от сегашните журналисти: „В състава влизали минимум шест звънчара, един „дявол“, едно „пъстрото“ /младоженец/, една „невеста“ и един „водач“. По време на шестията само „водачът“ имал право да говори и нарича.“⁷⁹

Тук обезателно искам да цитирам едно по-достоверно описание на този обичай, съхранен при българите мохамедани в с. Долен. Писаното е от златоградския ветиринарен лекар Р. Хаджиев: „Старите хора от с. Долен помнят как са се провеждали някога кукерските игри, наричани „бежбеши“, продължени и до днес. Те се правели в края на старата година, когато активната полска работа е приключила. Игрите започват привечер на смрачаване от горния край на селото, където сега са Топчиевите къщи. Там имало голям орех. Под него събраните кукери престоявали известно време при пълно мълчание. След това тръгвали с шумно рипкане до края на селото.

Кукерите „бежбеши“ били облечени с кожи, чиято козина е обърната навън, опасани с колани от чанове и тюмбелеци. Главният кукер се наричал „Пъстрото“. Той бил облечен с бели дрехи,

⁷⁷ Антоанета Върбанова. Обичай на 4 века възкръсва по проект, Златоградски вестник, бр. 11,12, от 7 юни, 2004 г., с. 8

⁷⁸ Вж. Ст. Шишков. Сп. Родопски старини, кн. 4, 1892 г. „Материали из Дарь-Деренско“, с. 43.

⁷⁹ Антоанета Върбанова. Кукери он Долен се представиха в Старцево, Златоградски вестник, бр. 21 от 12 ноември 2004 г., с. 6.

опасани с черни ленти. Имало също кукер, наричан „Булка”. При шумно дрънчене на звънците те обикалят и рипкат, вдигайки голям шум. Смятало се, че така ще прогонят лошотията, болестите и най-вече чумата, наричана тогава „каран”. Игрите с много шум, веселие и закачки стигали до края на селото, минавайки от къща на къща. Имало и специален кукер, наричан „просек”. Той носел торба за даровете, които получавали от хората: сушени плодове, жито, царевица, пари, колаци и др. Този обичай се изпълнявал само от младежи ергени.⁷⁸⁰

Е, тук вече наистина има нещо, което лъха на стари времена. Затова, според Таня Марева, това е единственото място в община Златоград /имаше предвид с. Долен/, където и до ден днешен е жива традицията на кукерите в по-автентичен вид.⁸¹ Докога ще е този „автентичен вид” /а той вече и не е/, не се знае. При сегашния случай, след намесата на „туристическия бизнес”, се вижда, че той се изпразва от съдържание. Според някои изследватели⁸² кукерските празници в Златоградско и специално „Бешкари” са се изпълнявали по предназначение някъде до 1952-1962 година.⁸³

В с. Долен е оцелял и езическият ритуал за дъжд – Перперуга. Песента, която се пее при шествието, е „Перперуга-руга, ходи от двор на двор и се моли да летне летна росица. Амин“

Като минели по всички къщи, отивали на реката, слагали бързови и върбови клонки във водата и ги затискали с речен камък – да слезе река да ги отнесе. Хората гошавали шествието с колачки, посипани със захар.

Краеведите описват и друг древен обичай в района „Прощъпулник”, но повечето го нарича „задяване”: „Когато детето започне да прави своите първи стъпки, изпича се една пита, задыва се на гърба му, като се слага още нова метла, дюлаф⁸⁴ и малка брадвичка. Води се към наредени предмети и от това какъв предмет

80 Розалин Хаджиев. От хващане на „живия” огън, до огъня от Божи гроб. В: Ефим Ушев. Златоградски страници III част. Сборник. Варна 2016 г., с. 42-45.

81 Таня Марева беше директор на Регионалния исторически музей в Смолян. Майка ѝ, докато беше жива, редовно посещаваше черквата в Кърджали и покрай нея сме имали дълги разговори и по тези теми.

82 Тук имам предвид Юлия Благоева-Шопова. Кукерски празник в Златоградско – Бешкари. Вж. Златоградски вестник, бр. 24, от 1992 г.

83 Подробно за заличаването на този езически ритуал виж в изследването ми за с. Аламовци.

84 На друг диалект – „маша”.

хване, се гадае какъв ще стане като порасне. След това питата се намазва с мед и се раздава на децата от махалата за здраве. При болестта „сипка“ – шарка по децата, се правели тънки колачки, надупчени с игла. Посипани със захар или мед се раздавали на живеещите наоколо деца.”⁸⁵

Може да съм пропуснал нещо... Гергьовден!? Той навсякъде се прави. А, да – както на повечето затънтени /и не само/ места и тук си имат хора, които баят на децата срещу напикаване, уроки, магии и кой за каквото се сети. В с. Долен мястото за баене обаче действително е „затънтено”. Водят болните деца до каменния мост и от там в източна посока тръгват към Еловия каменъ. Пътека до там няма. Провираш се през храстите и после се провираш и през камъка. И молитвата е проста – „Дай ми, Каменъ, здраве и... /нещо си/”⁸⁶

Тези запазени до наши дни древни обичаи в бита на българите мохамедани и християни в с. Долен показват, че са част от общобългарската култура. И докато християнския Бог и мохамеданският Аллах са се борели за душите им, и са ги дърпали, „ту насам, ту натам”, странно – те са разчитали да оцелеят и чрез първоезическите си ритуали.

Оцелели, а сега... Някой беше публикувал снимка на жена от село Долен. Тя стоеше на високо, седнала в скута на една скала. Беше облечена в тъмни дрехи, подпряла с ръце забрадената си глава, тя гледаше тъжно или плачеше. Сигурен съм, че и вие може да я видите – защото скалите и старите хора не помръдват от родната си планина.

Предполагам и какви ще са коментарите: Показателна снимка – в нея се вижда мъката и трудното битие на помаците... Това са нашите майки... Но защо са толкова самотни? Защо нас ни няма при тях за да се радват на синовете и внучтата си, както е било в тяхната отминала реалност? Нима всички села ще опустяват малко по малко? Колко е тъжно, наистина... Отидоха си безвъзратно времената, когато навсякъде по Родопите се слушаше овчарска

⁸⁵ Розалин Хаджиев. От хващане на „живия” огън до огъня от Божия гроб. В: Ефим Ушев. Златоградски страници III част. Сборник. Варна 2016 г., с. 42-45. Вж. и Златоградски вестник бр. 3 от 2010 г.

⁸⁶ Любителите на тези суеверия могагда прочетат нещо повече в Н. Нинов. Времето гледа с десет очи. С., 2017, с. 33-41. Там пише и за баячката Събка Каукова от с. Долен.

свирня или отекваха звуци от звънци на кози. Отива си и митът за тази планина – че мистиката там е жива.

Сега дойде времето да сме модерни. Защото е модерно да си модерен. Защото това, което гледаме по телевизията, го копираме едно към едно в бита си. Защото плачем за героините от чуждите филми, а не плачем за реалните ни възрастни майки, които тъжно се взират от планината – дано ни видят, че се връщаме при тях.

Оставихме нашите майки и бащи горе в баира, а ние тръгнахме по света да дирим по-добро бъдеще. Но какво е по-добро бъдеще? Дали ни е по-добре, че имаме пари, че можем да идем на дискотека, че се водим за независими – това ли е щастието?! Или щастието е да си до майка и баща, да сме заедно, да делим бедността и мизерията, да плачем заедно, да се радваме заедно?! Това е най-голямото щастие – горе сред мизерията, овцете и семейството...

Надявам се, моля се младите хора да се припознаят в тези размисли. Защото чувам последната въздишка в Долен: „В Родопите останахме малко хора и няма какво да се делим...”

ХУХЛА – СТАРО БЪЛГАРСКО СЕЛО В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ

Василка Ташкова

Село Хухла се намира на около 7 км от Ивайловград и е едно от старите български селища в региона. Разположено е в крайните дялове на Източните Родопи, на десния бряг на р. Арда, под връх Св. Илия.

Миналото на селищата в Ивайловградския край е слабо проучено. В историческото развитие устойчивостта им е подложена на много изпитания и превратности – асимилаторската политика на османските завоеватели и на Цариградската патриаршия, войни, размирици и разорение, а в по-ново време липсата на поминък за младите хора. Днес процесът на обезлюдяване на Ивайловградско бавно и сигурно заличава една част от селата, други са останали с по няколко постоянни жители и само в три села в общината все още има училище. Това е една от причините да се опитам да проуча и да се докосна до историята на едно от тях, почти обезлюденото село Хухла.

За дълъг период от време сведенията и историческите извори за региона са много оскъдни. В по-голямата си част те се отнасят към края на XIX век и най-често са свързани с близкия административен и стопански център Одрин и Одрински вилает, в който влиза и Ортакьойско /Ивайловградско/.

Не разполагаме с други по-ранни извори за селищата, освен документ от 1562 г., в който се очертават границите на Черменския вакъф – от реките Марица и Арда до Луда река. В този документ се посочват три български села от Ивайловградския край – Гьокче бунар /Сив кладенец/, Деве дере /Камилски дол/ и Горно юбрю ерен /Горноселци/.¹ Две от тях – Камилски дол и Горноселци, са разположени в близост с. Хухла. Според Коста Хаджиев, автор на изследване на родовете в с. Хухла, то е възникнало по едно и също време със съседните села Камилски дол, Покрован и Горноселци.² Въпреки че с. Хухла не е опоменато в документа от 1562 г., това не изключва съществуването му по същото време. Там са отбелязани само селищата, които се намират по границите на вакъфското поземлено владение, а с. Хухла е навътре от тази граница. Освен това между че-

тирите села /Горноселци, Покрован, Камилски дол, Хухла/ има родствени връзки и жителите им поддържат много близки контакти. Съществуващата близост между тази група български села се определя не само от географското им разположение, но и от еднаквостта на материалната и духовна култура – бит, поминък, обредни практики и обичаи. Еднаква е и традиционната им носия, особено женската.³ Всичко това дава основание да се смята, че те имат общи корени и че е възможно възникването им в един и същ период. Близките връзки между тези български села се запазват и в по-ново време. Намаляват контактите само с жителите на с. Покрован, след като покрованци приемат униатството през втората половина на XIX век.

Не съществуват предания или извори за основаването на с. Хухла, не е известно кога е възникнало, но следи от човешка дейност намираме от дълбока древност. Археологически проучвания в близост до селото разкриват следи от развитие на рудодобив от XII в. пр. н. е. Георги Кулов, археолог в Исторически музей Кърджали през 80-те години на миналия век разкрива огромни отвали от златодобивна дейност, както и сечива, свързани с рудодобива в околностите на селото – в местностите Малкия и Големия чакъл. Впечатлен от огромните купчини от речни волути, той смята, че не е изключено тези следи от рудодобив да са в основата на разказаното от древния историк Херодот за войската на персийския цар Дарий. За да демонстрира своето могъщество Дарий заповядвал на войниците си да вземат по един камък и да го положат на купчина. Образували се каменни грамади. Според археолога Кулов описанието, което прави древният историк, както и местоположението им, съответства на това, което е разкрито край с. Хухла.⁴

В близост до селото са открити плочи на Дионис и Асклепий. Сондажни проучвания на връх Св. Илия и при местността Цървениците свидетелстват за това, че в римския период там е съществувало селище от градски тип.

На юг от с. Хухла в местността Балък дере е открита уникална крепост.

Построена е на изключително важно стратегическо място, на един от подстъпите към Родопите. Археолози от Националния исторически музей проучват крепостта от 2007 г. Те откриват сигурни доказателства за дългия живот на това укрепление – от IV до XII век. Според археолога Ивайло Кънев тя е построена през IV век, когато Византия започва изграждането на много крепости, за да осигури

защитен пояс на новата столица Константинопол. Открит е голям култов комплекс. Върху мраморна колона личи фрагмент от древногръцки надпис, посветен на божество. В годините на проучване на обекта са намерени гривни, колективна находка от монети от V век, бронзово кръстче и други. Регистрирани са следи от старобългарската култура, колани, приложения, звънчета. Открити са доказателства, че през X век тук е имало български гарнизон. Завършването на археологическите проучвания ще даде по-пълна картина на миналото на тази крепост.⁵

Не разполагаме със сведения откога селото носи името Хухла или Хохла, но съществуват различни мнения за това откъде идва то. Според Атанас Примовски наименованието е свързано с основния им поминък – въглищарството. Дървеният материал за получаване на въглища се изгаря на определени места. Тези места наричали „хохай“, „хохли“ или „хухлеи“, а майсторите на дървените въглища „хухленджии“. Според народната етимология оттук е произлязло името на селото.⁶ Има и други предположения. Името „Хухла“ носи връх, който се намира в Харманлийско. Двете места, село Хухла и връх Хухла са тясно свързани и една част от живеещите в селото се преселели от мястото край върха в Харманлийско.⁷

Първоначално селището се намирало по-близо до връх Св. Илия. Къщите били на два етажа, с еркери, разположени много близко една до друга, без дворове. Улиците били много тесни. Харманите им – извън селото в местността „Хармища“. Там носели житото, там били и плевните. Саите с добитъка били на друго място. Животът протичал около връх Св. Илия или Илинденя, както те го наричат. Запазили са един обред. Всяка година на Илинден жените и момичетата от селото с песни и свещи поемали към върха, за да положат цветя и да запалят свещите на мястото, където някога е имало кладенец. Вярвали, че там е бил гробът на св. Илия. В същото време мъжете чакали при харманите, където след връщане на жените играели хора.⁸

Основният поминък на жителите на с. Хухла бил дребно земеделие и животновъдство. Макар че земята е бедна, почвата глинеста и песъчлива, в селото отглеждали пшеница, ръж, ечемик, овес, царевича, памук, сусам, анасон, фасул, а по-късно и тютюн. Занимавали се и с бубарство. Малкото количество не особено плодородна земя ги кара да търсят препитание в други поминъчни дейности. Заедно със селяни от близките села Камилски дол, Покрован, Горноселци

създавали жътварски групи и работели по бейските чифлици в Одринско и Беломорието. Най-много жътвари се събирали от Хухла и Горноселци. След като приключат жътвата в чифлика те се завръщали в селото и се наемали да жънат и в съседните турски села.

В тясна връзка с гурбетчийството се развива и въглищарството. Първоначално в с. Хухла той е добавъчен поминък, за да се превърне през XIX век до началото на XX век в основен. Този занаят е доходоносен, защото търсенето на дървени въглища в Цариград и Одрин е голямо, а условията са благоприятни за добиването им. Всяка година от Гергьовден до Димитровден мъжете над 15-годишна възраст напускали Хухла, Покрован, Горноселци и Камилски дол и поемали към горите около Цариград и Одрин, а по-късно към Странджа, Айтоско и Сливенско, за да горят въглища и да ги предлагат на пазарите в големите селищни центрове. Късно през есента се завръщали, за да работят край родните си села, а добитите въглища продавали в Одрин.

Въглищарството е тежък поминък. Работели на групи от по 4 – 5 човека, наречени „тайфи“. Нощували в колиби, хранили се общо от приготвена от чирака храна. С припечелените пари се връщали заедно, целите групи, но често били нападани от разбойнически банди и обирани.⁹

Съществуват данни за това, че добивът на дървени въглища бил познат на мъжете от Хухла и околните села още в началото на XVIII век и е една от причините за изселванията от региона. Търсейки препитание от гурбетчийство и въглищарство, гори за добиване на въглища или пазари, жители на селата Камилски дол, Горноселци и Хухла достигали до малоазийския бряг и трайно се заселвали там. Според преданието за създаване на едно от българските села в Мала Азия – Коджа бунар, първоначално преселници от с. Камилски дол се настанили в близост до чифлика на богат турчин, Якуб бей. След като поработили известно време като ратаи в чифлика или като въглищари, овчари, зидари и мястото им харесало, те се върнали в родното си село, за да вземат своите семейства. Заселили се в Мала Азия в местност близо до чифлика, която приличала на родния им край. Основали ново село край голям извор и затова го нарекли Коджа бунар, което според проучванията на Д. Шишманов е създадено през 1721 г.¹⁰ Малко по-късно към тях в с. Коджа бунар се присъединили нови заселници от селата Хухла и Горноселци.

Достигайки до малоазийските земи, тези трудолюбиви хора раз-

чиствали гористи места, отваряли нови земи за земеделие, строили къщи, мелници, тепавици. Сдобили се със земя и станали земеделци и скотовъдци. Обработваемата земя, която добивали чрез изсичане на гората, била много отдалечена от селото. Сред нивите си правили хармани и хамбари и постепенно се заселвали там. Така от Коджа бунар възникнали нови села – Сюит, Киллик, Ново село, Аладжа баир, Юрен, Читака, Кобаш, Аладжакбунар.¹¹ Проучванията за Коджа бунар показват, че то е най-голямото българско село в Мала Азия и се намира в Баленска кааза, Балъкесерски санджак.

По-късно потомците на тези българи се завърнали в България. Една част след Руско-турската освободителна война /1877-1878 г./ се заселили в Бургаско, Новопазарско и Варненско, а останалите окончателно напуснали малоазийските села след Балканските войни. Принудени да оставят имоти и къщи, през пролетта и лятото на 1914 г. те се заселват в Ивайловградско, в селища в Беломорска Тракия и във вътрешността на страната. Жителите на с. Коджа бунар са разпръснати и настанени в повече от 10 села. В Ивайловградско 94 семейства от тях са настанени в с. Пелевун, 15 в с. Белополяне и 46 семейства в с. Свирачи,¹² а други в селища в Гюмюрджинско и Дедеагачко. След Първата световна война, когато границите на България отново са прекроени, настанените в Беломорска Тракия са принудени да я напуснат и да се заселят в Бургаско и Варненско. С тях и тези, чиито предци са били от с. Хухла.

Какъв е броят на семействата от с. Хухла, преселили се в Мала Азия от началото на XVIII век до средата на XIX век не е известно, но сведенията говорят, че това е най-ранното напускане на селото от цели семейства. Това е изселване, свързано с търсене на по-добър поминък, и довело до създаване на нови селища далеч от етническите български граници.

Ако първото масово изселване от село Хухла е свързано с търсене на препитание, то следващото е предизвикано от последиците от Руско-турската освободителна война 1877-1878 г. По време на войната войскава част от Кавказката кавалерийска бригада на генерал Червин, преследвайки отстъпващите турски части, се установява в Ортакьой /Ивайловград/ и околните села. Следва Сенклеровият бунт и борбата за защита на местното население от действията на редовната турска войска и башибозушките изстъпления. Сраженията, които се водят през месеците април и май 1878 г. между руската войскава част, подпомогната от дружината на Капитан Петко войво-

да и турските части и метежници, са в близост до селата Кондово, Железино, Пелевун, Черни рид, Горноселци. До с. Хухла е разквартирувана кавалерийска рота. След успешните действия на руските войскови части и дружината на Капитан Петко войвода, районът е очистен от турски войски и башибозушки чети. Но след подписване на Берлинския договор Ивайловградският край остава в границите на Османска Турция. Несправедливите клаузи на този договор предизвикват масово изселническо движение на българи към пределите на освободена България. Когато през есента на 1878 г. се изтеглят руските войски, заедно с тях потеглят и немалка част от жителите на селата Камилски дол, Покрован, Хухла и други селища.

Обществено-икономическите и политически промени след Руско-турската освободителна война раздвижват етническите групи на Балканите. Една немалка част от турското население се изселва от новосъздадената българска държава към Турция. В изоставените турски и черкезки села се настаняват българи, пристигащи от селища, останали извън границите на България.

Жителите на село Хухла, тръгнали през 1878 г. след руските войски, се установили в изоставеното от турците село Даутли /Каблешково/, Поморийско. На следващата година избягалите по време на войната турци се завърнали и на семействата от Хухла властите предложили да се заселят в обезлюденото черкезко село Балджи кьой /Медово/. Къщите в селото представлявали колиби, изградени от пръти, замазани с кал, в които не могли да се поместят всички преселници. Една част от тях потеглили на северозапад и се установили в с. Батаджик /с.Бата/, Бургаско. Те дошли в селото няколко дена след настаняване на първите българи там, преселници от Лозенградско. Други се настанили в с. Кашла дере /с. Кошарица/, а трети преминали Стара планина и се озовали във варненските села Горен и Долен близнак, Бяла, Звездица и други.¹³

По-голямата част от жителите на с. Хухла, заселили се във Варненско, били с намерение да се настанят в гориста местност и да се занимават с въглищарство. Живели там около 12 години. Мястото не им харесало, затова изпратили двама свои представители - Христо Колев Керпиев и Куман Сотиров, с обаядени коне да търсят по-добро място за заселване. Спрели при село Батаджик /Бата/, Бургаско, където вече имало заселени хухленци, одобрили мястото, взели пръст в дисагите, за да я покажат на близките си и не след дълго се върнали със семействата. Заедно с тях тръгнали и семействата

на Янаки Колев, Михо Димитров, Ставри Петков Ставрев, Стойко Петков Стойков и Вълкан Петков Вълканов.¹⁴ И други хухленци, заселени във Варненско, закупили земя в с. Бата, Бургаско, и трайно се заселили там. Но основната маса от преселените от с. Хухла, около 30 семейства, били в с. Медово, Бургаско.¹⁵

След Освобождението българските правителства водят политика за привличане на останали извън пределите на страната българи и преселването им в новоосвободената държава. Може би това е довело до още едно масово преселване от Хухла към Бургаско и Варненско, осъществено след Съединението на Княжество България и Източна Румелия. През 1887 г. голяма група семейства закупили земи и къщи в селата Медово, Бата, Кошарица, където вече имали свои близки. Няколко семейства се настанили в с. Драганово, Айтоско, при заселилите се през 1878 г. жители на с. Камилски дол, Ивайловградско. Години след това продължавали единичните преселвания от Хухла към Бургаско и от Варненско към Бургаско.

Какъв е броят на семействата от с. Хухла, тръгнали след изтеглящите се руски войски, и колко са били тези, които се изселват през 1887 г., е трудно да се установи. В проучванията си за 38-те рода, които са останали в село Хухла след войните и преселванията, Коста Хаджиев открива, че всички те имат свои родственици в Бургаско и Варненско. Родовете Дрончеви, Карабашеви, Жишови, Чолакови, Пашалиеви, Папратилови, Кафадарови, Фандъкови, Карамфилови, Драганови, Хаджиеви, Бункови от с. Медово са потомци на преселници от с. Хухла. В същото село се преселва и родът Каравълчеви – Теньо, Марин, Коста, Тодор и Георги. Потомци на хухленските родове Тараболовци, Масъровци и Куманови Хаджиев открива в с. Бата, а Шопови, Бургуджанови и Хаджиеви - в село Кошарица. Всички те се установяват в тези села през 1878 г. и 1887 г.¹⁶

През 1878 г. се разделя и големият хухленски род Трендафилови. Трендафил Сотиров със синовете си остава в Хухла, а Трендафил Христов се заселва първоначално в с. Каблешково, Бургаско, а през 1880 г. заедно с други семейства и сестра си – в с. Звездица, Варненско. Потомци на Трендафиловия род има в Хухла, Бата, Медово, Звездица и други селища във Бургаско и Варненско.¹⁷

Войните в края на XIX век и началото на XX век водят до резки демографски промени на Балканите, до постоянно разместване на етническите групи и в Източнородопския регион, което предизвиква непрекъсната промяна в числеността на населението.

До Руско-турската освободителна война 1877-1878 г. село Хухла има 145 къщи, от които 130 са български, а останалите турски.¹⁸ Според Атанас Примовски, автор на изследването „Бит и култура на родопските българи“, през 1878 г. с. Хухла е смесено село с 145 къщи, с мъжко население с нафузи /открити листове/ – 650 българи и 70 турци. До 1912 г. броят на турците нараства – 150 души. През 1924 г. Хухла е с 61 домакинства и 272 жители, през 1928 г. – 72 домакинства с чисто българско население, като 4 от тях са бежанци от Македония, от с. Комучини, Драмска околия. През 1934 г. – жителите му са 447 души, 1946 г. – 510, а 1956 г. селото има 465 жители.¹⁹

Проф. Л. Милетич при неговите обиколки в Ивайловградска околия през зимата на 1913 г. и през пролетта на 1914 г. наред със сведенията за трагичните събития в региона описва и броя на жителите на селата, които посещава. За село Хухла посочва, че до войната 1912-1913 г. е смесено село, българи – 325 жители или 89 семейства, турци – 24 семейства с 134 души. След Балканската война и погрома над българските селища през 1913 г. в с. Хухла има 60 семейства българи и 25 турски къщи – /изоставени/.²⁰ Данните от преброяването през 1920 г. сочат, че с. Хухла има 272 жители.²¹

За първи път през 1928 г. в българския периодичен печат, в „Мастанлийски окръжен вестник“ от 10 октомври се появява статия с описание на село Хухла. Учителката в селското начално училище Ангелова описва природните дадености в землището на селото, публикува сведения за поминъка на населението и посочва, че то има 72 къщи с изключително българско население. В селото имало 2 чешми и 4 кладенеца, от които хората черпят вода за пиене и домашни нужди, но след Балканската война водата на чешмите се загубила. Дървеното мостче, където река Арда образувала улей, широк 2-8 метра, наричали Шейтан кюпрю /Дяволски мост/. При водопада пролетно време излизала много риба. Правото на ловене се отдавало с търг ежегодно от държавата на рибари. Учителката Ангелова разказва легендата за това, че на връх Св. Илия е имало кладенец, водата, на който се изгубила и по-късно се появила на 3 км. от върха. Тя допълва, че лятно време водата на този извор е много студена, а зимно време гореща и „пуска много пара“.²² Това място наричат Извора.

И днес съществува легенда, че всяка година на Илинден на върха при кладенеца се появявал елен, за да стане курбан. Една година еленът закъснял, дошъл изморен и запотен. Хората не го изчакали да си почине и го заклали. Оттогава водата в кладенеца изчезнала.

Появила се под селото, нарекли местността Извора.

В годините на Руско-турската освободителна война в Ивайловградския край водила сражения дружината на легендарния Капитан Петко войвода, защитавайки местното население от набезите на Сенклеровите и башибозушки части. Има устни предания, че в тази дружина е бил и Трендафил Христов Трендафилов, роден в с. Хухла около 1849 г. Не е известно кога се е включил в дружината, но е бил в нея до разформироването ѝ. Причина да се присъедини е това, че турци убили сестра му Дена и брат му Анести. След разпускането на дружината той се прибира в с. Хухла. Вестта, че Ивайловградският край остава под турска власт, кара Трендафил Христов заедно с голяма част от хухленци да замине с изтеглящите се руски войски. Първоначално и той се заселва в с. Каблешково, Бургаско. По-късно след завръщането на избягалиите от селото турци, заедно с група свои родственици напуска Каблешково и се заселва в с. Звездица, Варненско. Когато Капитан Петко войвода е задържан от полицията във Варна, Трендафил Христов прави писмено изложение и събира подписи в защита на войводата. За тази си дейност е арестуван и малтретиран. При предупреждението да се откаже от дейността си той заявява: „Сто пъти да ме тюрмите, бийте ме, пребийте ме, я от Петка не се отказвам и пак истината за Петко Киряков ще казвам“. След излизането си от затвора войводата отива в с. Звездица, купува една нива край селото и я дарява на Трендафил Христов Трендафилов.²³

В периода на османското господство и особено през XVII и XVIII век българското население в Източните Родопи е подложено на ударите на асимилаторската политика както на Османската империя, така и на Цариградската патриаршия. Получила подкрепата на османската власт, през XIX век Патриаршията започва масирано настъпление за гърцизиране на християните в региона. Разпространението на гръцката култура чрез гръцките училища и църкви създава условия за това. В Ивайловградския край Цариградската патриаршия полага огромни усилия за влияние в града и в околните български села, където намира както поддържници, така и решителен отпор.

В същото време някои селища в района попадат под влияние на католическата пропаганда. Униатството намира благоприятна почва в с. Покрован. Поради близостта на селата Камилски дол, Горноселци и Хухла католическата пропаганда достига и до тези села, но

не намира последователи. А процесът на гърцизиране на селищата в региона се засилва чрез назначените гръцки свещеници в българските селища. Стремехът на Цариградската патриаршия да попречи на духовния възход на българите в този район засилва борбата им за църковна и училищна независимост. След Хатихумаюна от 1856 г. българите получават правото да строят по-големи църкви. През 60-те и 70-те години на XIX век в ивайловградските села започва системна борба за прогонване на гръцките свещеници и назначаване на български. Първи срещу Патриаршията се обявяват селата Драбишна и Покрован. Жителите на с. Хухла също водят продължителна борба за прогонване на гръцките свещеници. Те построяват църква със средства, дарени от всички жители на селото. Строили я в продължение на 3 години, защото турските власти няколко пъти разрушавали построеното. Едва през 1857 година църквата „Св. Никола“ е завършена. Според изследвания на Димитър Карамфилов от с. Хухла тя е построена още през 1848 г. и първото дете, кръстено в нея, било Христо Г. Кьосев, убит от башибозука през 1913 г. на 65-годишна възраст. В продължение на 7 години църквата била затваряна и отваряна, понеже гръцкият владика от Ортакьой /Ивайловград/ не разрешавал на хухленци да имат български свещеник, а селяните не допусkali в църквата си гръцкия свещеник.

Заедно с църквата в Хухла построили и училище. За пръв учител през 1873 г. бил изпратен Костадин Мерджемеков от с. Долно Луково, Ивайловградско. Дотогава църквата и училището били затворени. Мерджемеков бил преследван от гръцките духовници и принуден да напусне. След прогонването му училището и църквата отново били затворени до 1900 г., когато хухленци окончателно отхвърлили духовната власт на Цариградската патриаршия и приели върховенството на Българската екзархия. Гръцкият митрополит упорствал и не допусkal назначаването на български свещеник. Селото се разделило на две – патриаршисти и екзархисти. Гръцките попове отворили училището и започнали да учат децата на гръцки. Това се случило след разгрома на Преображенското въстание през 1903 г. По това време било забранено на мъжете въглищари от селото да горят въглища в Странджа и те се прехвърлили в Стара планина и в Сливенския балкан. Контактите им с родолюбиви българи там, както и примерът на съседните български села за отхвърляне влиянието на гърцизма, засилват националното им чувство. Те осъзнават необходимостта от българско училище и българска църква като оръжие за

защита от чуждото влияние. И един неделен ден на 1905 г. или 1906 г. жените в селото прогонили гръцките свещеници и учители. Направили опит да арестуват организаторите на женския бунт – Мария Трендафилова и Катерина Младенова. Останалите жени заявили, че те всички са участвали в изгонването на гръцките свещеници и ако трябва, да арестуват и тях. Дошъл след това одринският валия заедно с владиката от Ортакьой /Ивайловград/ и им поставил въпроса какви са хухленци – българи или гърци, както твърдял владиката. За гърци се обявили само двамата певци в църквата. Жените и децата им отишли на страната на българите. Изгонили гръцките свещеници и учители и назначили за учител Коста Божинов, учителствал преди това в с. Камилски дол.²⁴ За да се противопостави на силната гръцка и католическа пропаганда в селото, Коста Божинов намерил подкрепата на Одринската българска митрополия, открил вечерно училище за възрастни и получил правото да работи в селото и през следващите години. През учебната 1910-1911 г. училището, което е било в черковния двор, имало 26 ученици само момчета.²⁵ По-късно учителят Коста Божинов напуснал селото, за да стане свещеник в с. Щит, Свиленградско.

Много важен и изключително драматичен период за ивайловградските български села е времето след войните 1912-1913 г. Един и същ сценарий се разиграва във всяко село – пълно разорение, ограбване, опожаряване и безчинства.

Мирно и добре живеели до войните двете общности в с. Хухла – българи и турци. В началото на Балканската война край селото се установила българска войскава част. Тя започнала строеж на мост над Шейтан кюпрю, където сега е стената на яз. „Ивайловград”, необходим за прехвърляне на части от българската армия към Одринската крепост. Никой от местните турци не е пострадал. Избягал само бирникът Караали, за да се върне по-късно с башибозушките банди.

След опиянението от успехите на българската армия по време на Балканската война следва нова война, в която България е притисната от всички свои съседи. Когато Турция се готви за опустошителен поход в Тракия и Източните Родопи, когато вилнеят башибозушки отряди, останалите в тези райони български войски получават заповед да избягват всякакви сражения с противника, за да не се представят те като изстъпления и да не компрометират страната ни в Европа. Междусъюзническата война води до национална катастрофа, която се стоварва с унищожителна сила над българите от Тракия и Маке-

дония. Кървавата драма, която се разиграва в Ивайловградския край през лятото на 1913 г., изправя българите в региона пред реалната опасност от пълно физическо изстребление.

На 30 юни, без да срещнат никаква съпротива, турските войски напускат границата Мидия – Енос, нахлуват и реокупират току-що освободените земи. На 15 юли 1913 г. в с. Хухла навлезли башибозушки части, които поискали да си върнат добитъка, взет по време на войната. Не се задоволили само с това, грабили и изтезавали хора за пари и стока. Тогава е убито едно момче от селото – Атанас Митров, и ранен Кольо Костадинов.

След приключване на военните действия, по време на преговорите между воювалите страни, дори след подписване на Букурещкия /28 юли 1913 г./ и Цариградския мирен договор /16 септември 1913 г./ турците продължавали да контролират района между реките Места и Марица.

На 16 август 1913 г. в Гюмюрджина е създадено Временното тракийско правителство, или т.нар. Гюмюрджинска автономна република, начело с Хафуз Сали – помохамеданчен българин. Това ново правителство създадо въоръжена милиция, в която влизали всички мюсюлмани в областта, годни да носят оръжие. Онези, които отказвали, особено българомохамеданите, били облагани с военен данък. За главнокомандващ на въоръжената милиция бил назначен Сюлейман бей, близък сътрудник на един от младотурските водачи – Енвер бей. Високата порта се стремяла да представи създаденото правителство в Беломорска Тракия като възникнало на местна почва, а в същност то е подготвено от представители на младотурския комитет в Цариград. Тази Гюмюрджинска автономна република просъществувала само два месеца, но те били достатъчни за пълното разорение на българското население, опожаряване и ограбване на селищата, избиване на невинни българи.²⁶

На 17 юли 1913 г. турски войски окупирали Ивайловград, но там ги посрещнали гръцките първенци начело с владиката. Няколко дена след това в Хухла пристигнали четирима турски войници, които затворили 15 мъже от селото в турското училище и им поискали 40 наполеона. Дали им 30 наполеона и ги пуснали.²⁷ На 20 юли турска войска част се настанила на връх Св. Илия, над селото. Войниците били около 70 души. Тази турска част трябвало да брани населението от групи турци от съседните села, които идвали и правели „яма“, т.е. отвлечали добитък. Но вместо това често им помагали.²⁸

На 16 август 1913 г. в Ивайловград се установява автономното управление. Пристигнали представители на Временното тракийско правителство, начело с Иляз бей. Той се заел да организира автономна милиция със съгласието на гърците в града и района и да въоръжава младежи гърци и турци от близките села. Представителите на милицията събирали данъци за автономното правителство, както и „волни“ помощи от селата, предимно от българските.²⁹ Иляз бей организира подмяна на командира на турската част, която била в с. Хухла, с офицер от автономната милиция, настроен да изпълни планове за погром над българите. Скоро след това турската редовна войска част била заменена с въоръжената милиция на Гюмюрджинската автономна република. Когато напускал Хухла, предишният командир на частта съобщил на двама селяни - Петър Хаджиев и Ангел Драганов, които карали багажа му с волска кола до Ивайловград, че селото ще остане в българско и до една седмица в града ще дойде българска войска. Да предадат на хухленци до идването на българска войска мъжкото население да се крие, защото този, който ще го замести, ще подложи селото на огън и меч. Някои хухленци повярвали и се укрили, но по-голямата част останали по домовете си.³⁰ В селото пристигнал Иляз бей и уверил селяните, че ще ги пази, но че нямало да допусне българите да завладеят това място. Веднага след това събрали мъжете в селската кръчма. Същата вечер били убити двама души – Иван Георгиев и Христо Димитров.³¹ Последвало ограбване на всичко, с което разполагали затворените в кръчмата, извеждане от там, за да копаят окопи, отново връщане в североизточния край на селото, за да ги претърсят за пари и ценности и за да ги убият един по един. Подпалили къщата, в която ги убили, с бомби разрушили църквата. От този ужас успели да се спасят Христо Димитров Папуфов, 21-годишен младеж, и Димитър Митрев Христов, 17-годишен.³² Това се случва на 28 септември 1913 г. А този ден започнал с убийството на селския свещеник Иван Вълканов – още суртринта, пред църквата.

Докато всички мъже, които останали в селото, били затворени в кръчмата, жените били събрани в една къща край селото. Поставили караул да ги пази. Същата вечер пристигнали нови попълнения на автономната милиция – младежи от близките гръцки села – Акалан /Белополяне/, Гайдахор /Славеево/, Пелевун, Зорназан /Свирачи/ и други. Очевидци разказват: „Познавахме ги. Бяха преоблечени“³³

За преживяното от жените на с. Хухла пред проф. Л. Милетич

разказва Злата Колева: „Когато зданието гореше, казаха ни да идем в къщите си и да вземем по един кат дрехи”. Тогава видели, че къщата, в която са затворени мъжете им, гори, а вещите им са разхвърлени из двора. „Изпъдиха ни от там – продължава разказа си Злата Колева–войската си беше уж тръгнала, а то пак след малко същите войници си станаха четници”. Вечерта жените отново са затворени в същата къща „Мъчиха ни цяла нощ” – допълва тя. Жените и децата повели към Ивайловград, настанили ги в една бубарница и на следващия ден ги отвели в с. Сейменли.³⁴ Намесата на чужди дипломати предотвратило прехвърлянето им към Анадола и те били върнати отново в Ивайловград.

Времето на междуцарствието, когато все още не са изтеглени от района турските войсковы части и не са се завърнали българските, е най-ужасяващо за мирното население в Ивайловградския край. В района вилнеят и башибозушки банди, и представителите на автономната република.

След идването на българските войски през месец ноември мъжете, които успели да се укрият преди погрома, и жените, които били отвлечени към Ивайловград, се завърнали, заварили цялото село опустошено и опожарено, здрави били къщите само в турската махала. Погребали убитите, които според проф. Л. Милетич са 42 души, 41 мъже и 1 жена, като двама от тях били на гости в селото.³⁵ Настанили се в изоставените турски къщи и започнали мъчително и бавно да се връщат към обичайните си делници. Но животът в селото бил много различен. Село Хухла с къщите на два етажа изчезнало. Овдовелите жени и децата се нагърбили с осигуряване на прехраната, да сеят и орат. Разрухата, липсата на добитък и инвентар, за да обработват земята, бедността – това съпътства дните на селяните. Промени настъпили дори в традиционната им носия. Както и в близките разорени български села, така и тук след войните 1912-1913 г. традиционната женска бяла носия изчезва, за да бъде заменена с черна.³⁶

Още не отшумяла огромната болка от трагичната 1913 г., със започване на Първата световна война, малкото млади мъже останали в селото, са изпратени на фронта. От там не се завърнали, загиват или умират по болниците Кольо и Ильо Иванови Бункови, Димитър Тодоров Делиоланов, Димитър Георгиев Костов, Христаки Вълчев Китипов, Христо Митрев Христов, Тодор Маринов Колев, Георгияк Георгияков, Димитър Илчев Боров, Адан Колев Костов и Костадин Тодоров Тараболов.

Завърналите се заварили селото в пълна мизерия. Жените и децата работили по нивите и едва изкарвали прехраната си. Хлябът бил от метлено семе, яденето – кромид лук и боб. Трудолюбието, упоритостта, пословичната пестеливост на хората възстановяват селото. Изградили отново своите къщи. Уповавали се на земеделието и бубарството. Основният им поминък става отглеждането на тютюн, а възлищарството постепенно запада. С всяка измината година селото се съживява, възстановява и разраства.

От земите от държавния фонд оземлили дошлите бежанци от Македония. Част от земите от този фонд отдали на църквата и училището. Дали ги под наем и с набраните средства за кратко време възстановили опожарените от башибозука църква и училище. Още през 1914 г. училището възобновява дейността си, а броят на учениците постепенно нараствал. През 1922 г. то е преместено в изоставената сграда на джамията. Малко по-късно, по инициатива на председателя на училищното настоятелство Петър Димитров Хаджиев, положили основите на нова училищна сграда, която е завършена през 1934 г.³⁷ С дарения от цялото население на с. Хухла построяват новото училище. То имало две учебни стаи. Назначили двама учители, класовете били смесени и се обучавали деца от първи до четвърти клас. След напускането на Коста Божинов в следващите години в селото учителствали Димитър Кискинов, Ирина Ангелова, Невена Салабашева от Садово, Господин Петров Ангелов от с. Ръжина, Казанлъшко, Дона Ангелова. От 1935 г. до 1945 г. учители в селото са семейство Ганка и Петър Стойчеви от Стара Загора. След тях започва работа първият учител, роден в с. Хухла – Коста Петров Хаджиев.

През 40-те и 60-те години на ХХ век селото расте. Докато през 1924 г. има 61 домакинства, през 1967 г. в селото живеят 120 семейства.³⁸ След 1944 г. настъпили промени в живота на с. Хухла. То е електрифицирано, а през 1955-1958 г. с доброволен труд е изградена читалищна сграда. През месец март 1958 г. 109 земеделски стопани на общоселско събрание учредяват ТКЗС, в което както и преди продължили да сеят предимно зърнени култури, тютюн и да отглеждат животни.

Селото се оживява, когато за изграждането на язовир „Ивайловград“ в района пристигат хора от вътрешността на страната. Язовирното селище е близо до с. Хухла. Със средства на инвеститора на строежа е построена нова училищна сграда през 1962 г. В нея учат както деца от селото, така и от селата Камилски дол, Ламбух и тези

на работниците и служителите, които изграждат язовира. През 1963 г. в училището въвеждат една паралелка с осми клас и общезитие за децата от Камилски дол и Ламбух. В различните години в началния курс са учили между 60-70 ученици, а в основния 80-100 ученици. Този брой на учениците се задържа до приключване строителството на язовир „Ивайловград“. След това училището отново се връща към слетите паралелки, за да се стигне през 1976 г. до закриване на основния курс, а по-късно до пълното му закриване.

В периода на изграждане на най-новата училищна сграда директор на училището е Георги Панайотов Георгиев, а последните три години преди закриване на основния курс Петър Ангелов Влаساков.³⁹

С приключване работата по изграждане на язовир „Ивайловград“ започва ново изселване от с. Хухла. Работейки на този обект, хухленци усвоили много нови професии. След завършването му голяма група хора напускат селото и намират препитание по различни строителни обекти в цялата страна.

В годините след 1944 г. почти всички ученици, завършили училището в селото, продължават образованието си и завършват гимназии, професионални училища и университети. Хухленци се гордеят с многото учители, инженери, научни работници, юристи, медицински специалисти и други, пръснати из цяла България.

В село Хухла трайно доминира една творческа жилка, която се доказва с имената на известните поети и писатели Петър Василев, Ивайло Балабанов, Иван Бунков. Те са сред най-талантливите съвременни творци на България и са особена гордост за хухленци и Ивайловградския край.

В днешно време почти обезлюденото село Хухла оживява само когато тук се завърнат онези, които го носят в сърцата си и когато Мистериите на Хухла⁴⁰ призоват пръснатите по цял свят потомци. С техни дарения, труд и упорство е издигнат параклис на самия връх Св. Илия.⁴¹ Това го поддържа живо.

С проучването си се опитам да разкрия малка част от историята на едно от старите български села в Ивайловградския край. Тя крие много събития, периодично разтърсвали региона, а в същото време неизвестни за обществеността в страната или пренебрегвани от държавници, политици и историци.

БЕЛЕЖКИ:

1. Николчовска, М. и Стефанов, И. Ивайловград и покрайнината му през Възраждането, С. 1980 г. с.7.
2. ДА – Кърджали, ЧП №176, а. е.1, л.1-15. Хаджиев, К. История на някои родове от с. Хула от средата на XIX век до 1983 г.
3. Николчовска, М. Народни носии от Източните Родопи, ДИ – Септември 1979 г., с. 26; Ивайловград и покрайнината му през Възраждането, С. 1980 г. с. 12.
4. В. Нов живот, 20.03. 2001 г. Кулов, Г. Бесите добивали злато в Кърджалийско.
5. В. Нов живот, 14 окт. 2020 г. Бунков, И. Интервю с Ивайло Кънев, ръководител на археологическите разкопки при Балък дере; Хасково – инфо 23 ян. 2021 г., Михайлова, З. Находки от Балък дере са в национална изложба; Хасково – инфо 22 юли 2021 г. Богат късноантичен град върху голямо древнo светилище разкриват край Хухла; В. Нов живот, 19 юли 2021 г. Иванова, В. Голям медальон с езически изображения е красял мраморен блок от 3 век открит на Балък дере.
6. Примовски, Ат. Бит и култура на родопските българи, Сборник народни умотворения и народопис, БАН, Етнографски институт, С. 1973 г., с. 243.
7. Информация от Иван Бунков, гл. редактор на в. „Нов живот“, Кърджали
8. Пак там.
9. Николчовска, М. и Стефанов, И. Ивайловград и покрайнината му през Възраждането, С. 1980 г. с.14
10. Шишманов, Д. Необикновената история на малоазийските българи, С. 2000 г., с. 72, 73.
11. Николчовска, М. ИМЮБ, т.12, Български села в Мала Азия, с. 107
12. Доросиев, Л. Ив. Българските колонии в Мала Азия, Сп. БАН, т. XXIV, С. 1922 г., с. 169-175.
13. ДА – Кърджали, ЧП №176, а.е.1, л. 8 – 20, Хаджиев, К. Историята на някои родове от с. Хухла с данни от средата на XIX век до 1983 г.; Пак там, Завещано от дедите. История на с. Бата – Личен архив на Хр. Куманов.
14. История на с. Бата – Личен архив на Христо Куманов.
15. Пак там.
16. ДА – Кърджали, ЧП №176, а.е.1, л. 9, Хаджиев, К. История на някои родове от с. Хухла от средата на XIX век до 1983 г.; Пак там, а.е. 2, л.4, Кратка история на Драгановия род; Пак там, а.е.3, л.4, Кратка история на Трендафиловия род.

17. Личен архив Христо Куманов.
18. ДА – Кърджали, ЧП №176, а.е.1, Хаджиев, К. История на някои родове от с. Хухла от средата на XIX век до 1983 г.
19. Примовски, Ат. цит. съч., с. 243.
20. Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г., С.1918 г. с. 87, 112.
21. Попов, Ст. Тракийски сборник, Броят на населението в Тракия след Балканската война, изд. Тракийски върховен комитет, С. 1932 г., кн.3, с.190.
22. В. Мастанлийски окръжен вестник, 10 окт. 1928 г., бр.45, с. 7.
23. Личен архив на Христо Куманов.
24. ДА – Кърджали, ЧП №176, а.е.1, л. 29, Хаджиев, К. История на някои родове от с. Хухла с данни от средата на XIX век до 1983 г.
25. Примовски, Ат. цит. съч. с. 243.
26. Трифонов, Ст. Тракия, административна уредба, политически и стопански живот 1912-1915 г., С. 1992 г. с.63.
27. Милетич, Л. цит. съч. с.113.
28. ДА – Кърджали, ЧП № 176, а.е.1, л. 20, 21, Хаджиев, К. История на някои родове от с. Хухла от средата на XX век до 1983 г.; Личен архив на Христо Куманов.
29. Милетич, Л. цит. съч.. 94.
30. ДА Кърджали, ЧП №176, а.е.1, Хаджиев, К.цит. съч. л.21.
31. Милетич, Л. цит. съч. с. 115.
32. ДА – Кърджали, ЧП № 176. цит. съч.
33. Милетич, Л. цит. съч. с. 116
34. Пак там, с. 112, 117.
35. Пак там, с.116; / изброени са имената на загиналите от с. Хухла/ В селото е издигната възпоменателна плоча в памет на събитията от 1913 г.
36. Николчовска, М. и Стефанов, Ив. цит.съч. с.20; Николчовска М. Народни носии от Източните Родопи, с.26.
37. Стефанов, Ив. Просветното дело в Източните Родопи от Възраждането до 1944 г., с. 50.
38. Примовски Ат., цит. съч. с.243; Джелипов, Н. в. „Нов живот“, 20 юли 1967 г.
39. ДА – Кърджали Ф. 596, историческа справка
40. Завидни са усилията на Иван Бунков и хората, които го подкрепят, в ежегодното организиране на Мистериите на Хухла. Те са продължение на съборите и родовите срещи, започнали през 1983 г. и превърнали се в културно събитие, което събира творци от страната и чужбина.
41. Мястото за построяване на параклиса на връх Св. Илия е осветено през 2001 г., а изграденият параклис през 2008 г.

ЛЕВСКИ УЧИ НА ТОЧНА СТРЕЛБА И НА БУНТ В КАВАКЛИЯ, РОДНОТО СЕЛО НА ПИСАТЕЛЯ КОНСТАНТИН ПЕТКАНОВ

Димитър Шалапатов

Константин Петканов е роден на 12 декември 1891 година в село Каваклия, Лозенградско, Османската империя. Той е девето последно дете на родителите си Елена и поп Никола Петканови. Началното си образование завършва в родното си село при учителите Петко Здравочнов, Атанас Георгиев и Стоян Бежанов. После учи в Одринската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“. В периода 1910-1912 г. учителства в Малко Търново, село Енеджия, Лозенградско, и Бунархисар. Преди Балканската война заминава за България (София) да учи литература по думите на брат му Димитър Петканов. През 1913 г. постъпва като доброволец в Македоноодринското опълчение. По време на Първата световна война завършва школата за запасни офицери в Скопие с началник полковник Борис Дрангов, след което участва във войната на Добруджанския фронт, там в Кубадинската битка бил ранен в ръката и тялото. Раните му гангренияват и една щастлива случайност да срещне хирурга проф. Станишев, който го оперира, му спасява живота. След войната учителства в Созопол 1919-1920 г. През 1920-а се премества да живее в Бургас. Работи като библиотекар в общинската библиотека. През 1930 г. отива да живее в София. Там през 1932 г. се жени за Магда Драгова, от който брак се ражда дъщеря им Сълза Петканова. Сътрудничи на в. „Странджа“, на списанията „Изкуство и критика“, „Златорог“, „Философски преглед“ и вестниците „Завет“ и „Тракия“, като на последния е бил и редактор. Редактор е и на списание „Тракийски сборник“ заедно с Димитър Михалчев и Христо Караманджуков. През 1934 г. на 18-ия редовен събор на тракийската организация изнася реферат на тема „Идеологията на тракийската организация“. Константин Петканов е секретар на Върховния тракийски комитет. Автор на огромно творчество от романи, разкази драми, повести, политически и философски текстове. Можем спокойно да кажем, че той е певец на Одринска Тракия. В своите произведения пресъздава живота и борбите за свобода на българите в Тракия. През 1945 г. става академик от БАН. Там пола-

га основите на Института по литература. От 1949 г. е председател на ТНИ. Умира на 12.02.1952 г.

Семейство

За положилите началото на Петкановия род братът на Константин Петканов Димитър пише в своята книга „Моят жизнен път“: „Родоначалниците на нашия Петкановски род са прадядо ми Продан и прабаба ми Петкана. Прадядо ми е израсъл в Панагюрище, издънка от известния през онова време Хаджи Деянов род. Като момък слезнал в Тракия с хаджи Деяновите овце, които пасяли на пасището около Чалъл чифлик южно от Лозенград. Тоя случай го среща с прабаба Петкана, красива и здрава мома, работничка в чифлика. Здравият и левент панагюрец Продан се влюбил в хубавата Петкана, тя отвърнала на чувствата му и той решил да напусне овчарлъка и станал работник в чифлика. Това станало към 1800 г. Поработили малко заедно и се задомили. След известно време стопанинът на чифлика решил да го ликвидира и започнал да разпродава земите му. Продан със спестените си пари купил някои ниви и започнал да ги увеличава с изкореняване на околната гора. И така лека-полека Продан като здрав и силен, работлив и пестелив, заедно с баба Петкана, също така здрава сръчна жена, успели да придобият достатъчно имот. Имали шест рожби – трима сина и три дъщери.

Дядо Продан починал млад. Баба Петкана трябвало с малолетните си деца да стопанисва припечеленото и тя се оказала добра стопанка. Искали я вдовци, но тя отказвала, за да не пръсне децата си. Като поизраснали, синовете ѝ поели работата, но тя останала главен ръководител на стопанството. Всички търсели баба Петкана; нейното име било вписано в държавните данъчни книги. Когато идвал държавният данъчен служител, не викал синовете ѝ, а казвал: „Петкана гелсин!“ (Петкана да дойде). И тъй лека-полека името ѝ се наложило, когато ставало дума за децата ѝ, всички казвали „Петканчетата“. Впоследствие, когато работливите ѝ синове удвоили и утроили имота на баща си и станали първенци в селото, придобили вече общопризнатото прозвище „Петкановите, Петканоглар“. Това име се наложило и когато някой от рода трябваше да се назове, прибавяше родовото име Петканоглу. Баща ни беше известен сред турците с прозвището

Петканоглу папаз – Петкановият свещеник”.

Костадин Петканов, първородният син на Продан и Петкана, дядото на Константин Петканов, бил едър, здрав и извънредно силен; вдигал от земята 150 оки чувал жито. Ирина, жена му, била също така здрава и работлива жена. С денонощен труд те умножили наследеното от родителите си и устроили богато стопанство – хубави ниви, лозя и много глави едър и дребен добитък. Имали четирима сина – Димитър, Симеон, Никола и Щерю. Костадин бил гостоприемнен стопанин. В голямата си къща бил направил специално стая за непредвидени гости. Всеки окъснял пътник по шосето зимно време можел да се отбие в дома му и да намери подслон и храна за себе си и добитъка си. В празничните дни неговата трапеза не оставала без гости и когато се случвало да няма, изпращал синовете си да обиколят дюкяните и ако видят някой странник, да го доведат в къщата. Костадин Петканов бил с развито обществено чувство. Първенец в селото, той знаел цената си и винаги заставал начело на всички селски инициативи. Веднъж, когато трябвало да се закупи от държавата мера за селото, той отишъл в Цариград, станал поръчител за купената мера и след време, когато селяните, подтиквани от негови врагове, отказали да съберат необходимата сума, то той я изплатил.

Родно място

Село Каваклия се намира днес в Република Турция. Разположено е южно от Лозенград /Къркларели/ на 9 км по пътя за Бабаески в ниска хълмиста местност, която се слива с Източнотракийската равнина. През селото минава малка рекичка, която води началото си от склоновете при село Каракоч. На изток от селото, на 4 км, се намирала Голямата река. На Връбница учителите водели децата там да начупват върбови клонки за празника. Пак там била и Новата кория, която имала хиляди вековни дървета. Наричали я Нова, може би защото скоро е станала собственост на селото, когато закупили държавната мера.

В преброяването, извършено от местни учители по нареждане на Екзархията, се установило, че Каваклия има 400 български къщи и 3300 души население. В далечното минало по предавани спомени селището е било чифлик, но когато се заселило с българи преди повече от 400 години, станало голямо село. Нарекли го Каваклия,

тъй като дерето, минаващо през селото, било обрасло с тополи (каваци). Първите заселници били от Панагюрище. Те докарвали стадата си за зимуване, понеже намирали добра паша и благоприятен климат. Добрите условия за скотовъдство и земеделие и близостта до Одрин и Цариград, които били главните пазари за тяхната продукция, накарали средногорските българи да се заселят на това място. Сред първите основатели бил Хаджи Лука, чийто род поддържал връзки с роднините си в Панагюрище. Когато мерата станала недостатъчна за разрасналото се село, закупили държавната земя Елмадат, която се простира между Каваклия и Бунархисар, състояща се от десетки хиляди декара. При подготовката за откупуване на терена, преди да отидат в Цариград, избрали комисия от трима души от селото. Между тях бил Костадин Петканов (дядото на Константин Петканов), който се задължил лично срещу имотите си за доплащането мерата на държавата. Каваклия често е било разорявано, поради това че се намира на пътя между Лозенград и Цариград, Бяло и Мраморно море, но въпреки това успявало да се задържи като голямо село, благодарение на благоприятните климатични условия. След Руско-турската война от 1878 година много семейства са се изселили в току-що възстановената като държава България и образували цели села, като Антимово, Росица и Валог, Добричко, и Кара гьол, Варненско. Изселвания, макар и частични, са станали и след Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г.

Поминъкът в селото бил главно земеделие, скотовъдство и търговия. По-изявени представители на тези отрасли били Димитър Костадинов Петканов, Атанас Джовалянов със синовете си Добри, Христо и Димитър, още такива родове били Ихчиеви, Прънгови, Хаджиеви, Кодимови. Църквата „Св. Св. Константин и Елена“ била построена през 1890 година от майстори зидари от Костурско, македонски българи. Главен майстор бил Фидан Яни. Негов помощник бил синът му Никола, помагали още десетима майстори. Никола се оженва в Каваклия и остава да живее там. Стойността на храма за материали и майстори била 2200 лири. Общата работа се вършела от селяните като ангария, подобно на строежите на всички български храмове по това време. Камбанарията на три етажа точно пред входната врата е построена по-късно и струвала 100 лири. Църквата вътре имала 12 колони от дъбови дървета, десет от Мойдрепъктата курия и две от Урумбеглийската, имала е гинекия – женско отделение, на два етажа. Храмът бил изграден от тухли

и облицован с камък. Старата църква била на същото място, но е изгорена от турците през 1877 година. Новата църква през 1914 година, месец февруари, е преустроена в джамия.

През лятото на 2014-а бях в Каваклия с група от потомци на тракийски българи, които водех по родните места на техните предци. Направи ми впечатление, че в източната стена на джамията има в горния и край по средата елипсовидно прозорче. Абсидата зад олтара явно бе премахната. Попитах местните турци, преселници от България, тази сграда дали е била църква преди. Отговорът им беше положителен. За съжаление при последното ми посещение в селото забелязах, че това прозорче е премахнато.

Хайдутство

В този район се е подвизавал Филчо войвода. Роден в село Ениджия, той бил повторно женен за жена на име Злата от Каваклия. Именно от нея са взети сведенията за подвизите му от Димитър Петканов. Филчо бил овчар, нисък на ръст, чернолик и с лют нрав. Веднъж овцете му направили голяма поразия. Пострадалите селяни се оплакали в Лозенград и оттам пратили едно заптие да го заведе в града. Стражарят бил също лют по нрав като Филчо и се скарали. Филчо скочил върху него и го убил с ножа си. След това го заровил под стълбите на къщата си, облякъл се, обул си цървулите, взел оръжието си и избягал в гората. Не след дълго към него се присъединили и други луди глави, образували чета и започнали нападения над богати турци и властимащи.

Едно от големите му нападения било обирът на сватбата на дъщерята на един паша в околностите на Одрин. Били събрани злато и скъпоценности в един месал, които Филчо предал на жена си Злата. По-късно била образувана потеря да преследва Филчо, начело с известния с издевателствата си Али пехливан. Той научил, че парите от обира са в жената на Филчо и отишъл да ги иска. Повикал я и започнал да я увещава, заплашвал я, но тя му отговаряла, че не знае нищо. По-нататък предавам нейния разказ, записан от Димитър Петканов: „Тогава кучето крастово науми да поставят в полите ми един голям котарак. Зашиха полите ми от доле и един манафин с камшик почна да бие по дрехите ми. Този котарак като заскача и задраска по месата ми, че на сърцето чак ме заболя. Търпях, търпях, но не можах да изтърпя. Котаракът като бесен се мя-

таше между краката ми, забиваше ноктите си до дъно, потече кръв на вади, причерня ми – идеше ми да падна и умра. Не можех повече да трая и си казах. Кучето взе месала със златото, подаде ми една жълтица, аз я хвърлих в лицето му. Той се засмя, но не ми направи нищо повече. По-сетне научих че това куче подкупило ятака на Филчо и дружината му да сложи в ракията, която им носел, отрова. Ятакът, един овчар от Странджа, изпълнил това. Филчо с дружината се отровили от ракията и така полумъртви били нападнати и избити. Главата му набили на прът.” Това станало през 1866 г. Филчо се славел като защитник на бедните и слабите, където можел, давал им пари от заграбеното. Симеон Лазаров в книгата си за село Ениджия пише, че Филчо със своя авторитет възпирал гръцкото духовенство в борбата ни за самостоятелна българска църква.

Черковната борба започнала усилено след 1862 г., когато гръцките учители и свещеници са били изгонени. Последният гръцки учител бил Илия Николов Диков и гръцки свещеник – поп Димитър Диков, родом българин от селото, който след време минал към Екзархията и продължил да служи в селото. Първи учител в селото на български език е бил Илия Николов. След него бил Никола Костадинов Петканов, който през 1874 г. бил ръкоположен в Цариград за свещеник от владиката Панарет и започнал да служи в Каваклия. Първи български свещеник бил поп Георги Пройков от Лозенград. Преди него бил поп Иван също от Лозенград, но служил на гръцки език.

След като идва поп Никола Петканов, в селото свещенодейства и поп Димитър Диков от Каваклия. Водеща личност в църковните борби бил Димитър Ихчиоглу, който изгонил гръцките поп и учител, а на владиката, дошъл от Лозенград, казал че българите в селото не желаят повече гръцки попове, учители и владици. Поп Димитър почива в Каваклия, а поп Никола след 1913 г., служи в село Курудере (Раковсково), Карабунарско (Средецко). Почива в Бургас през 1925 г.

Учители в Каваклия

Първият учител на български език е бил Илия Николов Диков – 1867-1868 г., по-късно бил ръкоположен за архимандрит. Следват: учителят Константин от Свиленград – 1867-1868 г., Димитър Илиев Диков – 1868-1869 г., от Каваклия. Никола Костадинов Пет-

канов – 1869-1874 г., Мирчо Морев от Стара Загора – 1875-1877 г. След идването на руските войски учител става Владимир от Малко Търново – 1878-1880 г. През 1880-1882 г. учител е бил Никола Върховски от Одрин, след него Стоян Илиев Бежанов от Каваклия, роден през 1860 г. Той е и най-дълго учителствалият в селото. Започнал през 1882-1883 г. и продължил 1885-1888 г.; 1889-1895 г.; 1897-98 г.; 1899-1901 г. и 1903-1904 г. Следват Атанас Испилов – 1883-1884 г. Атанас Георгиев 1884-1889 г. Георги Янов Диков от Каваклия 1895-1896 г., Петко Здравочнов от Малко Търново – 1898-1999 г., Костадин Благоев от Македония – 1897-1898 г., Димитър Трендафилов от Ениджия и Катя Димитрова през 1902-1903 г. След въстанието не е имало учебна година в селото.

След амнистията от 1904 г. учителства Георги Калоянов от Урумбеглия. Иван Хр. Атанасов от Дерекьой е през периода 1905-1908 г., Никола Арабаджиев от Каваклия – 1908-1909 г., Ана Манолова от Лозенград – 1909-1910 г., Милена Димитрова от Бунархисар – 1910-1911 г., Коля Димитрова от Лозенград – 1908-1909 г., Руска Петрова от Лозенград – 1908-1909 г., Димитър Попниколов Петканов – 1909-1912 г., Андрей Димитров Косидов – 1912-1913 г., Стойко Шангов от Енеджия – 1912-1913 г. Училището в Каваклия било построено през 1889 г. в близост до църквата.

Селото е посетено от Васил Левски през 1872 г., Апостола доведен от поп Пею Киприлов от Пирок, по сведение, дадено от Димитър Николов Петканов. Според проф. д-р Пламен Павлов това е станало по-рано, когато Левски посещава Лозенград и странджанските села, а през 1872 г., създава революционни комитети в Одрин и Мустафापаша (Свиленград). Левски престоял два дни в къщата на Костадин Петканов, придружаван от сина му Симеон. Времето било изпълнено с организационни разговори, а от време на време пеели песни. Накрая решили да се упражняват в стрелба, като убият един петел. Симеон, който бил добър стрелец, стрелял, но не улучил. Левски не пропуснал, напълнил чифтето с косми. Според спомените на баба попадия Левски бил веселяк и голям песнопоец. Когато убил петела, казал: От тук нататък ще бием турците.

Симеон Петканов заедно с целия си род бил едни от първите съзаклятници в революционното дело. Той бил необикновено смел човек. През Освободителната война турци „ямаджии“ от съседното Еникьой отишли да плячкосват селото. Симеон не се побоява да стреля с пушката срещу водача им, който бил на кон, и го убил.

Изплашените турци, виждайки, че срещу тях има организиран въоръжен отпор, се оттеглили. Друг пример за неговата смелост, стигаща до безразсъдство, е, когато след Берлинския конгрес турските войски отиват да заемат отново Лозенград, той не се побоява да срещне на шосето пашата военначалник, да го спре, да хване юздата на коня му и да му каже: „Назад, не ви искаме”. Разминало му се всичко това, защото го помислили за луд.

Илинденско-Преображенско въстание

С идването на Лазар Маджаров като учител в Лозенград – 1898-1899 г., започнало да се организира революционното движение в района. За кратко време били създадени комитети във всички български селища. Патриотично настроените младежи се включили в тях, в това число и зетьовете на Константин Петканов, Яни Попов, Димитър Шопов и Никола Коларов. През 1900 г. Лазар Маджаров напуска учителстването и минава в нелегалност. Малко след това четата на Георги Танев престоява два дни в дома на Димитър Шопов, зет на К. Петканов. После отиват в землището на село Раклица западно от Лозенград и отвличат лекаря Керемедчиоглу, като искат откуп от 800 турски лири. Този откуп води до разкритие в организацията. Много от членовете ѝ са арестувани и вкарани в затвора, други бягат в България. Керемидчиоглувата афера води до сътресения на организацията, но и в същото време става повод за огромна мобилизация. Образуват се нови чети. Лазар Маджаров създава чета, в чийто състав влизат Яни Попов и Димитър Шопов, същата година четата посещава село Каваклия, като престоява в дома на Никола Личев. На другата година и Яни Попов образува своя чета, посещава няколкократно Каваклия. Той имал дар слово и събирал много селяни да го слушат.

В това време нелегално в селото дошли Георги Хаджиев и Неделчо Мешекопаранов, и двамата членове на организацията, отседнали в бащината къща на Хаджиев. Предател съобщил на властите и къщата била обградена. Неделчо Мешекопаранов пада убит, а Георги Хаджиев е арестуван и осъден на 11 години затвор, умира в зандана. Лозенградският санджак бил разделен на революционни райони. Каваклия като голямо чисто българско село е било избрано за център на полския район за селата южно от Лозенград. През лятото на 1903 г. Яни Попов посещава Каваклия с четата си.

Прави събрание с посветените в делото извън селото под четирите вековни дъба. Там той съобщава, че е взето решение за въстание, което да се обяви на 6 август – Преображение. Яни Попов пристига в селото два дни преди това. Там били и държавният бирник Хюсеин ефенди и един стражар. Войводата обявил, че на 6-и, преди да бъде обявено въстанието, те трябва да бъдат убити и оръжието им взето. Бирникът идвал в селото дълги години и селяните го харесвали, затова някой му подшушнал какво го чака и той си заминал за Лозенград. Пред риска да бъдат предани от избягалия бирник Яни Попов нарежда още на 5 август по икиндия (привечер) да започне въстанието. Той излязъл с четата си от къщата, където бил отседнал, стрелял пет пъти с манлихерата, както било предвидено, и към четата се присъединили стотина млади селяни, членове на комитета.

В селото настъпили тишина и тревожност. Очаквало се ответни мерки от властта, но за радост такива не последвали. Може би толерантното отношение към бирника ги е спасило. Пък и коя власт убива златната си кокошка?! Именно такива били селяните от Каваклия със своето трудолюбие, богати земи, многобройни стада от дребен и едър добитък. Плащали са огромен данък на държавната хазна. По време на Балканската война селото е съдействало на българската армия. При реокупацията турските войски влезли в селото на 8 юли 1913 г., но каваклийци тръгнали за България предния ден в 7 ч. сутринта по пътя за Коюнгяур, Петра, Полос, Карахамза, Кайбиляр (Странджа) под охраната на една войскова част. В България бежанците се заселват в Бургас, Варна, Созопол. Ветрен, Долно Езеро, Равнец, Порой, Веселие, Кошарица, Средец и единични семейства в други бургаски села.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Архивът на Георги Попаянов.
2. Петканов Д. Моят жизнен път. Отшумели води, Болид - инс, 2017.
3. Павлов Пл. Васил Левски – творец и стратег на националната революция в отечеството българско (Мизия, Тракия, Македония) Сборник Тракия, том 8.

КНИЖОВНИ ПАМЕТНИЦИ В ХАСКОВО

Д-р Йордан Нанчев

Наред с фолклора, с песните и приказното слово, в средата на XIX век в града започва своето развитие не само четенето, но и личното литературно творчество, писането и издаването на книги. Кои са първите ръкописи, първите документални свидетелства за писателска дейност, които днес са ни известни? Те не са много, но тъй като са вградени в основите на нашата книжовност, редно е да бъдат специално отбелязани, за тях да се каже всичко, което е известно досега.

Най-старите литературни паметници от Хасково са две ръкописни книги, които за жалост, не се намират тук, а се съхраняват в Историческия архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Едната от тях е известна под заглавието „Празничен минея и Цветен триод“ и за пръв път е публикувана от Беньо Цонев¹.

Всъщност това са два отделни ръкописа, но тъй като са подвързани заедно, са получили това общо заглавие. Като цяло книжното тяло се състои от 381 страници, от които около една трета (247 страници, обособени в 32 тетради, от които липсват осем листа) е „Минея“, а останалите представляват „Триод трицветен“, състоящ се от 144 страници, обособени в 16 тетради и пет листа. От него също липсват неизвестен брой страници накрая. В това си състояние книгата е отлично запазена и художествено оформена с цветни заглавки, винетки, плетеници и главни букви в червено, черно, зелено, синьо, жълто и кафяво. Тя е датирана от XVI век и категорично свидетелства за художествения вкус и калиграфските умения на тогавашните български „граматици“.

Според краеведа Борис Колев, който е публикувал в местния печат описание на книгата през 1973 година, в приписките към нея „срещаме най-ранното название на Хасково, употребено с ново-български суфикс-ово“².

В друга своя публикация³ по темата, той сочи, че „вероятно тя произхожда от скрипториум към някой от манастирите край Велико Търново, където е била написана около 1502 г. После е била в известното книжовно средище в с.Влашко (Врачанско) и около две столетия по-късно е съхранявана в хасковското село Гидикли (намирало се е някъде между Хасково и село Гарваново). Накрая е била открита в Хасково“.

Особено интересни са приписките, които хората, през чиито ръце е преминавала, са отбелязвали с перо или просто с клечка. Те, според Колев, са от 1502, 1644, 1703, 1716 и 1836 година и представляват своеобразен летопис на събития и случки от онова време, както и на имена на светски и духовни лица, които са живели тогава.

Село Гидикли е старо българско селище. В началото на XIX век в него се настанява известният кърджалийски главатар Емин ага. Освен укрепените конаци на кърджалията, по-късно в селото била построена и стара черква, в която се помещавало и килийно училище. Неизвестни днес свещеници и даскали огромявали себе си и своите съселяни. Тяхно дело, може би, са и приписките, останали по страниците на Минея.

Един от тези просветени люде очевидно е бил поп Стоян от Кочибегово/днес Козлец/, започнал приписката си на лист 248-б „бес перо, сас клечка” с единственото желание да се убеди „може ли писа или не може в лето 7211/1703/ м.априлия, 8-и ден”.

Друг автор на приписка е поп Атанас:

„† Писах аз поп Атанас. Много ти живот и здраве до тебе брате Стояне в село Кочибегово. Да знаеш как съм наместил листата... имаше скинати, та ги прилепих с туткал. Има още листи скинати, ала ги нема. Писах аз поп Атанас от Гидикли в лето 7212(1704)”.

По белите полета освен това са изписани имената на друг поп Стоян, на поп Торньо от село Влашко, поп Константин, граматик Никола, Петър граматик, Добрил, Белчо и пр.

Отбелязани са като значим факт за времето си и чумните епидемии. С думите „Писах аз поп Атанас в село Гидиклиа при Хасково да се знае колику светение имах в годинаю моченици и приподобних, лето 7343/1835/” се сочи например колко много са били починалите през тази година по време на последната от тези епидемии. Защото очевидно не е било възможно поименното споменаване на всички тези покойници, наречени от свещенослужителя, който ги е изпращал в последния им път, „моченици и приподобних”.

Вероятно след тази последна чумна епидемия село Гидикли е изоставено в запустение, а жителите му основават днешното село Гарваново (наречено тогава Ени махле – Нова махала).

Тази църковна и богослужебна книга сега е изключително ценен книжовен паметник. Тя свидетелствува както за грамотността на тукашното население през късното Средновековие, така и за съзнанието, че писаното слово остава вечно и непреходно.

Другият подобен ръкопис е т.нар. Хасковски псалтир, също църковна книга, използвана при богослуженията, но един век по-късно. За нея се знае, че последно е била притежание на хасковския книжар Руси Иванов Бакърджиев-баща на художника Димитър Иванов-Лицо, който я предава на служители на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ при една от поредните им обиколки из страната с научни и събирателски цели. От 1911 година насам тази книга също е в Историческия архив на библиотеката.

Споменатият по-горе Борис Колев пише, че Псалтирът е „съставен вероятно във Влашко въз основа на средновековен български ръкопис и е ценен паметник на румънско-българските книжовни връзки през XVII век”⁴. Той вероятно е донесен от хасковски търговци, посещавали тържищата в Сибиу и Брашов. Книгата се състои от 278 листа, „написани с едро уставно писмо и богато украсени с прекрасни в художествено отношение цветни заглавки, главни букви, плетеници и червени точки”.

Много интересен и важен литературно-исторически документ, макар и от по-късно време – свидетелство за народностното пробуждане на нашите предци през Възраждането, е и ръкописният „Хасковски препис” на Паисиевата „История славяноболгарская”, който също може да се види в националното ни книгохранилище. Любопитното и ценното в него е това, че към историческия текст, освен гербовете на други държави, съществували по онова време, е приложен и герб на Българското царство, както и ликът на Цар Иван Шишман, взет от грамотата му, дадена на Рилския манастир през 1370 година.

На гърба на третия лист четем:

„История славяноболгарска издава трудом от Г:свещеноинока Паисия, нине же ново преведена от Г.П.Р. и от Г.Х.Д.”

Сега естествено не може да се твърди със сигурност кои са тези двама родолюбци, скромно и в духа на традицията, поставили само своите инициали, но има известно основание да се смята, че поне единият от „преводачите” е бил Петко Рачов Славейков, а Историята е била сред дарените от него книги на тукашното читалище в средата на по-миналия век. Зад инициалите Х.Д. пък може да се крие и самият Христо Г.Данов. Но това, разбира се, са само предположения, истината вероятно ще си остане все така забулена в неизвестност.

Заговори ли се за първи книжовни паметници от Хасково, не може да не се отбележи и калиграфски изписаният през 1849 годи-

на „Българско-гръцки речник”, чието кратко описание се намира в „Опис на ръкописните и старопечатни книги на Народната библиотека в София”, съставен от проф. Беньо Цонев. За него се споменава в научната литература през 1959 година⁵, а след това по-подробно е описан и от проф. Веса Кювлиева най-напред в „Хасковска трибуна”⁶, а една година по-късно и в сп. „Български език”⁷.

Речникът е дело на хасковския учител Захарий Христовулов. Както специално е отбелязано, той го съставя и подарява на любимата си ученичка Маргица Райчу /Марийка Райчова/, за да се научи хубаво да чете и пише и да не се гърчее. Посвещение има и за нейната братовчедка Анастасия от Рилския манастир. Отбелязана е точната дата и мястото – 1849 г. 10 март, Хасково. В самия край на речника пък е заветът на неговия автор, който желае „когато учи Марийка Райчова рукописната книга и Грамматиката да има прилежание и книгите си да почува чисти”...

На втората страница е поместена молитва към Бога, преведена и на гръцки език:

„О Боже, всесилне, улесни ме много, щото с вниманѣмъ и прилъжанѣмъ да прочета настоящаята писана книжка”...

Речникът следва оттам нататък и всяка негова страница е ограничена с рамка от златен бронз, широка 5 мм, ограничена с тънки линии от черен туш. Думите са разположени в две колони от по 28. Той обхваща само петнадесет страници и е малка част от подвързаната с черни твърди корици ръкописна книга, богато и старателно украсена с изящни арабески и цветни плетеници.

Според Веса Кювлиева, това е първият по рода си в България двуезичен речник – българско-гръцки. Освен това той предхожда най-ранните опити да се създадат речници на българския език, които се съдържат в „Българска граматика” от Братя Цанкови, издадена на немски език през 1852 година, в „БолгарскиЯ народные пѣсни” (1855) от Безсонов, в сборника на Братя Миладинови от 1861 година, в един английски учебник на български език от 1859 година и в речника на Найдено Геров, който започва да се печата в „Известия на Руската императорска академия” през 1853 година.

Трудът на хасковеца Захарий Христовулов съдържа около 850 думи. Като един съвсем ранен опит в двуезичната лексикография у нас, речникът има редица недостатъци, като например това, че думите не са подредени по азбучен ред, че някои от тях се повтарят по два пъти, че едни от съществителните са нечленувани, както е правилно, а другите са членувани и пр.

Освен това някои от думите, които завършват на съгласна, са изписани с ерове, а други без ерове, на някои места е написано „и”, на други „ы”, част от понятията са в черковнославянската им или руска форма, което е белег на неустановената все още българска правописна традиция. Като цяло речникът отразява характерни белези в състоянието на нашия език и по-точно на живата народна реч в средата на XIX век и може да служи като надежден източник за съвременни езиковедски изследвания. Още повече като се има предвид неповторимия усет на съставителя да подбере думи, които имат най-широка употреба в ежедневно общуване, като например названия на природни явления – вода, земя, дожд, роса, слана, град, облак, снег, ветр, витрушка, небо, море, солнце, месечина, звезда, бездождје, сѣнка.

По-нататък следват групи от думи, които означават някои растения и животни: семе, дърво, трава, лозје, вирба, яболка, круша, праскова, слива, орех, черница, смоковница, дрен, корен, листо, дренка, плод, кон, кобилата, магарето, магарича, мулето, вол, телето, бивол, биволица, овца, агне, свиня, козата, кучето, кучката, котката, мишката, зайце, лесицата, волк, мечката, орил.

Със сравнителна пълнота са включени и частите на човешкото тяло – душата, телото, главата, косам, лицето, челото, окото, вяхките, ушите, бузите, брадата, устата, забите, език, горло, плешките, раката, перст, некат, реброто, колена, ногата, кожата, жилата, мозака, далак, кравта, червата.

По асоциация авторът свързва действието, изразено чрез съществително с предметите, необходими за извършването му, например шѣнѣ – игла, игленица, конец, напрасник, ножица, аршин.

Подобен стремеж да се подреждат последователно думи, обединени от някакъв общ признак, е налице и при прилагателните, които означават цвят. Например – бяло, черно, зелено, червено, жълто, сино.

Сред преобладаващия брой думи от говоримия народен език се срещат и значителен брой черковнославянизми и някои русизми, което е неизбежно по онова време при неустановилата се още книжовна традиция и силното влияние на руския език.

В съответствие и със съвременните изисквания към подобни речници, думите са подредени тематично, като най-напред са съществителните, после прилагателните и накрая глаголите. Другите части на речта не са включени, макар че се използват широко по-нататък в превода на текстовете.

Речникът на Захарий Христовулов съдържа и множество диалектни и турски думи. Повечето от тях са били широко разпространени в езика на хасковското население, употребяват се и до днес. Това са думи като измекъяр, нишан, лахут, сахат, мехлем, кюше, терза, илач, калем, хабер и пр.

Диалектният колорит на хасковския говор пък може да се открие в думи като желвата, облицам, вътрешен, шелмен, излявам, браточед, браточетка, вяшките, ушници, катаден, уйкото, пладни-на, учината, заход, главеник, надуен...

Всички събрани и описани от Христовулов думи и понятия са с поставено ударение, което е задължително условие при изработването на какъвто и да било речник.

В духа на канона и съвременната практика речникът започва с думата Бог, следвана от други думи с подобно съдържание – божество, светый, богочовек, создател, творец, избавител, спасител, богородица, привидение

Освен този речник, книгата съдържа още над двеста листа, представляващи учебно помагало с енциклопедичен характер отново на български и на гръцки език. Страниците пак са разделени на две като вляво е българският текст, а вдясно гръцкият превод. Съдържанието вероятно е повлияно от „Рибен буквар” на Петър Берон и се състои от мъдрословия, полезни съвети, поучения, географски описания, библейски стихове, фолклорни материали, главно пословици и поговорки...

Според краеведа Борис Колев⁸ част от това съдържание били „преписи от разговорника на Христаки Павлович от 1935 г., преписи от Евангелието по новобългарския превод на Неофит Рилски и преписи от книгата на Захарий Круша от 1828 г.”...

Един от първообразите, от моделите, на които Захарий Христовулов е подражавал, може би е и книгата на Константин Фотинов „Българският разговорник за ония, кои обичат да се навикнуват да говорят гречески” (Смирна, 1845), за която споменава Иван Богданов в изследването си за известния панаир в близкото до Хасково село Узунджово, като пише:

„В своя сборник от дидактически разговори в две колони (български и гръцки) Фотинов отделя немалко място на Узунджовския панаир. Като се разговарят помежду си, младите български търговци Пенчо и Станчо обхождат панаира и правят покупките си. Тези два разговора представляват голям интерес и за историята на стопанския живот в българските земи в периода

преди Кримската война”.⁹

Освен за Узунджовския панаир, книгата съдържа и други подобни разговори. Оригинален екземпляр от нея се пази в Историческия музей на Самоков – родното място на автора.

Всичките общо 237 страници на речника, както беше отбелязано, са рамкирани в златен бронз и черни тънки линии. Удивително е, че никъде те не са изкривени, няма зацапвания, нито даже и петънце. Наред със забележителното съдържание и оформлението на книгата, красноречиво свидетелства за широките познания и самобитния усет, за художественото майсторство на хасковския гражданин Захарий Христовулов. И може би за неговата искрена и всеотдайна любов към ученичката Марийка Райчова, която по-късно му става съпруга и също е учителствала в Хасково.

В Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий” може да се види и една ръкописна „Българска граматика” от 1856 година. Неин автор е хасковецът Васил Жечков Шишманов, за когото днес не се знае нищо, освен писаното от Стоян Заимов и цитирано от споменатия Б. Колев, че бил политически емигрант и скиталец из Европа и Азия и бил замесен в бунтовните дела на Раковски и Хаджи Димитър.

В същия архив се пазят и ръкописите на хасковската учителка Мария Попова „Числителница” (1868) и „Разбойникът в Балкана” (1872), а в библиотеката на хасковското читалище „Заря” като по чудо беше останал един ръкописен препис на нашия съгражданин Атанас Теодоров от „Криворазбраната цивилизация – смешна позорищна игра в пет действия” от Добри Войников. Пиесата вероятно е била поставена на читалищната сцена още преди Освобождението. От библиотеката на читалище „Заря” в архива на тихо-мълком закрития Литературен музей бяха предадени и десетина старопечатни книги, чиято съдба не ми е известна.

Най-старата книга, която съм видял в Хасково, е „Книга новото завета”, издадена в Киев през 1611 година, запазена и до днес в библиотеката на църквата „Св. Архангел Михаил”. В книжовната сбирка на Литературния музей също се съхраняваше малка колекция старопечатни богослужебни книги от началото и средата на XIX век – псалтири, часослови, акатисти, молитвеници. Най-старите книги със светско съдържание бяха „Первоначална наука за длъжностите на човека” от французина Соаве, преведена от гръцки на славянобългарски и издадена от Йоан Димитриевич Охридчанин в Цариград през 1844 година, „Грамматика” от Констан-

тин Фотинов, отпечатана в Смирна през 1838 година и „Латинская хрестоматия”, съставена от Н.Бялюстин и издадена през 1839 година в Санкт Петербург.

Първата от тях беше с автограф от Михаил Г. Минчев, който я подарил на 9 ноември 1891 година на Ученическото дружество „Развитие”. Книгата съдържа описание на характерни черти в човешката психика, обяснява моралните норми и принципи, от които хората трябва да се ръководят в своя живот и посочва обществените им задължения. В раздела за Отечеството например се казва:

„Всеки има длъжност да люби Отечеството си и да се труди колкото е възможно заради ползата му”.

И по-нататък: „Всеки трябва да го защитава с всичките си сили и с опасност за своя живот”.

Можем да си представим какво въздействие са оказвали в душите на много българи тези патриотични призови. Стремехът на ренесансовия човек да познае и изгради себе си като личност и да намери своето място в обществото, който личи навсякъде в книгата, отговаря напълно на пробудилия се в тогавашната интелигенция интерес към нови знания и всестранна образование.

Освен за домашен прочит, книгата е била предназначена и за „славяно-българските училища”, особено с приложеното към нея „Херонейско слово о възпитаний детей” от Плутарх, което е всъщност второто издание на това съчинение, отпечатано най-напред от Йоан Рукослав през 1808 година в Будим. Книгата е съдържала и „Одобрение к наукам” – стихотворен текст от Йован Раич на черковнославянски език, но в нашия екземпляр този текст беше откъснат заедно със списъка на спомоществателите.

„Грамматика” е първата от няколко книги и учебници, издадени от Константин Фотинов за нуждите на частното му училище в Смирна. Тя се състои от три части. В първата са посочени и обяснени особеностите на частите на речта, във втората – тяхната употреба в книжовния език и в диалектите, а третата част съдържа упражнения за правопис и правоговор. Макар и издадена на гръцки език, книгата вероятно се е използвала и в българските училища, защото както пише проф. Иван Шишманов, „...дълбоко убедени в ползата от гръцката образование, нашите хуманисти, които бяха елинофили, но не и гръкомани, препоръчвайки я на своите ученици, естествено и не мислеха, че помагат на денационализирането на своя народ. И Фотинов, и Райно Попович, и Христаки Павлович, и Неофит Рилски бяха, въпреки своето елинофилство, големи

патриоти. Такива станаха и учениците им”.

И това наистина е така, тъй като в първите десетилетия на поминалия век общуването на младата ни интелигенция с гръцката наука и култура и с отношението на гърците към своята история и народност, е даже стимул за национално осъзнаване и патриотизъм. Белег на съхраненото чувство за българска принадлежност на автора е фактът, че и на титулната страница, и след предговора, той не пропуска да прибави след името си и определението „Самоковец” т.е. посочва мястото, където се е родил.

Третата книга – „Латинская хрестоматия”, е била предназначена за средните и горни класове на гимназиите в Русия и е отпечатана в типографията на Императорската академия на науките. Наред с оригиналните текстове на класически литературни творби в нея, особено ценен се оказва отлично запазеният кръгъл отпечатък с надпис „Печатъ на читалището – Хаской”. Очевидно това е била една от първите книги в читалищната библиотека.

В библиотеката на читалище „Заря”, според П. Сиротов¹⁰, и до началото на 50-те години на ХХ век са се пазели екземпляри от известния „Буквар с различни поучения”...или „Рибен буквар” (1824) на Петър Берон, „Поглед върху произхождението на българския народ” (1869) от М. Дринов, както и пълните течения на Дядо-Славейковото сп. „Гайда” (1863) и на сп. „Летописи”, редактирано и издавано от Константин Величков.

В Хасково може да се види и „Древняя история об египтянах, о картагенах, об асирианах, о вавилонянах, о мидянах-персах, о македонянах и о греках” т. IV, преведена от френския оригинал на руски от проф. Василий Тредяковски и също отпечатана в Санкт Петербург през 1753 година. Тази книга днес се пази в отдела за възрожденска история на Хасковския исторически музей, наред с още десетки старопечатни книги, плод на събирателските усилия на уредниците. Те са публикувани с кратко описание от Недялко Димов през 1978 година¹¹.

В своята статия той отбелязва за „Древната история”..., че „на последната страница има приписка със следния текст: Хаджи Христодул хаджи Вълчев, Хаскию, Узунова 1859 година. От приписката можем да направим заключението, че книгата е била собственост на Христодул Вълчев Шишманов – един от най-будните хасковски граждани”.

Друга старопечатна книга във фонда на музея е „Денница новобългарского образование” от Васил Априлов – „изданное имъ

своём иждивении в пользу габровского училище, част первая, Оде-са в городской типографии 1841 година”.

В нея авторът прави преглед на началото и развоя на българското образователно дело и на първите училища в страната – Габровското, Панагюрското, Копривщенското и пр.

Музеят разполага и с книга, в която е отпечатано завещанието на Васил Априлов, с което той завещава 60 хил.рубли в полза на Габровското училище. Тази книга също е отпечатана в Одеса, но през 1849 година.

Следват „Критические изследования объ историй болгарь от Ю.И.Венелина, изданныя на иждивении болгарина И.Н.Денкоглу, Москва в типографии Николая Степанова 1849 година” и „Няколко речи о Асеню первому царю бльгърскому и сыну му Асеню второму” от Г.С.Раковски, издадена в Белград през 1860 година.

На първата страница на тази книга с червено мастило е написано: „Паско Иванов 1861 г.”, а на 92 страница – „Кирил Поп-Пасков от гр. Хасково, роден на 1876 г.29 юний. Книгата остана от баща ми покойния свещеник Паско Иванов, 1866 година”.

Един от потомците на този книголюбив и ученолюбив хасковски род – Григор Пасков, учил в Париж, ще основе в началото на ХХ век свое фотографско ателие в София и фотокартичките с неговата марка ще тръгнат по всички посоки на страната ни, а и зад нейните граници.

В Историческия музей се пазят и три старопечатни книги, свързани с името на основателя на българското книгоиздаване Христо Г.Данов. Това са „Проглед врѣх произхождението на бльгарский народ и началото на бльгарската история” (1869) от Марин Дринов, „Кратка бльгарска история по пытанье и отговорь за първоначалните училища” от Д.Т.Душанов – третѣе преработено издание – 1874 година и „Летоструй” или домашен календар (с 25 изображения) за проста (невисокосна) за годините 1869, 1870, 1871 и 1872 година.

Последните четири книжки дават широки познания за уредбата на османската държава, за нейните тарифи, цени, жители и етнографически преглед, сведения за природните явления и тяхното обяснение, за правилното здравословно хранене и отглеждане на малките деца, за развитието на училищата, правила за телесни упражнения и пр.

Наред с това следва да се посочат и книгите „Опровержение на възражението на великата църква против издадените от прави-

телството проекти за решението на българския въпрос”, преведена от първообраза от Н. Михайловски и издадена в Цариград, в печатницата на „Македония” през 1869 година; „Откритието на Америка”, преведена от П. Кисимов, част първа, 1875 година; „Жален спомен за лютите рани на България през годината 1876”, книжка I, наредил Илия Блъсков в Букурещ, 1878 година; „Видул”-тракийска идилия от Иван Вазов, София, 1879 година и пр.

Голяма част от тези книги вероятно са били закупувани на Узунджовския панаир, други са донесени от чужбина, трети са изписани специално за тукашните им спомоществатели.

Изключително важен факт за проникването на възрожденската книжнина в страната и за родолюбието на тукашното население е прочутата книга на Братя Миладинови „Български народни песни”, отпечатана в Загреб през 1861 година, отлично запазен екземпляр от която беше един от важните акценти в експозицията на Литературния музей. След Паисиевата история този сборник е може би най-значимият народоведски труд през епохата на българското Възраждане и венец на многогодишното просветителско дело на двамата братя Димитър и Константин Миладинови.

Чрез събраните от тях български народни песни просветеният свят по онова време научава и се прекланя пред творческия гений на народния певец. Сборникът продължава да ни възхищава със своето съдържание. И до днес той е непоклатима опора на българския дух и народност. Почти веднага, след като е отпечатана с неограниченото съдействие на хърватския епископ Йосиф Щросмайер, тази забележителна книга се разпространява и в Хасково. Знаменателно в случая е това, че градът е единственото населено място в пределите на днешните български земи, откъдето предварително са изписани около тридесет екземпляра. Останалите селища, посочени в приложения спомоществателски списък, са Виена, Дубровник, Карловац, Люблина, Марибор, Загреб, Белград, Прага, Париж, Крагуевац и пр.

За получаването на книгата в Хасково най-голяма заслуга има учителят Тодор Запрянов, който добре се е познавал с Константин Миладинов от годините на съвместното им следване в Москва. Самият Запрянов записва десет броя, а останалите книги са предплатени от Захари Христовулов, Станчо Кожухаров, Петърчо Петров, Иван х. Чавдаров, Димчо Д. Русков, Райчо Тодоров Гъркоглу, Костадин Христоводоров, поповете Ангел, Пахомий, Антим, Полиевкт, учениците Михаил Паскалев – баща на основателя на модерното

българско книгоиздаване Александър Паскалев, Георги Минчев, Димитър Попстефанов, както и майката на бъдещия проф. Асен Златаров Теофана Хаджииванчо Минчева.

Освен този забележителен труд на Братя Миладинови, хасковските граждани са подпомогнали със своите скромни спомоществования и отпечатването на следните други книги¹²:

„Кириакодромион сиреч Неделник” от Софроний Врачански, издадена в Римник през 1806 година; „Цветособирание на сичкото презгодишно църковно богослужение”, издадена от Никола Трендафилов в Букурещ и „Разговори за сърдечно и душевно образование” от Гаврил Попович, преведена от сръбския оригинал и издадена от Аверкий Петрович Сопотчанин в Белград – и двете през 1847 година; „Извод от физика” на Найден Геров, издадена през 1849 година в Белград; „Водител за взаимните училища” от Сава Доброплодни, издадена в Земун през 1852 година; „Игиономия, сиреч правило за да си вардим здравието”, преведена пак от него и издадена в Цариград през 1846 година; сборника „Писменик” и комедията „Михал” също от Сава Доброплодни, и двете издадени в Земун през 1853 година; „Райна княгиня българска” от Велтман, преведена от Йоаким Груев и издадена в Белград през 1852 година; „Возкресник” от Петър Лампадарий, преведена от Ангел Иванов и издадена в Цариград през 1859 година и „Минейник” от същия Ангел Иванов Севлиевец, издадена пак в Цариград, но десет години по-късно; „Церковная история”, преведена от Аверкий Петрович и Григорий Гог и издадена в Белград през 1855 година; „Кратко землеописание” от Георги Икономов Дупничанин, издадена в Букурещ през 1856 година; „Духовний зрак”..., преведена от Онуфрий Хилендарец и издадена в Цариград през 1850 година; „Ковчег цветособирание” от Ангел Иванов, издадена в Цариград през 1857 година; „Кратка всеобща история от Смарагдова”, преведена от Йоаким Груев и издадена в Цариград през 1858 година; „Сочинения от Булгарина”, преведена от Павел Калянджи и издадена в Одеса през 1861 година; „Новобългарска сбирка”, съдържаща „Слово за пълкът Игоров”, „Краледворска ръкопис” и „Гусляр” от Тарас Шевченко, всичките преведени от Райко Жинзифов и издадени в Москва през 1863 година; „Исторически преглед на българската църква”... от Марин Дринов, издадена във Виена през 1869 година; „История българска” от Гаврил Кръстевич, издадена в Цариград през 1869 година; „Водачът по пътя на живота”..., преведена от Алеко Кръстевич Свищовец и издадена във Виена през 1870 годи-

на; „Приключенията на Телемах” от Франсоа Фенелон, преведена от Никола Михайловски и издадена през 1873 година в Цариград, както и още една богослужерна и две медицински книги – „Изяснения на празнични евангелия”, преведена от свещеник Златан и издадена в Белград през 1835 година, „Средства за предварване за заравянето на мнимоумрелите или примрелите человети”, Цариград, 1858 година и „За отгледванието на малките дечица” от Кр.Ив.Мирский, издадена в Тулча през 1875 година.

Ето какво пише Никола Начов за възникването и същността на спомоществателството по някогашните български земи:

„В по-раншните времена беше обичай – пише той – че преди да напечатат книгата, издателите-частни лица или книжари-разпрашаха до сродници, приятели, учители, свещеници и др. листове за записване спомощници. С това те гледаха да си осигурят продажбата поне на известно число книги. Па и като в минутата не се плащат пари, явяват се повече купувачи на една книга. Най-често спомощниците изпървом не плащаха нищо, а понякога – нещо от цената като залог. Понякога издателите хитруваха: на спомощниците отстъпяха книгата на по-ниска цена от определената. После тия имена биваха напечатани в края на книгата или пък издателите се извиняваха, че не направили това, защото или подписаните листове късно пристигнали, или пък, че не били върнати...

В ония години появата на една книга съставяше важно и рядко явление и книгата беше по-скъпа и достойна само на по-заможните хора, главно учители и свещеници, чийто брой не беше много голям. И мнозина, поласкани от мисълта да видят имената си напечатани, и то единствено там, и да оставят спомен на потомството, бързаха да запишат себе си, свои жени, чеда – дори и пеленачета – братя, сестри и други сродници и приятели или в дар на някое училище, черкова и манастир, защото много от тогавашните книги имаха теологическо съдържание...

И признателните издатели се отсрамяха на спомощниците. Освен с думите ученолюбиви, любоучени, родолюбиви, почитаеми – на духовните прилагаха пълните титли, а мирските величаеха тъй”¹³...

Спомощствотатели/спомощници или подписници/ от Хасковския край са записани и в книгите „Месецослов” (Календар вечни) от Хр.Сичанников, Букурещ, 1840 година, „Всеобща география” от Иван Богоров, издадена в Белград през 1843 година, „Гледало ради слав.българската псалтика” от Н.Триандафилов, Букурещ,

1848 година, „Отговор на Боревата книжка”, Цариград, 1851 година, „Житие на св. Григория Омиритского”, прев. от А. Петрович, Белград, 1852 година, „Кратка география” от Иван Богоров, Букурещ, 1851 година, „Памела уженена” (Голдони), прев. Й. Екзарх, Цариград, 1853 година, „Свещенна история” от Хр. Златевич, Белград, 1854 година, „Общи познания всякому нужни” от Ст. Колнов, Белград, 1855 година, „Евангелия поучително” от Софроний Врачански, 2 издание, Нови сад, 1856 година, „Календар вечний” от П. Радов, 2 издание, Белград, 1857 година, „Първа храна”, прев. И. Чичи, Цариград, 1858 година и „Свещеное евангелие” от Павел Божигробски, издадена в Цариград през 1858 година.

Най-ранните – засега – сведения за спомоществатели от Хасково според историка Недялко Димов са от 1847 година в книгата „Цветосбирание”... Това са „Родолюбивый Господин Христород и сын его Костадин, Родолюбивый Г. Хаджи Захария Вълчов, Благ. поп Стефан; певец г. Стоян С. – учител; Петраки Петров”¹⁴...

Освен тях свои средства за книгоиздаването са „иждивявали” Р-вуй К. Т. Симедчиев, Х. П. Х. Калинов, Т. Г. Балтов, Х. Д. Х. Русков, М. Х. Ив. Минчов и Г. Х. Ив. Минчов, Христо Златаров, Станчо Димов, Захария Мавров, Г-жа Т. Хр. Златарова, Фроса Димостемова, Девица Еленка Стайчева, Фроса Вакрилова, Петра Стайкова-учителка, Щиринка Х. Георгиева, Николи Х. Запрянова, Анка Петърчева, Еленка Георгиева, Ванка Грозева, Зоица Савова, Кирияки Димитриева, Евгена Х. Ив. Минчева, Тодор Запрянов, Васил Милкоглу, Раде Чешмеджиолу, Мария Стоилова, Чорбаджи Христоруд Вълчев и „дом его”, Яни Кожухаров, както и още десетки и стотици учители и ученици, свещеници, по-будни и заможни земевладелци, занаятчии и търговци...

Важна роля и тласък за популяризирането на българската книга в града има основаването на читалище „Заря” през 1858 година. То е четвърто в страната след читалищата в Шумен, Лом и Свищов и първото в Южна България. Сред основателите му били Христоруд Шишманов, Хаджи Иванчо Минчев, Христо Златаров, Яни Кожухаров, Отец Хрисант и др.

„Първоначално дейността на читалището е скромна. – пише Г. Граматиков в своята „История на Народно читалище „Заря”...”¹⁵. То се помещава в една от стаите на Централното българско училище. Главното през този начален период е създаването и комплектуването на библиотеката на читалището. Със своята уредба, книгите и списанията, тя представлява интерес и притегателен център за

младите българи”...

Във в. „Право” пък четем следната дописка от неизвестен автор:

„Утринта в неделя, подир църква, отидох в читалището. То е хубава, шарена и добре постлана стая. На едната страна има книгопазилище, добро, със стъкла и наредени книги. На средата има маса и на нея наредени вестници и книги, наоколо столове и насядали няколко младежи четяха, а други слушаха, после разговаряхме за обществените работи. Аз като слушах, хареса ми, та после попитах учителя за читалището, а той ми приказа следующо: Читалището е основано преди десетина години и малко-помалко напредува. Така от началото се посъбраха няколко пари, купиха са от тях учебни книги за училището, и са продават с малко отбив, а на сиромашките деца се дават дар книгите от читалището. На изпитите всяка година се дава награда на прилежните ученици. На едно от селата – Гарваново – стана изпит и там подарихме книги от читалището на прилежните ученици. Сега през юлий и други села готвят испитания, и тям щат ся подарят книги”¹⁶...

Църковната община, както свидетелствува Кондиката й, също често закупува книги и вестници за обществената училищно-читалищна библиотека.

Мнозина хасковци в средата на XIX век вече притежават и свои домашни библиотеки. В описа на имуществото на гражданина Димитър Милкооглу например, след неговата смърт били записани 18 книги, което съвсем не е случайно, а говори за придаваната им висока стойност и за почитта към книжовността, която се е внушавала през онези години.

Особено богата била личната библиотека на Христо Златаров, бащата на бъдещия проф. д-р Асен Златаров. Немалко книги притежавали и архиерейският наместник Отец Хрисант, Димитрак Попстефанов, семейството на Хаджи Иванчо Минчов, Захарий и Марийка Христодулови, чорбаджи Паскал Райчев, Михаил Паскалев, Щерю Вапцаров, Сталю Бояджиев, Мирчо Попов...

В едно писмо на последния до жена му Мария Стоилова от времето, когато той като подпредседател на Хасковския революционен комитет е арестуван и разследван във връзка с известното покушение срещу местния чорбаджия Хаджи Ставри, извършено от Атанас Узунов на 3 срещу 4 май 1873 година, се съдържа интересен факт за книга, оставена в Хасково не от кого да е, а от самия Васил Левски. Писмото е открито и публикувано от гореспомена-

тия Недялко Димов, който пише следното:

„Това писмо, (с което Попов иска от жена си да му изпрати книгата заедно с Устава на революционния комитет-б.а.Й.Н.), ме накара да прегледам целия архив на Мирчо Попов и за голяма моя изненада намерих там въпросната книга „Хаджи Димитър Ясенев“ – драма в пет действия от Любен Каравелов, издадена в Букурещ, 1872 година. Разгръщайки книгата, се оказа че заглавната страница липсва заедно с още няколко страници и започва от 7-а страница. В края на книгата намерих на две страници, написано обяснение, което ще предам изцяло: „Настоящата книга „Хаджи Димитър Ясенев“ – драма в пет действия от Любен Каравелов, Букурещ 1872 г., според най-категоричното свидетелстване на Теофана Жечкова Стоилова от гр. Хасково... е била донесена лично и предадена на комитета от великия апостол на българската свобода Васил Левски, при образуването от него на същия комитет през 1872 година. Съхранявана от подпредседателя на тоя комитет Мирчо Попов – учител, зет на Теофана Жечкова Стоилова. Тая книга е била същата, която е била търсена и искана от турските съдебни власти при процеса в Пловдив на хасковските заговорници, осъдени на заточение в Диар-бекир по хасковското приключение 1873 година”...¹⁷

Освен книги, по онова време в Хасково се четат и немалко възрожденски вестници. Те се разпространявали от специални „настоятели“ в града, които давали заявка и получавали съответните количества. Вестник „Право“ например, редактиран от Иван Найденов и печатан в Цариград от 1869 до 1873, бил продаван от Христо Златаров, „Съветник“, редактиран от Тодор Бурмов и Никола Михайловски пак в Цариград от 1863 до 1865 година, се получавал от Георги Петров, „Източно време“ – „Българско издание на англофранцузкий вестник „Левант таймс“ и „Читалище“ – „повременно списание“, орган на българското читалище в Цариград, редактиран от Марко Балабанов, Петко Рачов Славейков, Стефан Савов Бобчев и др., излизали съответно от 1874 до 1877 и от 1870 до 1876 година в турската столица, се разпространявали от Иван Мазенов, а литературното списание „Български книжици“, уреждано от Димитър Мутев в кв.Галата от 1858 до 1862 година, било поверено лично на чорбаджи Христодул.

Имената на настоятелите се съобщавали на страниците на съответните издания. Абонатите от Хасково за „Цариградски вестник“ през 1854-1858 година били 534, за в. „Съветник“ през 1863-65 година – 277 души, за в. „Право“ през 1870 година – 59 души.

Наред с тези, идващи отвън периодични издания, през втората половина на XIX век има данни и за два местни вестника, за които съобщава цариградският в. ”Македония”:

„През онези дни – пише там – захвана да се издава тук един вестник „Кавал”, писмено недостигнал 5-я си брой в четири дни. Той доста добре свири на всичките, и ся хвали, че ако му не разберат гласа, ще го последва друг вестник „Остен”. Той щял да боде, който не ся е още досетил”¹⁸.

Според краеведа Борис Колев¹⁹, „вестник „Кавал“ е имал малък тираж, както е било при всички ръкописни вестници тогава, но достатъчен, за да се разпространява в града и в някои български села от околията”.

Всеки брой бил посрещан с любопитство от гражданите, тъй като вероятно поставял остри и злободневни проблеми, отнасящи се до общоизвестни случки и лица. Ето защо се налагало за един ден вестникът да бъде преписван по два пъти. Това, разбира се, едва ли е ставало ежедневно, но вестникът продължил своето съществуване и през 1871 година.

А дали „Кавал” е бил последван от „Остен” сега е трудно да се каже, тъй като нито един брой от тези два вестника не е запазен. Ако не веднага от засегнатите от тяхното сатирично жило, то те вероятно са били унищожени и заличени по-късно от превратностите на времето. И ако не беше цитираната дописка сигурно днес никой нямаше и да подозира за тяхното съществуване.

Но кой е бил издателят на тези два вестника – с основание се пита краеведът Б.Колев, който пръв публикува и оскъдните данни за тях.

„Това научаваме – отговаря си той – от друга една дописка, отпечатана във в. ”Право”, бр.10 от 3 май 1871 година, в която се съобщава за проведен училищен изпит в с.Гарваново, на който Българската община в Хасково изпратила специална комисия”, в чийто състав бил и „ревностният за просвещението народно млад гражданин г.Михаил Паскалев”, на когото гарвановци специално благодарят, че им изпрацал, „става година време своя си вестник да го четем”...

Според Колев нямало никакво съмнение, че „издаваният ръкописен вестник в Хасково се е списвал и през 1871 година и че неговият издател и разпространител е известният хасковски деец Михаил Паскалев”.

Може и наистина да е така, макар това да са само косвени сви-

детелства. Но безспорна истина са заслугите на Михаил Паскалев, който и според Стоян Заимов принадлежи към „цвета на хасковската интелигенция”. Той е син на заможния и патриотично настроен чорбаджи Паскал Гочев Хаджи Райчев /род. около 1824 г./, а корените на рода му се губят далечно в миналото. Неговите предци са преселници от махалите в подножието на родопския връх Аида. От тях се помнят само имената на Хаджи Райчо, на сина му Гочо и на снахата Петра. Повече и по-определени са сведенията за бащата на Михаил Паскалев, който бил търговец, имал е в центъра на Хасково дюкян, маази и хан в двора на къщата си, която днес е запазена и се намира на ул. ”Янко Сакъзов”, маслобойна с хамбари и две воденици, а също така дюкян и мааза в Каяджик (днес Димитровград). Бил е един от първите чорбаджии на Хасково. Висок, едър и тежък човек, с твърд и независим характер, той не прекланял глава пред турската власт, бил непримирим противник и на гръцкото духовенство. Неведнъж и два пъти имал остри спречквания с тях, за което свидетелства Летописната книга на Хасковската държавна мъжка гимназия „Петко Каравелов”, където е отбелязано, че „за успеха на училищното дело в Хасково има много да се благодари на видните тогава дейци и водители на българщината в Хасково – Х.Иванчо Минчев и чорбаджи Паскал, които винаги са стояли начело на всяко народополезно и просветно дело в Хасково и са били като трън в очите на Хасковските гръкомани”²⁰.

Синът на чорбаджи Паскал Стефан, който го е запомнил около 50-годишен през 70-те години на XIX век в разгара на борбите с фанариотството, също го описва като човек „едър, богат, добър българин с твърд характер, любящ домочадието си и влизащ в положението на всички като им помагаше с каквото може”²¹.

Паскал Хаджирайчев и жена му Сава са имали шест деца. Първородната им дъщеря Анка е омъжена за Атанас Гърков от Хасково и имат две деца – Сава и Павел. Синовете им Атанас и Кирил също имали по две деца – Боян и Андон и Ангел и Савка, а синът им Стефан и най-малката дъщеря Елена нямали наследници.

Родолубивата деятелност на чорбаджи Паскал обаче не била по вкуса на тогавашните управници и на четири пъти къщата и дюкяните му били подпалвани от тях, но той пак успявал да се възмогне, да отстоява своята вяра и родовата си принадлежност. В дух на патриотизъм и свободолюбие чорбаджи Паскал възпитавал и децата си. Първородният му син Михаил, който след смъртта на баща си поел в свои ръце семейните работи, е сред членовете на

Тайния революционен комитет и на управата на читалище „Заря”. Често в къщата му на днешната улица „Петър Берковски” се провеждали заседанията на Комитета.

Заради революционната си дейност през 1875 година, след неуспеха на Старозагорското въстание, Михаил Паскалев е арестуван, осъден и около една година задържан в „Безистеня” – затвор в Стара Загора. Малко след излизането си оттам той се сгодява, а през 1877 година се оженва за Амалия Хаджипеткова, дъщеря на друг виден хасковски първенец. Те имат четирима сина – Александър, Димитър Атанас и Петко.

През същата година е обявена Освободителната война и властта с още по-голяма ярост започва да издевателства над българското население. В началото на 1878 година по-будните хасковци са арестувани и заточени в Ангора/Анкара/. Михаил Паскалев също е изпратен на заточение, но за щастие преживява тежките месеци до подписването на Санстефанския мирен договор и се завръща при близките си в Хасково. През 1879 година се ражда първото му дете – бъдещият виден български книгоиздател Александър Паскалев. След Освобождението Михаил Паскалев участва активно в обществения живот на града като член на Хасковския главен департаментски съвет, общински съветник, член-секретар на Постоянната комисия, училищен настоятел, член на Наборната комисия, съдебен заседател, председател на Продоволствената комисия и пр.

Поради вродената си почтеност, умира в бедност от туберкулоза през 1893 година, като оставя многолюдното си семейство почти без никакви средства, на издръжката на своите роднини.

Ето така с книгите и периодичните издания от средата на поминалия век възрожденските идеи за просвета и национално самоопределение намират добра и здрава почва за развитие в Хасково. Както и чрез родолюбивата деятелност на тукашните обществени дейци и просветители, на учителите и свещениците, които по онова време са били най-всеотдайните будители и вдъхновители на националния дух и българщината.

Както навсякъде в географските предели на страната ни, така и тук, повечето от тези скромни радатели на духа и словото са били и литературни творци, книжовници. Запалени от родолюбивия огън да служат на своя народ с всичките си сили, те почти винаги се изявяват и на книжовното поприще като превеждат, побългаряват или издават оригинални свои трудове, книги и учебници.

Не знам дали е щастлива случайност или закономерност, но почти всички по-известни български учители в града не са се задоволявали само с преподаването на школки знания, а са се старали да ограмотяват, да образоват своя народ и с писаното си слово, със своите книги и публикации в периодичния печат.

БЕЛЕЖКИ

- 1 Цонев, Беньо. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Ч.1, София, 1910
- 2 КОЛЕВ, Борис. Книжовни паметници от Хасково. - Х а с к о в с к а т р и б у н а, бр.75, 28 юни 1973 година
- 3 КОЛЕВ, Борис. Цепен книжовен паметник от Хасково. - Ш и п к а, бр.112, 27 май 1994
- 4 Виж бел. 2
- 5 Известия на Института по български език, т.VI, БАН, София, 1959, 225-226
- 6 КЮВЛИЕВА, Веса. Оригинален книжовен паметник. - Х а с к о в с к а т р и б у н а, бр. 66, 4 юни 1964 година
- 7 КЮВЛИЕВА, Веса. Кратко описание на ръкописния българско-гръцки речник от Захари Христовулов. - Б ъ л г а р с к и е з и к, № 4-5, 1965, 408-412
- 8 „Юг“, кн.1, 1983, с.161.
- 9 БОГДАНОВ, Иван. Узунджово. София, 1965, с.60.
- 10 СИРОТОВ, Петър. Библиотеката на читалище”Заря”.- Р о д о п с к а б о р б а, бр.320, 21 окт.1950 година
- 11 ДИМОВ, Недялко. Ценни старопечатни книги(Музеи).- Х а с к о в с к а т р и б у н а, бр.52,4 май 1978 година
- 12 Стоянов, Маньо.Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания. Т.1, Наука и изкуство, София, 1957 година
- 13 НАЧОВ, Никола. За нявгашните спомощници на книга.- Б ъ л г а р с к а с б и р к а, кн.3, 1911, 153-156
- 14 ДИМОВ Недялко. Спомоществателството в Хасковския край. – Х а с к о в с к а т р и б у н а, бр.141, 2 дек.1982 година
- 15 ГРАМАТИКОВ, Георги. История на Народно читалище „Заря” - Хасково (1858-2008). Изд. „Архимед”, Хасково, 2008 с.40
- 16 Право, № 17, 21 юни 1871, с.67
- 17 ДИМОВ, Недялко. Апостолът дарява книга на Хасковския революционен комитет.- Х а с к о в с к а М а р и ц а, бр.161, 14 юли 2007, с.10
- 18 Македония, бр. 77, 11 септември 1870 година
- 19 Хасковска трибуна, бр. 61, 26 май 1983 година
- 20 ТДДА-Хасково, фонд 23, оп.2, а.ед.47
- 21 БАЕВА, Златка. Нови сведения за хасковския род Паскалеви. - Шипка, бр.28, 8 февр.1989 година

ГРАДИВО КЪМ ТРАКИЙСКОТО МЛАДЕЖКО ДВИЖЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ. МЛАДЕЖКО ТРАКИЙСКО ДРУЖЕСТВО „РОДОПСКА СЛАВА“ В РАЙКОВО /1926-1934/

Таня Марева

Резюме: Текстът разглежда създаването и развитието на Тракийското младежко благотворително културно-просветно дружество в Райково, като част от мрежата на легалната Тракийска организация в България. Благодарение на запазена реликва на организацията – дружественото знаме, е известна точната дата на учредяването – 13 март 1926 г. На база съхранени в ДА – Смолян документи е проследен съставът, дейността, проблемите и успехите на тази местна общност, работеща за общата цел – помощ за тракийските бежанци и възвръщане на загубените след 1920 г. територии от Тракия. Дружеството действа до 1934 г., когато със закон в България са забранени партиите и организациите.

Ключови думи: тракийско движение, благотворителни дружества, младежки дейности, Райково.

След войните за национално обединение и Първата световна война в българската национална политика с голяма острота се поставя т. нар. тракийски въпрос. Той е породен от загубата на Източна и Западна Тракия в полза на Турция и Гърция, обезбългаряването на тези територии и прииждането на хиляди разорени семейства в Царство България. За решаването му се прилагат различни подходи, един от които е самоорганизиращото се легално тракийско движение. Целта е да се обедини многолюдната покрусена маса тракийски бежанци, разпръснати по различни краища на страната, да се идентифицират и поставят за решаване свързаните с тях демографски и стопански проблеми, да се разяснява в страната и в чужбина тракийската кауза.

Дружество „Тракия“ е легална и необвързана с партии организация на живеещите в Царство България „българи от Тракия, която остава под чуждо владичество“. Официално е основано на 6 юни 1920 г. в София¹, след международната конференция в Сан

¹ Филчев, Ив. Тракийският въпрос и тракийското движение в България. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2007, с. 173 и сл. Това се случва по време на Четвъртия редовен събор на благотворително дружество „Одринска Тракия“.

Ремо (19-26 април с.г.). Според нейните решения Западна Тракия окончателно се присъединява към Гърция и България губи беломорските си територии. При сложната обстановка в страната и в международен план за няколко години Тракийската организация се разраства и стабилизира. Организационният успех се дължи на наличието на стотици хиляди потенциални членове и на поставените важни задачи за решаване. Успоредно по места възникват младежки културно-просветни дружества, които през 1924 г. се обединяват в Тракийски младежки съюз (нататък в текста ТМС). Учредителният конгрес на ТМС е свикан на 17-19 август 1924 г. по инициатива на Пловдивското младежко тракийско дружество „Беломорец“. Присъстват 58 делегати от първите 12 организации в страната, в които членуват близо 1000 младежи – тракийци². Официално е открит на 17 август, в рамките на Осмия редовен събор на дружество „Тракия“³. Избрано е ръководно тяло и е приет Устав.

Публикуваният на 15 януари 1925 г. във в. „Тракия“, официалното издание на тракийското движение в България, организационен устав на ТМС разкрива целите и задачите му. Стремещът е да се постигне идейно единство между тракийските младежи, организирани в благотворителни културно-просветни братства в името на: сплотяване и взаимно опознаване на членовете; поддържане у тях любов към Тракия; изграждане чувство на солидарност и взаимопомощ чрез морално и материално подпомагане на членовете и на българите от Тракия и т.н.

Младежките дружества по места се образуват по съгласие на дружеството „Тракия“ в селището и действат под негов контрол. Редовни членове могат да са младежи от 15 до 30 години, като тези над 25 г. са едновременно и членове на дружество „Тракия“. По силата на „Правилник за отношенията между културно-благотворителните дружества „Тракия“ и младежките дружества при тях“, въведен в началото на 1926 г., една трета от постъпленията в касите на младежките дружества и 70% от приходите при вечеринки, утра и т.н. се предават на местното дружество „Тракия“⁴. Чрез дружествата по места и по други пропагандни канали ТМС призовава за разкриване на младежки тракийски братства в страната. Успоред-

2 Трифонов, Ст. Българското национално-освободително движение в Тракия 1919-1934. София: Наука и изкуство, 1988, с. 149.

3 Филчев, Ив. Цит. съч., с. 205.

4 По Трифонов, Ст. Цит. съч., с. 150.

но се изгражда стройна система за организация на съществуващите дружества. Окръжно от 8 декември 1924 г.⁵ подробно разяснява на настоятелствата на младежките дружества в страната как да организират собствената си деловодна и сметководна система за статистиката и за планиране на бъдещата дейност, тъй като „в това е силата, мощта, ръста, въобще живота на една организация“. Коментира се конкретно всеки един от водените документообороти – протоколни книги, входяща и изходяща кореспонденция, кочани с квитанции и т.н. Разяснени са правилното описване на касата, на инвентара и на бюджетите. Отбелязано е, че предстои отпечатване на членски карти, в които по месечно да се нанася платен членски внос. Цялата организация по създаване и дейност на младежките тракийски дружества показва, че в тях влизат групи високообразовани младежи, които изповядват идеалите на организацията, а именно: „завръщане на тракийци по родните места в границите на Автономна Тракия“.

* * *

Тракийското младежкото благотворително културно-просветно дружество „Родопска слава“ в с. Райково, Пашмаклийска/ Смолянска околия се създава в общество, тясно обвързано с идеята за свобода на Родопите и Тракия от 1901 г.⁶ Тук функционира легално културно-просветно дружество „Тракия“ и районен пункт на Комитета за свободата на Тракия⁷. В Райково няма заселени тракийски бежанци. Но има хора, които са загубили имоти и пазари за занаята си в беломорските селища – основно в Ксанти.

От надпис върху дружественото знаме е видно, че то е основано на 13 март 1926 г. Протоколната книга от общите събрания и заседанията на настоятелството на дружество „Родопска слава“⁸, запазена във времето и предадена за съхранение в Държавен архив – Смолян, е най-надеждният използван източник за написването на този текст. Водена е сравнително редовно от 17 март 1926 г. до края на 1933 г. Това е основният документ, на който се стъпва, за да се проследи историята на второто и най-многолюдното от младежките тракийски дружества в Среднородопския край, създадени под

5 ДА – Смолян, Ф. 71К, оп. 1, а. е., л. 1 – 4 /лице и гръб/.

6 Марева, Т. Родопа през 1903 година. – Известия на ТНИ, кн. XI-XII. София: СТДБ, ТНИ, 2015, с. 99, 112.

7 Филчев, Ив. Цит. съч., с. 231.

8 ДА – Смолян, Ф. 469К, оп. 1, а.е. 3, 54 стр.

влианието на местните тракийски организации, след откъсването на Родопите от Западна Тракия. Първото младежко тракийско дружество се създава месец по-рано, на 9 февруари с.г., в околийския център Пашмакли/ дн. Смолян, съседно на Райково селище.

Младежкото благотворително културно-просветно тракийско дружество в с. Райково е основано в началото на март с цел да разпространява тракийската идея заедно с дружество „Тракия“. За това спомага обстоятелството, че на 29 януари 1920 г. Министерството на народното просвещение издава заповед за откриване на Райковската смесена гимназия. Всъщност тя е наследник на Ксантийската гимназия, откъдето в късната есен на 1919 г. райковски търговци и занаятчии пренасят книгите и пособията в родното село. Учителите и учениците се оказват в подкрепа на отдавна съществуващата местна общност от активни, образовани и отворени към политика и култура личности, които осъзнават значението на Беломорска Тракия за населението в Среднородопския край.

Учреденото на 13 март 1926 г.⁹ Младежко тракийско дружество в Райково, няколко дни по-късно, на 17 март избира настоятелство в Райково състав: председател Костадин Харитев, зам.председател Хараламби Данаилов, секретар Коста Руменов, касиер Анастас Папратилов, член Коста Куклев. Проведеното на следващия ден, 18 март, извънредно дружествено събрание взема решение за името на организацията – „Родопска слава“¹⁰. Приети са нови 22 членове, от които редовните са 17. Определен е месечен членски внос от 5 лв., но те се събират изключително трудно, тъй като населението в Райково и в района е бедно и финансово затруднено след загубата на беломорските пазари от родопските занаятчии и търговци. Някои семейства остават без никакво препитание и младите са принудени да търсят работа във вътрешността на страната. По тази причина на същото заседание поименно са определени 5-ма членове, които се освобождават от уставното задължение за абонамент на в. „Завет“. Изданието е печатен орган на Съюза на тракийските младежки дружества, стартирало през 1925 г., по решение на Първия

⁹ На тази дата по стария календарен стил се е чествал Денят на Тракия, днес се отбелязва на 26 март.

¹⁰ Протокол № 3 от 18 март 1926 г. е първият подпечатан с дружествения печат. (ДА-Смолян, ф. 469К, оп. 1, а.е.3, л. 2.) Печатите се изработват по образец от централното ръководство в София и са индивидуални за всяко младежко дружество, с изписани името и селището. Това обстоятелство потвърждава и чл. 38 от Устава на ТМС, отпечатан през 1934 г. (ДА-Смолян, ф. 469К, оп. 1, а.е.1.)

конгрес на Съюза. Представа тракийските политически, стопански и културни проблеми и организационния живот на младежките дружества в столицата и по места. Излиза три пъти месечно: на 1, 10 и 20 число. Годишният абонамент е 80 лв. или с 20 лв. повече от годишния членски внос в дружество „Родопска слава“.

На 30 април 1926 г., председателят Костадин Харитев и секретарят Коста Руменов представляват райковското младежко тракийско дружество на организационна среща с дружеството в съседно Пашмакли/ дн. Смолян. Целта на двете ръководства е подготовка на съвместна агитационна седмица през предстоящите великденски празници. Определени са членове и от двете дружества, които заедно да посетят и организират младежите в съседните селища Левочево, Чокманово и Устово. Това са места с активни македонско-одрински организации до 1912 г., т.е. там има благодатна почва за разпространението на идеите на тракийската организация. На следващия ден, 31 април, е проведено заседание на настоятелството и контролния съвет на дружество „Родопска слава“, за да се начертаят мероприятия и се разпределят задачи за дейностите в Райково през агитационната седмица. Първо се предвижда да се проведе агитация сред младежите в селото – първо да се просветят в идеите на тракийската организация, за да се запишат за членове на дружеството и после да се привлекат за абонати на в. „Завет“. Насрочени са визити за честитене на Възкресение Христово за събиране на средства в полза на организацията. За целта са определени два тричленни комитета, които да посетят съответно Горна и Долна махала на Райково. В протокола е отбелязана финансовата несъстоятелност на дружеството, поради което не може да се изпрати делегат в насрочения извънреден тракийски конгрес, свързан с Ангорския договор (спогодба за приятелство и сътрудничество между България и Турция, 18 октомври 1925 г.). Решението е да упълномощат представителя на дружество „Тракия“ в Райково.

На 9 май 1926 г. се свиква извънредно събрание в салона на училището в Горна махала. На него се отчитат дейностите през агитационната седмица. В Левочево е образувано младежко благотворително дружество. В другите две места само е подготвена почвата, тъй като младежките групи членуват във вече създадените дружества „Тракия“. С оглед организационно обединение на тракийската младеж от района, ситуираното в среднородопския център на гимназиалното образование Райковско дружество „Родоп-

ска слава“ решава да организира поход. Маршрутът е от Райково до манастира „Св. Атанас“, свято място с едноименен параклис, разположено сред красива природа, на 3 ч. пеш от Райково, в близост до Чокманово. Мястото има още едно значение – по време на Балканската война там е щабът на Българската армия. Следващото решение на събранието е поради нарастване броя на членовете да се увеличи съставът на настоятелството с още двама човека. Стават общо седем с новоизбраните за съветници Анастас Аръчков и Георги Куклев.

Организационното укрепване на младежкото тракийско дружество в Райково продължава с избор на дописник за в. „Завет“. На 26 май с.г. за такъв е определен съветникът в настоятелството Анастас Аръчков. За представителност на обществените изяви на дружеството е решено провеждане на манифестации при различни поводи и подходящи празници. За целта на заседанието си от 8 юни с.г. настоятелството решава да предложи на общото събрание сформирание на „юнашка група“.

Три месеца след учредяване на дружество „Родопска слава“, на 13 юни 1926 г., е проведено общо събрание. Присъства председателят на местното дружество „Тракия“, Никола Филипов, директор на Райковската гимназия. Настоятелството дава отчет. Дотук работата е насочена главно към организация и вътрешно укрепване взаимодействието между дружествените членове. Повдигнат е въпросът за наемане на клубно помещение – важно условие за активен културно-просветен живот. Никола Филипов, в качество на председател на дружество „Тракия“, предлага да се помисли за общ клуб за двете тракийски организации в селото. На събранието е изказано недоволство от касиера, заради несъбрани дължими суми, но никой не посочва обстоятелството, че тук бедността е повсеместна и повечето от членовете не могат да издължат месечния внос и абонамента за вестник „Завет“. След дебати са определени насоките на културно-просветната дейност на младежите тракийци – провеждане на тематични утра, вечеринки, забави, представления; изнасяне на сказки и т.н., като за целта се избере „увеселителен комитет“.

Средата в Райково е благоприятна за разпространение на тракийските идеи сред младежи и ученици и дружеството се разраства. Приети са още редовни и спомагателни членове. Накрая събранието поименно приема състава на „юнашката група“ – 15 човека.

Три дни по-късно, на 16 юни, настоятелството избира 5-членен „увеселителен комитет“. В него влизат лица от ръководството, начело с Коста Руменов.

На заседание на 24 юни 1926 г. настоятелството на дружество „Родопска слава“ обръща внимание на отличителността на членовете, представлящи организацията. Решено е всички да носят съюзните значки на националната младежка тракийска организация, предложени с Окръжно № 380 на Върховния комитет на Младежките благотворителни тракийски дружества.

През есента на 1926 г. дружество „Родопска слава“ свиква редовно общо събрание. Поради напускане на селото на повечето от членовете се налага избор на ново настоятелство. В подготовка за събирането, на 15 октомври, пред настоятелството е отчетено състоянието на дружеството. Приходите на обща стойност 3642 лв. идват главно от представление и честитки (близо половината сума), останалите от събран членски внос, абонамент на в. „Завет“, разпродажба на портрет на Георги Кондолов. На 17 октомври 1926 г. е проведено общото събрание и са избрани управителни органи. Председател става Хараламби/ Ламби Данаилов, зам. председател Славчо Келебеков, секретар Борис Василев, касиер Никола Капсъзов, дописник Анастас Аръчков/ Рачков, съветници Ташо Близнаков и Анастас Бадев. В Контролната комисия влизат бившият председател Костадин Харитев, Щильон Казалиев и Христо Д. Мирчев. Пет месеца по-късно председателят Данаилов подава оставка. На негово място, на 27 март 1927 г., е избран дотогавашният дописник на официалния дружествен вестник Анастас Аръчков/ Рачков, а самият Хараламби Данаилов е определен за дописник. В протокола изрично е упоменато, че се изпраща за одобрение на местното дружество „Тракия“ и за сведение на Централното ръководство в София, както е по уставно задължение.

За участие във Втория редовен младежки конгрес в Нова Загора от 5 до 7 декември 1926 г. са избрани двама делегати от райковското дружество. Съгласно решение от 22 август 1926 г. им се отпуснат 1600 лв. за разноски. Тъй като конгресът е отложен, на 28 ноември с.г. за втори път са посочени делегатите – Хараламби Данаилов и Анастас Аръчков/ Рачков. На 31 януари 1927 г., общото събрание на дружество „Родопска слава“ приема отчета от присъствалите на конгреса делегати. Тогава се разглежда се и въпросът за клуб. Решава се да се наеме помещение в държавен имот

– дюкян в сградата на Телеграфо-пощенската станция в селото.

През януари 1927 г. младежкото тракийско дружество „Родопска слава“ учредява Фонд „Дружествено знаме“. През юни с.г. е пусната подписка между членовете за волни пожертвования с тази цел. Знамето, което съгласно чл. 58 от съюзния устав е присъщо за всяко дружество, е тържествено осветено през юли с.г., във връзка с вечеринка и празник на св. Неделя, съвпадащ с храмовия празник на църквата в Горно Райково. Представителна група от съседското младежко тракийско дружество „Беломорец“ в Пашмакли/ Смолян пристига за манифестацията по повод осветяването на знамето. От по-късните протоколи е видно, че за знаменосец по време на манифестацията за Деня на Тракия през 1930 г. е посочен Анастас Хамънов, за асистенти – Тодор Бояджиев и Илия Хамънов. В края на 1931 г. за знаменосци са избрани Дечо Прахов, Тодор Ат. Рускоски, Васил Деликуртев.

Днес тази светиня – знамето, се пази във фамилията на потомствените тракийски дейци Кубатеви от кв. Райково на съвременния град Смолян. Близко 100-годишната реликва представлява двустранно червено копринено платно, подплатено с памучна материя и обточено от трите развяващи се страни с ресни. На лицето е изписано най-отгоре в съкращение: „**Тракийско Младеж. Благотв. Култур. Просвъ.**“, под него „**Д-во**“, под него с едър шрифт „**РОДОПСКА СЛАВА**“. В центъра на лицевата страна е изрисувана разтворена книга с излизащи от нея лъчи и девиз, изписан върху разгънатите листа, който поради похабяване не може да се разчете в пълнота. От едната страна на книгата е поставена датата: **13.III**, а от другата – годината: **1926 г.** Под книгата е изписан краят от инициалния текст – „**с. Райково**“. На гърба на знамето е нарисуван характерен родопски пейзаж с ели, поляни и скали, поставен в елипсовиден медальон, двустранно обрамчен с орнаменти от плетеници, типични за епохата на модерното изкуство в български стил. И това, както и използваният шрифт на текста, ни показват, че макар неизвестен художникът на знамето е професионалист.

През март 1927 г. ръководството на Младежкото благотворително дружество в Райково взема решение да се излъчи „хористическа (б.м. – хорова) група“, която да разучи марша на тракийските дружества с цел да го изпълнява при дружествени мероприятия. Избран е нов състав на „увеселителния комитет“, в който всъщност се включват петима от ръководството – членове на настоятел-

ството и на контролния съвет.

През април 1927 г. е проведено общо събрание, на което се разисква дейността в бъдеще. Изнесен е реферат за физическото възпитание на младежта. Приканват се неиздължените за членския внос младежи да го направят доброволно. Взема се решение за провеждане на вечеринка на втория ден Великден – 25 април. За включване на младежи-тракийци в „райковското хоро“ и с оглед „въвеждане на ред и добро игране“ е посочен състав на „хороводен комитет“. В него се появяват и няколко различни от ръководството лица. Явно в случая се отчитат индивидуалните умения, а не само личен ентузиазъм и отдаденост на тракийската кауза.

На заседание на 5 юни 1927 г., неделя, освен прием на нови членове, са извършени промени в настоятелството. Гласувани са оставките на касиера Никола Капсъзов и секретаря Борис Василев. На следващото събрание, проведено седмица по-късно, новият касиер Ташо Близнаков отчита неизправност на членове относно присъствие и внасяне на дължимия членски внос. Решава се да се подходи остро – по силата на съюзния устав неотчетените да бъдат изключени. Проблемът с членския внос се задълбочава и не са изпратени отстъпленията към централната съюзна каса, макар настоятелството да приканва за настойчивост от страна на касиера. На заседание през август с.г., на което се посочва, че в селото присъстват по-голяма част от членовете на дружеството, са изключени нередовни лица, било заради неплащане на членски внос или за незаинтересованост към дейността на организацията.

Вечеринката за Св. Неделя – 7 юли 1927 г., когато се чества храмовият празник на горната махала, е съвместно организирана от двете легални тракийски дружества в Райково. Предварително са определени цените на билетите за литературно-музикалната забава – 16, 11 и 9 лева. Няколко месеца по-късно, по време на заседанието на 15 януари 1928 г., се коментират неуредените сметки между двете дружества от тази същата вечеринка. Всички приходи са взети от председателя на дружество „Тракия“ и младежите настояват за отчетност от негова страна.

През август 1927 г. е насрочен Трети редовен конгрес на ТМС във Варна. Райковското дружество „Родопска слава“ отправя предложение в редовната програма на конгреса да се включи рефератът „Тракийският въпрос в зависимост от международното положение“, изнесен от Хараламби Данаилов. Определени са делегати-

те, които на дружествени разноски да представляват райковските младежи тракийци на конгреса. Единият е учителят Хараламби Данаилов – дописник в настоятелството, предложен за докладчик, а другият – Анастас Рачков. Гласувани са по 1200 лв. разходи за всеки делегат. За събиране на тези средства е решено в най-скоро време да се проведе вечеринка с билети. Отново е повдигнат въпросът за издължаване на членове, от които дружеството има вземания. На проведеното на 4 септември 1927 г. общо събрание, в качеството си на делегат, Хараламби Данаилов докладва решенията на Варненския конгрес и насоките за работа на младежките тракийски дружества в страната. С оглед на идейна спойка между организираната тракийска младеж е решено да се издава месечен литературен лист, който да подкрепя организационното единство и просветата. На конгреса е поставен въпросът за несъбираемост на членския внос, който е проблемен на национално ниво. Неизпълненията на облагането към централната каса се оказват всеобща трудност. За да присъства на конгреса, Х. Данаилов е принуден да сключи заем с райковската Популярна банка. През първата половина на 1930 г. младежкото дружество се занимава с въпросния заем, но тъй като продължава да бъде в неплатежоспособност, по-късно решава този проблем.

От 4 септември 1927 г. младежкото тракийско дружество в Райково е оглавно от настоятелство в състав: председател Георги Кузманов, зам.-председател Борис Василев, секретар Димитър Бозуков, касиер Васил Колибов, дописник Хараламби Данаилов и съветници Костадин Чирпанлиев и Никола Дупев. В Контролния съвет влизат Щильон Казалиев, Фердинанд Пангалов и Георги Куклев. Само след няколко месеца, през януари 1928 г., са приети оставките на секретаря Димитър Бозуков и на Фердинанд Пангалов и се извършва разместване на позициите в ръководството. Съветникът Н. Дупев заема поста секретар, на негово място е избран бившият председател – Анастас Аръчков/ Рачков. На място на Ф. Пангалов в Контролната комисия влиза освободеният от позицията секретар Д. Бозуков.

На 15 януари 1928 г. на редовно събрание на младежкото тракийско дружество „Родопска слава“ е приет официално уставът, който следва този на дружествата „Тракия“. Към чл. 18 от устава райковските младежи правят две добавки: „за редовно да се счита общо събрание, на което присъстват половината от дружестве-

ните членове¹¹ и при неявяване на половината членове и отлагане на общо събрание, то следващото се приема за редовно, дори да присъстват по-малко от половината членове. Това е прието, защото по-голяма част от членовете са в постоянно движение из страната в търсене на работа и все по-кратко пребивават в родния край.

По решение на общото събрание от 14 август 1928 г. са поръчани дружествени значки¹¹. За делегат на следващия редовен конгрес (3-5 септември с.г. в Бургас) е избран отново Хараламби Данаилов¹². Насрочена е вечеринка в полза на касата на дружеството за 19 август, неделя, на която ще говори председателят на Централната комисия на ТМС Иван п. Василев, учител, чиновник в образователното министерство, църковен историк и интелектуалец, родом от Долно Райково.

В общи линии и след втората година организационното състояние на младежкото тракийско дружество в Райково е тревожно и се констатира трайна низходяща тенденция в работата му. Затова на 23 септември с.г. е свикано общо събрание, на което в присъствие на представители на Дружество „Тракия“, председателя Никола Филипов и Димитър Гаруфалов – и двамата учители, се подлага на обсъждане въпросът за закриване на младежкото тракийско дружество. Главната причина се крие в дължимите суми към Съюза. Изтъкната е слаба дейност от страна на настоятелството. Продължителните дебати повдигат въпроса дали двете тракийски дружества в Райково да не обединят. Стига се до решение местното младежко дружество да продължи да съществува, докато се издължи на ТМС. Избрано е ново ръководство. В настоятелството влизат Анастас Аръчков – председател, Владимир Коруев, Никола Капсъзов – секретар, Никола Хр. х. Райчев – касиер, Анастас Боеклиев и подгласник – Ташо Близнаков. В Контролната комисия са Васил Колибов – председател, Димитър Бозуков и Щильон Казалиев – секретар, с подгласник – Коста Куклев. Допълнително е избрана комисия за издължаване сметките към Съюза – Анастас Папратилов и Славчо Келебеков.

¹¹ Според Окръжно №380/9.VI.1926 г. на ТМС значките се заплащат предварително от членовете и едната струва 20 лв. (ДА – Смолян, Ф. 71К, оп. 1, а.е. 1, л. 6).

¹² Хараламби Данаилов не е допуснат до този конгрес по политически причини, е отбелязано в протоколната книга на младежкото тракийско дружество „Родопска слава“. Вероятно това е поради левите му убеждения, които не са чужди и на други представители на тракийската общност.

Близко година по-късно, през септември и октомври 1929 г., са свикани две извънредни общи събрания на младежкото тракийско дружество „Родопска слава“. Избират секретаря Никола Капсъзов за делегат на Петия редовен конгрес в Ямбол, като за разходи са гласувани 300 лв. дружествени средства. Изключени са общо 20 нередовни дружествени членове, сред които и активни радетели на делото като Ламби Данаилов, който вече не живее в Райково, Васил Колибов, Димитър Бозуков. Приети са нови членове – подали заявление младежи.

На 1 декември 1929 г., неделя, е проведено поредното отчетно-изборно събрание. То започва с доклад на делегата Никола Капсъзов, който говори за организацията и разискванията на редовния конгрес в Ямбол и представя насоки за работа на местните младежки дружества. В отчета отново се засяга лошото финансово положение на райковското дружество. За пореден път е избрано ново ръководство, което да активира дейността. В него влизат: Никола Капсъзов – председател, Симеон поп Йорданов – секретар, Ангел Боеклиев – касиер, членове – Крум Левов и Анастас Аръчков, а в Контролната комисия Васил Г. поп Стоянов – председател, членове – Дечо В. Барбудов и Никола Христов. От 26 март 1930 г. секретарят Симеон поп Йорданов е избран и за дописник. В навечерието на коледните празници, предвид тежкото финансово състояние на младежкото тракийско дружество, решено е визитките и честитките в селището да се поднасят само от младежите тракийци и за сметка на дружество „Родопска слава“. Решено е да се организират две общоселски развлекателни събития – първа вечеринка с представяне на фарс-комедия и втора с пиесата „Златната ябълка“. Новото ръководство си поставя амбициозната задача всички съюзни членове да се абонират за в. „Завет“ и да се учреди фонд „Съюзен орган“. Икономическата криза и безпаричието на младежите в селото принуждава да се вземе решение от януари 1930 г. на дружеството да се изпращат 30 бр. вестници, включително и с абонамента. Дължимите за тях 500 лв. да се изпращат след събиране на сумата от продажбите.

На заседанието от 4 март 1930 г. настоятелството на дружество „Родопска слава“ разисква няколко въпроса. На първо място е поставен този за „съюзната форма“. Решението е „всички членове най-късно до 9 юни да си направят „формена риза и панталон“. Въпросът остава нерешен, защото на общото заседание от 6 юли с.г. се коментира колко малко членове са изпълнили това и са приканени

неизправните да си осигурят „поне шапки¹³ и ризи“. На 4 март е разгледано поредното окръжно на ТМС, изискващо да се определи делегат за конгрес в Пловдив. Също така е гласувано възнаграждане за участие на трима младежи тракийци в ритуала да се носи кръста по домовете на Богоявление. На това и на следващото заседание е обсъдено предстоящото честване на Деня на Тракия и организиране на вечеринка на 29 март. За нея се очаква да пристигне представител на централното ръководство. Идеята е да се поканят и външни за дружеството изпълнители, а публиката да се организира от Райково и от съседните селища. Билетите са на стойност 21, 16, 10 и 5 лв. За вечеринката се предвижда разиграване на „американска томбола“, за която да се осигурят предмети за награди. По-късно е избрана 5-членна комисия за томболата, оглавена от Симеон поп Йорданов и секретар-касиер Крум Левов. Разиграването на томболата се осуетява, билети се разпродават из страната и организацията се проточва през летните месеци. На заседание от 10 юли 1930 г. се предлага съгласуване с пашмаклийския окръжен управител и отлагане на това мероприятие до 16 август, след което да се теглят печелившите билети.

Заседание от 11 май 1930 г. решава въпроса по „отпразнуване на 15 май“. Планиран е поход до манастира „Св. Атанас“. Разисква се дали да отидат със знамето. Тъй като времето е променливо и денят не е официален празник чиновниците са с работното си облекло, предлага се да се отиде без знаме и строй. Решението е походът да стане „под знаме“ и да започне в 9 ч. сутринта пред канцеларията на дружеството. Участват тези, които не са на работа.

На поредното годишно отчетно изборно събрание, проведено на 9 ноември 1930 г., е избрано ръководство в състав: за настоятелство – Никола Капсъзов – председател, Никола х. Райчев – зам. председател, Христо Чапкънов – секретар, Дечо В. Барбутов – касиер и Йордан поп Симеонов; за контролната комисия Димитър Щърбов – председател, Ангел Парапитев и Дим. Д. Чаталбашев – членове. Във връзка с предстоящите коледни празници е решено да започне подготовката на вечеринка. Избрани са „увеселителна комисия“ и отделно две „визитни комисии“, съответно за горната и долната ма-

¹³ В Окръжно № 5-1/30.XII.1926 г. на ТМС се съобщава, че от II-и редовен събор в Харманли съюзните шапки са черна фуражка със зелен шнур над козирката. (ДА – Смолян, Ф. 71К, оп. 1, а.е. 1, л. 11)

хала на Райково.

На общото годишно събрание от 23 ноември 1931 г. освен отчетите се коментират плануваните в цялата страна митинги на 30 ноември с.г., за 11-годишната от Ньойския договор. Също така са посочени поименно 23-ма абонати на в. „Завет“ за следващата година. Избран е „увеселителен комитет“ за предстоящата коледна тракийска вечеринка, избрани са знаменосци. За Коледа очакват гости от Дари-дере / Златоград и на поредно заседание в навечерието на тържеството е избрана 5-членна техническа комисия за посрещането им.

През 1932 г., от 4 до 6 септември, е предвиден Осми редовен конгрес на ТМС в Станимака/ Асеновград. За делегати са избрани Крум Левов, Никола х. Райчев и Христо Чапкънов, които да отидат на собствени разноски. Чак в средата на 1933 г. на общо събрание се отчита конгресът от 4 септември 1932 г. в Станимака. Събранието се занимава и с въпроса, че поради заетост на председателя не е воден активен дружествен живот.

От 18 юни 1933 г. в настоятелството влизат: председател Крум Левов, подпредседател Никола х. Райчев, секретар-касиер Никола Искилиев, членове Димитър Кисьов и Христо Чапкънов, в Контролната комисия: Никола Капсъзов, Кузман Варадилов, Гавраил Ив. поп Гавраилов. Новото ръководство веднага се заема с вземанията на дружеството от различни лица. Дълго забавените задължения налагат ревизия на членския състав. На заседанието на настоятелството от 11 август с.г. 36 редовни членове поименно са посочени. Само няколко дни по-късно, на заседанието на настоятелството от 14 август, се коментират въпросите за „прибрани суми“ от членове на младежкото дружество и от дружество „Тракия“ – стари неуредени финансови взаимоотношения.

На 2 октомври 1933 г. избират делегати за конгреса в Кърджали, който се открива на 8 октомври. Определени са 5-ма човека, без да им се плащат разноските – Крум Левов, Дечо Барбудов, Васил поп Стоянов, Гавраил поп Гавраилов, Георги Кисимов.

Пред общото събрание на Райковското младежко тракийско дружество, проведено на 29 ноември с.г., Крум Левов, председател на настоятелството и като първи излъчен делегат за конгреса в Кърджали, дава подробен доклад. От думите му става ясно, че в него участват близо 100 делегати и гости от Пашмаклийско/ Смолянско. Посрещнати са тържествено в края на града с поздравления, на кои-

то отговаря представителят на устовското дружество „Тракия“ Георги поп Анастасов. Делегатите на райковската „Родопска слава“ остават възхитени от реда, ентузиазма, единодушието при които протича конгресът. Кърджалийският конгрес на ТМС разглежда важни политически въпроси като необходимостта от ликвидиране на нелегалните протурски организации „Туран“ и пр. Изпратените делегати споделят впечатленията си от ласкавия прием на кмета на Кърджали Никола Певтичев¹⁴, дал банкет за всички около 250 участника от името на местната власт. С Протокол № 46 от 16 окт. 1933 г. Кърджалийският градски общински съвет одобрява разплащането на същия банкет, даден на делегати, гости и др. официални лица, посетили в града във връзка с Редовния конгрес на Младежките тракийски дружества (8, 9 и 10 октомври с.г.). Гостите са посрещнати с арка от цветя, подготвена саморъчно от младежите тракийци, домакини на събитието. „Общинският разход е куверт за 200 човека, който включва ½ порция готвено, 1 порция печено пиле, десерт баклава или крем и 300 гр. вино, на единична стойност 30 лв. Банкетът е даден в единствения голям и с удобство локал в града, този на Зора Ив. Горанова“¹⁵.

Общото събрание на 29 ноември 1933 г. с критичен тон разисква работата на настоятелството и контролната комисия, както и спадналата активност и съзнание на членовете. Изтъква се, че основната грижа за изминалата година и половина е издължаване пред централното ръководство и то чрез заемане на суми от частни лица. Свързват занемаряването на дейността на младежите със застоя от две-три години на дружество „Тракия“ в Райково, но и с недисциплинираност на членовете, с липса на условия и средства за дружествен живот. Изтъква се бедността, която цари в целия родопски край. Събранието решава да освободи от отговорност настоятелството и да изиска от контролната комисия да направи ревизия и даде отчет на следващо извънредно общо събрание. Събранието избира ново настоятелство, в което като съветник влиза досегашният председател Крум Левов, макар да събира най-много гласове.

Малко по-рано, на 17 ноември 1933 г. настоятелството на „Ро-

14 Никола Певтичев е активист на ТМС от неговото създаване и по-късно на Комитета за свободата на Тракия. Той е избран за подпредседател на Върховния Тракийски младежки комитет на учредителния Пловдивски конгрес през 1924 г. По Филчев, Ив. Цит. съч., с. 206-207, 230.

15 ДА – Кърджали, Ф. 8К, оп. 1, а.е. 28, л. 69.

допска слава“ обсъжда подготовката на редовната коледна дружествена вечеринка в Райково. Решено е председателят Крум Левов да подбере подходяща комедия. Посочва се, че в навечерие на отчетно-изборното събрание секретар-касиерът все още не е получил касата и затова не извършва присъщата си дейност. Избрани са нови членове на дружество „Родопска слава“ и сред тях са първите жени – учителките Мара Караджова и Люба Аврамова. Това е в отговор на развитието на женското тракийско движение в страната, което организира учредителна национална конференция на 28 октомври с.г.¹⁶

С дата 1 декември 1933 г. е последният редовно вписан протокол на дружество „Родопска слава“ в Райково.

В настоятелството са избрани Радослав Ив. Сбирков – председател, Люба Аврамова – секретар-касиер, Васил поп Стоянов – организатор, Никола х. Райчев – домакин, съветник – Крум Левов; в контролната комисия: Христо Чапкънов, Дечо В. Барбудов и Андрей Трамбабов. Новото настоятелство се обединява около три важни насоки за дейност: финансово заздравяване, възстановяване на културно-просветната дейност и организационен подем на младежкото тракийско дружество „Родопска слава“ в Райково. Решават, че могат да постигнат това с визитни картички за събиране на дарения, уреждане на театрални представления, организиране в близко време на вечеринка, подготовка и провеждане на агитационна седмица за пропагандиране на тракийската кауза. Призовават всеки настоящ член да привлече поне още по двама бъдещи, да се подготвят и отпразнуват с подобаваща тържественост предстоящите тракийски празници. За укрепване на дружествената дисциплина е решено снабдяването на членовете с устави, значки и членски карти.

Една от най-важните и дългосрочни задачи на младежките тракийски дружества е образоването на техните членове по тракийския въпрос. В дружество „Родопска слава“ периодично се изнасят беседи. На последната страница на протоколната книга са изписани някои от темите¹⁷. „Тракийските бежанци“ е сказката на Хараламби Данаилов, с която е поставено началото на просветната дейност на дружеството. През 1926 г. са изнесени още „Географска оценка на Тракия“ от Костадин Харитев и „Организация и дисциплина“ от Ташо Близнаков. През 1927 г. темите на сказките са „Необходимост и цел на Тракийската организация“ от Хараламби Данаилов и „Фи-

¹⁶ Филчев, Ив. Цит. съч., с. 250.

¹⁷ ДА – Смолян, Ф. 469К, оп. 1, а.е. 3, л. 54.

зическо възпитание на младежта“ от Анастас Аръчков. През януари 1930 г. секретарят Симеон поп Йорданов изнася беседа „Ползотворна работа – дисциплина“, а през юли 1930 г. е изслушан реферат от Никола Капсъзов „Тракийската организация – значение и цел“. Поканен е Георги поп Анастасов от Устово с темата „Идеалът на тракийци“, която да се изнесе в неделен ден през декември 1933 г. в читалнята на читалището „Славееви гори“.

От зимата на 1934 г. официалната власт започва рестрикции спрямо мащабни граждански прояви в страната, включително и тези на Тракийския съюз. Това застрашава и планираните от националното ръководство четири областни събора на младежките тракийски дружества в периода януари – март. Те следва да се организират в Кавакли/ Тополовград, Карнобат, Нова Загора и Райково. Целта е разбуджане духа на младежта в подкрепа на тракийската кауза и заздравяване на организациите. Препоръката на централното ръководство на ТМС е да се направи впечатляващо посрещане на участници и гости. На всяко едно място да се издигне зимна арка с надпис „Смели и бодри към Бяло море – Добре дошли скъпи гости“, а посрещането да е с музика и от домакини с националното облекло. Съборите до един са отложени, макар централното ръководство на ТМС да призовава членовете по места да протестират, да организират подписки, да пишат дописки до вестниците¹⁸. Протест пише и председателят на дружество „Родопска слава“ Радослав Сбирков, публикуван във в. „Победа“, според саморъчната отметка върху запазения машинописен вариант¹⁹. След провалите на областните събори, през март 1934 г. ТМС разпраща указания до организациите в страната. Тъй като са забранени публичните събрания, препоръката е членуващите в ТМС организации да започнат подготовка за „кампания от човек на човек“ и да продължат изнасянето на сказки, реферати, беседи за Тракия чрез читалищата и други родолюбиви организации²⁰. В същото писмо се говори за външния натиск за забрана на тракийската организация от Турция и от страна на Гърция, за които исканията за излаз на България на Бяло море са заплаха.

По националния план на ТМС²¹ областният събор в с. Райково е планиран за 4 март 1934 г. Отменен е по разпореждане на Дирекци-

18 ДА – Смолян, Ф. 469К, оп. 1, а.е. 8, л. 1-3, 5-12.

19 Пак там, л. 15.

20 ДА – Смолян, Ф. 469К, оп. 1, а.е. 2, л. 6.

21 ДА – Смолян, Ф. 469К, оп. 1, а.е. 2, л. 2.

ята на полицията и окръжния управител седмица по-рано. С писмо от 27 февруари 1934 г. околийският началник в Пашмакли/ Смолян Димитър Левов, по стечение на обстоятелствата той самият тракийски деец, забранява мероприятиято. Писмото е адресирано и разпратено до дружеството – организатор, до председателя на околийското тракийско настоятелство и до представителя на родопския край във Върховния изпълнителен комитет на дружество „Тракия“, Данчо Алексиев от с. Устово. Така пропада масштабната организация за посрещане на гостите и нормално протичане на областния младежки събор, извършена главно от дружество „Родопска слава“ в Райково²². В програмата на събора е предвидено публично общоградско събрание, на което да говорят Димитър Костов – председател на ТМС, д-р Никола Минков – столичен адвокат, Перо Константинов – член на ЦК на ТМС. На манифестацията се предвижда да свири новосъздадена към Райковската гимназия духова музика, а за вечеринката е поканен гарнизонният оркестър от Пашмакли/ Смолян. Също за вечеринката на събора се подготвя постановката „Хъшове“ от Иван Вазов. За масово присъствие е запланувана „агитационна седмица“ със сказки по важни тракийски теми, с цел укрепване на дружествата в едни селища, в други – основаване на такива. Заради очакваните многобройни посетители – организирани в тракийските младежки дружества, представители на местните власти, на родолюбиви и културни организации, на гражданството, поискано е разрешение от окръжния управител в Пашмакли /Смолян за провеждане на мероприятията на открито на площада „Св. Константин“ или в краен случай в салона на Кооперация „Български Джебел“.

Въпреки разпорежданията на околийския началник Д. Левов, на 18 март 1934 г. в Райково отбелязват Деня на Тракия и за целта канят военната духова музика от Пашмакли/Смолян²³. Проведена е масштабна тракийска вечеринка в Райково, за която съобщава в. „Тракия“. Председателят на младежкото тракийско дружество Радослав Ив. Сбирков произнася вдъхновена реч за целите на организацията и за жизнената връзка на Родоп с Беломорска Тракия и Егейско море. Продължилата до малките часове на нощта забава преминава с песните на хора при дружеството, ръководен от учителката Дохчева и под звуците на оркестъра от Пашмакли /Смолян с ръководител Жеков. Според дописника, „масовото посещение от страна на рай-

22 ДА – Смолян, Ф. 469К, оп. 1, а.е. 4, л. 7; а.е. 8, л. 1, 3.

23 ДА – Смолян, Ф. 469К, оп. 1, а.е. 9, л. 2.

ковци се дължи на вярата им да видят скоро Тракия свободна, което е единствена гаранция за стопанско, търговско и икономическо възстановяване на Родопите“²⁴.

За 24 май с.г. дружество „Родопска слава“, съвместно с дружество „Тракия“, организират в Райково манифестация. Поканата²⁵ за нея е заверена с разрешението на коменданта. Отправена е към 67 членове на младежкото благотворително дружество с призив, „който не се яви, ще се счита напуснал организацията и заслужил нейното презрение“. Изисква се спретнато облекло, по възможност с установената дружествена форма и закичени със значки на дружеството върху трикоълор.

От 13 юни 1934 г. България е различна. Издадена е Наредба-закон, с която всички политически партии и организации се забраняват, а имуществото им се конфискува. В политическата история на страната се създава прецедент. За първи път се забранява партийният живот в нова България. Чл. 1 на „Наредбата за разтурянето на партийно-политическите организации“ гласи: „Образуването и съществуването на партийно-политически организации: партии, съюзи, движения и пр. се забранява. Съществуващите партийно-политически организации и техните поделения се разтурят. Надлежните съдилища служебно са длъжни веднага да заличат вписаните като юридически лица партийно-политически организации и техните поделения.“

Забраната важи и за легалните тракийски благотворителни дружества в Райково – „Тракия“ и „Родопска слава“, но с тази разлика, че те не разполагат с имущество. При организиране на прояви те са длъжни да уведомят властите. На 9 юли 1934 г. от младежкото тракийско дружество „Родопска слава“ информират кмета на с. Райково, че членовете на възстановеното дружество приемат и следват типов устав на Тракийския младежки съюз – София. Съобщават имената на новото настоятелство начело с Радослав Ив. Сбирков²⁶.

Въпреки ограниченията, през късното лято на 1934 г. се провежда мащабна национална проява на тракийските младежки дружества в Родопите. Тя е свързана с тържественото осветяване на 12 август с.г. на паметника-костница на падналите за свободата на България бойци от 27-и пех. Средногорски полк в сраженията на

24 Тракия, XIII, бр. 565, 5 април 1934 г., л. 2.

25 ДА – Смолян, Ф. 469К, оп. 1, а.е. 9, л. 3-4.

26 ДА – Смолян, Ф. 469К, оп. 1, а.е. 1, л. 2.

кота 1113 на 19-21 октомври 1912 г. Масовото посещение на военни и граждани от целия родопски район и страната е запечатано в множество снимки. Сред участниците в тържествата са организирани тракийски младежи, включително и от райковското дружество „Родопска слава“. За тази мащабна проява до всички тракийски дружества в Смолянско, на 20 август с.г. е изпратено благодарствено писмо от Върховния изпълнителен комитет на Тракийската организация с председател Иван Орманджиев²⁷. В писмото до Райчо Хр. Палагачев – председател на околийското дружество „Тракия“ в Смолян, Орманджиев пише: „Считаме за нужно да подчертаем, че идеята за Бяло море е направила голям успех във вашия край чрез дружествата. Тяхното масово участие на тържествата бе една славна манифестация на тоя успех“.

През 1935 г. централното ръководство на ТМС организира полулегални дейности²⁸. То отправя покана за национално събитие в София на 9-15 юли 1935 г., което да протече като „Юнашки събор“. Приканват на него „да се представят групите по околии, организирани от младежките тракийски дружества по места, облечени в народни носии и носещи надписи от къде са. Да използваме случая да манифестираме нашата преданост към Тракия“. По-късно е изпратен призив за отбелязване на годишнината от Преображенското въстание по места, на датата 19 август. На 5 и 6 октомври 1935 г. ТМС свиква 10-и редовен юбилеен конгрес на тракийските младежки дружества в Пловдив, който ще протече „по особен начин“ и приканва да се изпрати поне по един представител, макар и тайно избран.

Няма данни докога е съществувало младежкото тракийско дружество в Райково. Видно е, че до края на 1937 г. на негово име пристига абонамент за списание „Завет“.

Запазените архивни документи са надежден източник за социален анализ на членския състав на младежкото тракийско благотворително дружество „Родопска слава“ в Райково. Данните в тях са допълнени със съвременните разкази на наследниците и фамилните спомени за минали времена. По принцип в тези дружества имат право да членуват хора от 15 до 30 годишна възраст, приели да работят за каузата на Тракийския съюз. През 30-те години на ХХ в. ТМС съз-

²⁷ Пак там, л. 5.

²⁸ Пак там, л. 8, 9, 10.

дава типова бланка²⁹ за прием на членове, която обвързва новоприетите с определени задължения, формулирани в шест главни точки. Свързани са с агитация на каузата за Тракия, присъствие на дружествени събрания и конференции, участие в манифестации, тържества и пр. съюзни прояви, отчитане задълженията към дружествената каса като членски внос и абонамент, изпълнение на разпорежданията на организацията и разпространение на съюзните издания, спазване на дисциплината и опазване доброто име на организацията като родолюбив тракиец. Сред имената на членуващите в дружество „Родопска слава“, голяма част от които са посочени в протоколната книга, най-активни са избраните в настоятелството и контролния съвет през осемте дейни години на организацията. Председатели са Костадин Харитев, Хараламби Данаилов и Георги Кузманов – учители, и тримата с леви убеждения; Анастас Аръчков/Рачков – шивач в собствено шивашко ателие; Никола Капсъзов – търговец, притежател на дюкян за колониални стоки; Крум Д. Левов – полицейски служител, син на окръжния началник Димитър Левов, също активен тракийски деец; Радослав Ив. Сбирков – чиновник държавни имоти. В общия членски състав на дружеството, който през годините варира от 22 до 67 човека, преобладават учители, свързани с тях ученици в гимназиалния клас, чиновници и служители. Има майстори и занаятчии от различен бранш, дребни търговци и т.н. Обобщено принадлежат по-скоро към бедните обществени слоеве. Ако има някое учреждение, около което гравитират членовете на младежкото тракийско дружество, то това е Райковската гимназия. Именно затова дружество „Родопска слава“ откликва на окръжното разпореждане № 96 от 6 декември 1933 г. на ТМС, с което се приканва създаване на „ученическа секция“ към съответната тракийска младежка организация. В него се разяснява, че вписаните в такава секция са равноправни членове и ръководителят участва със съвещателен глас в заседанията на настоятелството на дружеството. Специално е упоменато, че бедните ученици се освобождават от членски внос. На 17 януари 1934 г. е взето решение от настоятелството на дружество „Родопска слава“ за образуване на „ученическа секция“. Изпращат се уведомителни писма до зиректора на Райковската гимназия и до ТМС в София, но от Съюза им отговарят, че поради липса на специ-

29 В архива на Дружество „Родопска слава“ са запазени само 13 бр. попълнени бланки от лица между 18 и 29 години, отнасящи се за периода август 1933 г. – август 1934 г. (ДА – Смолян, Ф. 469К, оп. 1, а.е.10.)

ално разрешение от Министерство на просвещението, ученическите секции не съществуват самостоятелно³⁰.

На 26 март 1930 г. е приет първият българомахеданин – Нури Аюпов. Първите жени са записани през ноември 1933 г., а от декември с.г. в настоятелството е избрана и първата жена – учителката Люба Аврамова.

Пространствата, с които се свързва младежкото благотворително тракийско дружество в Райково, са няколко. Клубът или канцеларията, помещаваща се в държавен имот (пощата), за която не се знае кога и за колко време е наета, събира главно ръководството. За общите събрания използват читалнята на читалище „Славееви гори“, училището в Горна махала, салона на Кооперация „Български Джебел“. Важно обществено място за граждански инициативи на открито, припознато като средище от младежите тракийци, е хорището между двете махали, разположено пред днес заличения параклис „Св. Костадин“. Манифестациите пък обединяват пространствата пред училището, хорището и Кооперативната сграда. Местата с историческа памет, привлекателни за посещения от младежите тракийци в Райково и техни гости от други селища, са свързани с освободителната за Родопите Балканска война: манастирът „Св. Атанас“ – военен щаб по време на войната и мястото на решаващата битка в освободителната Балканска война, по-късно станала известна в българската история като Родопската Шипка.

В развитието на дружество „Родопска слава“ в Райково могат да се набележат няколко линии на взаимодействия, които очертават типични за цялата тракийска организация взаимовръзки. Първата, от която произхожда и създаването на младежко дружество, е наличното тракийско дружество в селището. По устав действията им се съгласуват, голяма част от общоградските събития са организирани съвместно. За съжаление скоро възникват конфликтни моменти между местното дружество „Тракия“ и „Родопска слава“, най-вече свързани с финансови въпроси. На следващ план са връзките с националното ръководство, което контактува с местните дружества главно чрез „окръжни“ и чрез организирани ежегодни конгреси. На него се дължи широко разгънатата тракийска дружествена мрежа. Частично членският внос на дружеството се изпраща на централното ръководство, дължат т.нар. облог, който на конгресите се определя за следващата година. Той зависи от броя

30 ДА – Смолян, Ф. 469К, оп. 1, а.е. 2, л. 1; а.е. 4, л. 2; а.е. 6, л. 1, 2; а.е. 8, л. 8.

на членовете и средствата за него са от набрани суми, включително и от дарения, честитки, вечеринки. За 1928 г. облогът на дружество „Родопска слава“ е 2000 лв., за 1933 г. – 1000 лв. Разпространяват се различни издания – не само официозите „Тракия“ и „Завет“, но и други дружествени вестници, календари, подходящи книги и брошури, портрети на бележити тракийски дейци, значки, членски карти и т.н. Финансовите взаимоотношения с ТМС са затруднителни за младежка организация в селище като Райково и при такива финансови възможности на членския състав. Идеолозите на тракийското движение препоръчват клубовете по места, включително и младежките благотворителни дружества, да създават мрежови връзки със съседни по местоположение организации. Затова да се организират агитационни седмици, приканват поне на един от предлаганите годишни национални събори да изпращат представители, за важните събития да се канят гости от дружествата в най-близките селища. В тази посока младежкото дружество в Райково се справя успешно.

Съществувало близо десет години, младежкото благотворително културно-просветно тракийско дружество „Родопска слава“ в с. Райково изпълнява функциите, за които е създадено: пропагандира тракийската кауза сред местната млада интелигенция, прави своите членове съпричастни към съдбата на хилядите тракийци, насилствено напуснали родна Тракия вследствие на външнополитическите решения. То организира обществени сказки, манифестации, вечеринки с музикално-литературни програми и театрални представления, излети, томболи и т.н. с цел пропаганда на идеите си и привличане на нови членове. Създава групи с различни задачи – юнашка, хорова, хороводна, увеселителни комитети.

И като заключение – мнозина от младежите тракийци от Райково искрено вярват в силата на стопанските и културните връзки между Родопите и Тракия. През 40-те години на XX век, когато се отварят възможности за завръщане на родопчани в Беломорието, някои от тях отварят занаятчийски дюкяни, фурни, магазини за колониални стоки, работят като тютюневи експерти, чиновници, служители, учители в Ксанти, Гюмюрджина, Кавала и на други места, макар и за кратко. Допринасят с труда си за просперитета на Беломорието. Други пък, като Ламби Данаилов, стигнал до пост председател на Тракийския научен институт, докрай остават верни последователи и дейци на тракийската идея.

„ХВАЩАМ ДНЕС ПЕРОТО С НЕОПИСУЕМА РАДОСТ..“

*Вести от Свиленградския край на страниците
на възрожденския печат*

Златка Михайлова

Пъстра картина от народния живот са съхранили българските възрожденски вестници, издавани в Цариград. Както посочва проф. Илия Тодев, в тях „силно преобладават материалите, които описват най-вече българските борби за национална култура и Църква. Българският народ иска не само модернизация на просветата, стопанството, обществения живот. Българите искат държавно-политическа независимост, те желаят да се освободят от турското владичество, да възстановят своята държавност и да влязат в крак с останалите европейски народи“.

Следва да се припомни, пише още проф. Илия Тодев, че независимо от неблагоприятните обстоятелства, тракийските българи успяват да запишат важни страници във възрожденската ни история. Те не само участват според силите си в Църковния въпрос, но излъчват и първия български екзарх – Антим I.“

Роден през 1816 г. в Лозенград, Източна Тракия (днес в Турция) със светско име Атанас Чалъков, Антим I е първият български екзарх (от 1872), виден политик и общественик, останал в историята най-вече като борец за независимостта на Българската църква и за засилване на нейната роля като обединител на народа. Негови са думите: „Ще бъда блажен, ако с моята саможертва възкръсне България за нов свободен живот!“

През март 1852 г. „Цариградски вестник“ съобщава: „Българинът Антим от Лозенград проповядва с голямо красноречие в църквите в Измир“. Той вече е завършил образованието си в семинарията на Вселенската патриаршия на остров Халки в Мраморно море. С препоръки, дадени му от Руския колеж в Смирна /Измир/, през 1849 г. заминава за Русия и постъпва в Одеската духовна семинария, а след завършването ѝ – в Московската духовна академия. Дипломира се през 1856 г.

На следващата година „Цариградски вестник“ осведомява чи-

тателите: „Българинът Антим се завръща в Цариград след 6 годишно обучение в Москва...“ През 1857 г. Антим става учител в семинарията на остров Халки по църковна история, църковнославянски и руски език. Там е възведен в архимандритско достойнство. На 25 май 1861 г. е хиротонисан в епископски сан и е назначен за Преславски митрополит. От 1865 г. митрополит Антим е ректор на семинарията в Халки, а през 1868 г. е назначен за Видински митрополит. На 16 февруари 1872 г., след учредяването на Българската екзархия, Видинският митрополит Антим е избран за пръв Български екзарх.

На 23 май 1872 г. гражданите на Свиленград изпращат възторжен поздравителен адрес до Антим I по случай първата му служба като екзарх. „Това бе народното желание, на Вазе е било предопределено да станете кормчия на тоя многострадален кораб. Крайна признателност дължи целият български народ на Ваше Блаженство и особено българите от смесените епархии, от които сме и ний долуподписаните... Не намираме кому да поблагодарим и изразим признателността си, гдето провъзгласихте независимостта на църквата ни. Целуват ви десницата вашите духовни чеда, „“ завършва писмото, публикувано във вестник „Право“.

Възрожденският печат пази ценни страници и за майката на първия български Екзарх – Гена Нейкова. В 1872 г. във вестник „Право“ Иван Найденов публикува в три последователни броя редове, посветени на скромната и достойна българка.

Гена Нейкова е родена през 1778 г. в Татарлар, тогава българско село в Османската империя, в полите на Странджа. Благочестивите родители възпитавали децата си по християнски. Лична сред момите по род и хубост, Бог я предопределил за майка на именит син, покровителствал и я пазил от беди и нещастия, отбелязва „Жизнеописание“-то.

Гена Нейкова била твърде милостива жена, известна с умелото си бабуване, което вършила почти даром 60 години наред. Всички в Лозенград– българи, турци, гърци, цигани, евреи, тичали до дома ѝ и денем, и ношем. На новородените пожелавала да са живи и здрави, да станат учени и почтени. Авторът я описва като остроумна и духовита жена, „с чудна памет и дълбока разумност.“ Без да е учила анатомия, тя познавала човеческия организъм, знаела силата на всяка билка. Силно набожна, споменавала в молитвите си всички чловеци без разлика на вяра и народност. Скърбяла

обаче, че останала безкнижна, сиреч неграмотна. Затова пък ревностно се грижила за учението на сина и дъщеря си. Баба Гена достига достолепната 94-годишна възраст. „Тя ще остане в паметта на народа, жизнеописанието на такива личности нам е необходимо за пример и поучение“, пише вестникът. Пет месеца преди кончината е синът на баба Гена Атанас е вече Антим, приел това име в манастира Каракал в Света гора.

Пак през 1872 г. населението на Свиленград посреща възторжено Панарет Пловдивски, пише притурката на вестник „Турция“. Пловдивският екзархийски митрополит и член на Светия Синод на новоучредената Българска екзархия пътува с влак за Пловдив. „Народът се стече към станцията, за да изяви почитанието си към любимия си архиерей. Гръмливии гласове извикаха да живеят народният ни пастир, учениците пяха приветствена песен. Дядо Панарет благослови народа. Главният учител Вазов / по това време учител в Свиленград/ произнесе кратко слово. Подир малко железницата тръгна, народонаселението се върна в града весело и благодарно,“ завършва дописката.

Десетки страници свидетелстват за грижата на българите за добро образование на български език. „Мустафа пашалийската (Свиленградската) община се нуждае от един добър черковен певец, който при това да бъде и взаимноучител. Нека за споразумение върху заплатата се отнесе до градската община“, гласи кратка обява.

„Зорницата на просвещението започна да огрява българите на матерний език. В махала Гебран се направи нова църква, в която служат на български, доведоха и български учител. Наистина, за да се тури някоя обществено полезна работа в ред, трябва първо да съществува съгласие между хората, а то съществува в Мустафа паша,“ пише дописник. Вестник „Гайда“ на П. Р. Славейков известява, че „Свиленград заяква в българщината. Учителят Христо поп Марков полага големи усилия за успехите на училищата. Средствата са слаби и малки, но желанието е силно и голямо.“

Вестник „Время“ описва годишните изпити и празника Св. Кирил и Методий в Свиленград, посетени от множество народ, включително турци и гърци. Учителят Христо поп Марков изложил ползата от просвещението, последвали многолетствия и песни. Венци укроявали ликовете на народните просветители. Учениците отговаряли на въпроси по история, землеописание, аритметика,

психология, българска история, християнско учение, френски език и така доставили радост на бащите си и на събраните. Драго ни е, г-н редакторе да се похвалим пред публиката... Черквата беше пълна с народ, троица свещеници служиха. След службата влязохме в училището, където се отслужи водосвет“, допълва дописникът.

„Честитете ни, г-не редакторе, читалище, наречено „Звезда“, отвори се в присъствие на целия тукашен народ. Всякой подари по нещо си, да служи като подтик за общото образование на градеца и по селата. Дойдете сега вси ученолюбиви и родолюбиви стари и млади, протегнете своята щедра ръка на това свято и богоугодно дело“, гласят редове от Свиленград във вестник „Македония“ в 1870 г. В юли същата година вестникът допълва: На Петровден в градеца ни пристигна г-жа учителката /Мария Григорова/ и ний бяхме честити, дето се отвори девическото училище. След водосвета учителката прикани жителите да пращат момичетата на училище. В първий ден имахме 50 девизи. Дано бъде и за в бъдеще, дай Боже!“

По Великденските празници през 1875 г. българското братство „Наука“ в Свиленград определило двамина от учителите си да направят изпит в село Белица, тогава в свиленградската кааза. Вестник „Напредък“ пише, че църквата била украсена великолепно, училището – окичено с изрядни зелени венци, и всеки любопитствал да види изпитанието, защото“ другий път не е ставало таквот нещо“. „Службата се извърши от трима свещеници от околните села, извърши се отвън водосвет“, продължава дописникът. Последвало слово за ползата от науката и сведения за отечествена-та история. Учениците били изпитани, после изпели песен и получили награди. На хорото момите се наловили до момците, всички окичени със зелени чемширени китки на главата.

Страниците са съхранили и факти за първото представление на „Многострадалната Геновева“ в Свиленград. „Този нравствений народен театър е училище за народа. Ползата от представлението е за братство „Наука“, което издържа учители в някои погърчени села и учителка в града. Театърът ще се повтори, защото зрителите пожелаха да се играе пак“, осведомява вестник „Напредък“.

Колоритно е описанието на събор в село Левка, отстоящо на два часа пеш от Свиленград. Преди 150 години списание „Читалище“, сред чиито редактори е и П.Р. Славейков, помества следните редове: „Доплаква се на човек от радост, като гледа как добре

са опазени старите български обичаи. Онези здрави българки, в народни одежди, като тропнаха на твърдата отгъпкана земя на хорището, като че цело село разтреперва. Дрехите на тукашните българки ми се видеха много по-приятни и от най-скъпата мантия на цариградските кокони... полите на сукманите бяха ушарени много изгледно с разни бои, косите им оплетени на 40-50 дялове, които си висяха по шарения им сукман като златни змийчета“, изброява анонимният дописник.

Любопитна е новината отпреди 160 години в „Цариградски вестник“, че в Свиленград сгодените българки не бързали да се женят. За да понапълни кесията си обаче, Одринският епископ Хрисант ги принуждавал да побързат да застанат пред олтара.

Според общоприетите обичаи в онези времена младите трябвало да стоят сгодени най-много шест месеца. Само в случай, че „момъкът се намира по търговия в други външни градове, времето до венчаванието им може да се продължи до една година“. Сгодявките трябвало да са в присъствието на родителите и на свещеник, да стават в един ден, за да не се влиза в излишни разходи. Добре е да не бъде момчето по-малко от 20 години, а момичето – от 16, гласяли препоръките.

В Мустафа паша обаче ходели три години сгодени, и в това време годеникът отивал сегиз-тогиз при годеницата си. И този „лош обичай“ дал повод на епископа да ги притеснява да се женят, тъй като от всяка сватба той вземал такса 50 гроша. Дописникът описва как останал да преношува в Мустафа паша, но навсякъде се чували „пискания от гайди“, които показвали, че местните жители са „обладани от чрезмерна радост“. На сутринта станало ясно, че е дошла заповед за женитби и много сватби ставали по едно и също време. Една сватба излизала най-малко три хиляди гроша. Хората, които нямали пари, разпродавали и воловете си, та да изпълнят владишката заповед. Надявали се годината да е добра за пашкулите, за да си покрият разноските. Някои „человеци от мустафалашанлийските села“ отишли в Одрин, та епископ Хрисант да им опрости да се женят другата зима. А той даже не ги пуснал да стъпят в митрополията. „Бедни, бедни българки, що ви е дошло на глава“, възкликва авторът.

Редом с новините за църковния живот, училищата и празниците, безименните автори във вестника споделят и делнични неща. „Всяка година Марица прави като Нил наводнения доста големи, и

тази година пак е причинила пакости на близните свиленградски каази“, оплаква се дописник на вестник „Напредък“. „Всичко това ви разказах кратко, защото работата не ме оставя. Тука хората почти всички хранят буби за коприна, па и аз се занимавам с тях. Друг път повече, защото времето също пролетно ме гони на полето, което се чернее от хора да орат и пеят“, обещава спомоществувател. Училищното настоятелство в Свиленград пък свойски се обръща към П. Р. Славейков: „Голямо чудо ни се видя, бае Петко, гдето девойчетата ни са толкова напреднали в девическото училище“.

„Желая много градецът ни да се яви пред света... С неописана радост хващам днес перото да направя едно малко описание, четем още в пожелателите страници. „Четем с голяма охота и жадност“, пишат читатели до вестник „Съветник“. А група тракийски българи поръчват на вестник „Народност: „Отворете журналите на просвещена Европа за решението на нашата съдба“.

Такива са били автентичните новини от Свиленградския край, откъдето чрез печата приканвали и останалите български общини в Одринската епархия да вземат мерки за закрепване на българщината. „За въстания не може да се пише във вестник, печатан в османската столица“, отбелязва изследователят Борислав Гърдев.

„Думата „свобода“ не се допускаше. Никакво загатване за народни възжеления и народни идеали не се позволяваше,“ пише през 1920 г Иван Вазов в спомените си „Нашият печат в турско време“. „Писачът трябваше най-внимателно да бди над перото си, за да не изтърве някоя мисъл или дума, които би се счели престъпни от властта. Помня, че веднаж бяха спрели за няколко време един вестник, задето бе споменал думата „комета“, понеже цензурата беше я взела за „комита“... При тия тежки условия живееше тогава нашият печат. Той тихомълком, безшумно, прикрито вършеше своята велика роля на народен будител“, е оценката на народния поет.

* * *

По време на Възраждането 107 български вестника и друга периодика се печатат в 15 града, четири от които в Османската империя: Цариград, Смирна, Одрин и Солун. Там се печатат общо 38 вестника. Най-много вестници излизат в Цариград, сред които са „Македония“ и „Гайда“ на Петко Р. Славейков. Поради икономически причини животът на повечето издания е краткотраен – 1-2 години.

Рекордър е „Цариградски вестник“, основан от Иван Богоров.. Той е първият и единствен български седмичник, който излиза в столицата на Османската империя всяка събота в продължение на почти 14 години. Осведомявал своите читатели за новините от света, за събитията в империята и в българските земи. В подлистниците му нашите предци прочели за първи път и „Чудесите на Робинзон Крузо“ на Даниел Дефо.

В Одрин от 1867 до 1877 г. е излизал вилаетският вестник „Едирне“. Редактор на българската част на официоза е бил Стоян П. Джансззов, възрожденски просветен деец, журналист и преводач.

Периодичният печат от епохата на Възраждането остава в летописа като трибуна на стремежа на българите за нова просвета и култура, за независима църква и свободна държава, за човешки свободи и равенство.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. „Тракийските българи във възрожденския периодичен печат.“ – сборник с материали за българската възрожденска история. Част 1-2. Редактор Илия Тодев. Институт за исторически изследвания-БАН, Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София, 2014, 2015.

2. Панайотов Филип, „Вестници и вестникари“, Издателство „Захарий Стоянов“, София, 2007

3. Вазов Иван, Събрани съчинения, Издателство „Български писател“, София, 1974-1979

4. Pravoslavieto.com

5. liternet.bg

ДИМИТЪР СТАМБОЛОВ – ЖИВОТ, ОТДАДЕН НА ТРАКИЯ

Доц. д-р Георги Граматиков

Има хора, които остават в съзнанието на потомството със значимостта и мащабността на цялостната си дейност. Но има и хора, които остават в историята и с по-скромното си присъствие. Това е достатъчно, за да се разкрие както цялата същност на човека, така и същността на неговото време, да се улови ритъмът на епохата, да се очертае значимостта на делата, на които посвещава живота си човек. Такъв е случаят с Димитър Стамболов Вълков от малкото тракийско село Драбишна, Ортакьойско /Ивайловградско/. През своя изпълнен с толкова превратности живот той остава в местната история с дейтелността си за утвърждаване на българската национална църковна и просветна независимост, на упоритата борба срещу гъркоманството и организиране на борбата за свобода. По-късно, когато родният му край през 1912 г. получава освободението си, той се занимава със стопанска и обществена дейност и отдава всичките си сили за неговия просперитет. С цялостната си дейност през годините на своя живот, в продължение на повече от 120 години след тези събития, те не са покрити със забора. Неговата дейтелност се нарежда на едно от първите места сред плеядата местни дейци, отдали част от живота си за българските национални идеали.

Бях слушал и чел за Димитър Стамболов от историка на Ивайловград – Димо Чанков. Но по-сериозно се запознах с неговата стопанска дейтелност, когато в моите научни дирения за развитието на бубарството в Ортакьойско /Ивайловградско/ попаднах на интересна информация за него. Но най-вече за него научих в най-ново време, пишейки „История на Ивайловград 1912-1944 г.“. Той е един мандат кмет на града, а освен това попаднах и на архива му. Няма да скрия, че към тази статия ме подтикна един негов близък родственик – Данчо Данчев, млад човек с особено отношение към българската история, който ми предостави една част от копия на архива на Димитър Стамболов. Това ме накара да вникна по-подробно в неговото житие-битие.

В живота си Димитър Стамболов Вълков е известен повече с

бащиното си име. Роден е на 15 август 1868 г. в с. Драбишна, Ортакьойско /Ивайловградско/ в семейството на големия родолюбец Стамбол Вълков, известен като един от дейците в борбата за независима българска църква. Селото е само на 4 км от града и е на самата граница с Република Гърция. Ще добавя още, че когато се определят сегашните административни граници, една голяма част от землището на селото остава в пределите на Гърция.

През годините на османската власт тук властва гърцизмът. Тогавашният Ортакьой /Ивайловград/ и селата около с. Драбишна са изцяло населени с гръцко или гъркоманско население. В Ортакьой /Ивайловград/ гръцката епархия има и свой владика.

Началното си образование малкият Димитър започва в гръцкото училище в родното село. След това продължава образованието си в съседното гръцко село Акалан /Белополяне/ отново при гръцки учител, където освен гръцки се преподава турски език и черковно пеене. Едва през 1880 г., когато е 12-годишен, в с. Драбишна са назначени един след друг български учители от гр. Одрин. Благодарение на тях Димитър Стамболов получава добра подготовка и след редица прекеждия заминава да учи в българското училище в гр. Одрин. През учебната 1891-1892 г. постъпва в първи клас /дн. пети клас, б.а./, получава стипендия и живее на пансион. В своите спомени подробно и интересно описва постъпването си в училището. Когато трябва да се завърне в родното си село, сам тръгва пеша и изминава разстоянието от Одрин до с. Драбишна – 35-40 км, за един ден. Училището е до четвърти клас и Димитър Стамболов го завършва успешно през учебната 1894-1895 г.

Завърнал се на село, Димитър Стамболов се включва активно в помощ на своя баща в борбата за установяване на Българската екзархия в селото. Баща му Стамбол Димитров, роден през 1836 г., е известен български търговец на дървени въглища /кюмюр/. Отличава се със своята предприемчивост. Наема определени парцели дъбови гори в Странджа планина, събира въглищари от българските села, които произвеждат за негова сметка големи количества дървени въглища, за да търгува най-вече с Цариград. Неведнъж при престоя си в столицата на Османската империя успява да се запознае с някои от водещите български църковни дейци и най-вече с Йосиф I. По съвета на българските църковни дейци се заема сериозно с установяването и утвърждаването на Българската екзархия не само в родното си с. Драбишна, но и в останалите български

села на Ортакьойско /Ивайловградско/. Уверява селяните от българските села да се откажат от Гръцката патриаршия и да приемат Българската екзархия. Благодарение на това те получават назначението на български учители от Одринската българска митрополия, като половината от заплатата им се плаща от Екзархията. Благодарение на активната работа на Стамбол Димитров, през 1880 г. по-голяма част от населението на с. Драбишна признава и преминава на страната на Екзархията и само седем гърчеещи се български семейства остават верни на Гръцката патриаршия. Започва продължителна, изпълнена с редица неприятности свада между патриаршисти и екзархисти, като основни ръководители на екзархистите са Стамбол Димитров и синът му Димитър Стамболов, току-що завършил четвърти клас в Одринското българско училище.

По това време в цяла Тракия се води борба за установяване във всяка една църковна енория Българска екзархия в противовес на установилата се от години трайно Гръцка патриаршия. Съпротивата от страна на гърчеещите се българи, подкрепяни от добре изградената църковна организация на патриаршията, е изключително сериозна.

В резултат на активната дейност по признаване на Българската екзархия в българските села на Ортакьойско /Ивайловградско/ баща и син Стамболови биват наклеветени от гръцкия владика от Ортакьой /Ивайловград/, че „възбуждат народа да дига бунтове против властта”, че създават комитети и т. н. Когато младият Димитър е в определено българско село, османската власт изпраща заптиета, които да следят какво се проповядва на тези събирания. В резултат на добре организираната пропаганда българските села едно по едно започват да преминават на страната на Екзархията. Това още повече безпокои гръцките патриаршисти и най-вече ортакьойския гръцки владика, който е близък на каймакамина на града. Наклеветени неведнъж пред турските власти, баща и син Стамболови са принудени да дават обяснения пред одринския валия за църковните си дела и най-вече за големия конфликт в родното им с. Драбишна. Въпреки спечеленото доверие на одринския валия, изпратените български учители и свещеници в ортакьойските (ивайловградските) села не са приети радушно и всячески са възприпятствани да изпълняват своите задължения. Невъзможността да бъдат назначени български свещеници по селата кара Одринската митрополия около 1890 г. да упълномощи Стамбол Дими-

тров да бъде мирянин /архирейски наместник/ в Ортакьойска каза /Ивайловградска околия/, като в продължение на близо 20 години изпълнява някои обязанности на църквата – на кръщавка на дете, издаването на вули за венчавка и др. Като влиятелен българин е избран за член на казалийския /околийски/ съвет.

Изградил авторитета си като водач на българите за установяване в селата на Българската екзархия, Стамбол Димитров среща силно настъпателна кампания не само срещу себе си, но и срещу привържениците на екзархията от страна на гръцката митрополия в Ортакьой /Ивайловград/, която си осигурява поддръжката на турската администрация в града. Тази подкрепа за гръцкия митрополит му дава основание с подставени лица да ликвидира физически Стамбол Димитров. На един от поредните събори при манастира „Св. св. Константин и Елена“ през септември е направен опит да бъде убит, но само случайността го спасява. Убит е близкият до него човек.

Вторият син на Стамбол Димитров – Руси, роден през 1876 г. завършва Одринската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ през 1899 г. Тук той е посветен в революционното движение. След завършване на гимназията за кратко е в родното си село, където по указание на Одринския революционен комитет създава малка революционна група, готова да прегърне революционната идея за освобождаването на българските земи, останали под османска власт. През 1899 г. е назначен от одринския екзархийски инспектор за учител в съседното на с. Драбишна българско село Гьокче бунар /Сив кладенец/. И тук успява да привлече хора, готови да прегърнат идеята на революционната борба. Това са годините 1900-1901 г., когато в Източна и Западна Тракия се подготвя Илинденско – Преображенското въстание.

През учебната 1901-1902 г. в с. Драбишна за учител е назначен Спас Добрев от Свиленград, един от най-активните революционни дейци в района. Като добър организатор, за кратко време успява да увеличи членовете на драбишенската революционна група и да е преобразува в революционен комитет. Основаването на комитета става в къщата на Стамбол Димитров, който е избран за негов председател. Създадени са революционни комитети и в българските села Покрован и Сив кладенец.

В делата на организацията в с. Драбишна са посветени и тримата синове на Стамбол Димитров – Димитър, Руси и най-малкият

Тодор. Башата им завещава да отдадат всичките си сили на революционната борба.

Създадените революционни комитети работят по изпълнение на организационни задачи в изградените два нелегални канала на ВМОРО от България през ортакьойските села за Западна Тракия. През тях преминават организационни и наказателни чети, прехвърляне на оръжие, нелегална литература и др. преди и след Илинденско-Преображенското въстание. Уредена е и редовна нелегална куриерска служба с Одринския революционен комитет за получаване на указания, писма, нелегална литература и др.

В подготовката на Илинденското – Преображенското въстание турската полиция успява да улови бунтовните настроения сред българското население. След донесения все повече се трупат факти за революционната дейност не само на Драбишенския революционен комитет, но и за тези в селата Покрован и Сив кладенец. Стамбол Димитров и синовете му Димитър, Руси и Тодор, учителят Спас Добрев са под постоянно наблюдение. В навечерието на въстанието те са арестувани, заедно с още 11 активни дейци на ВМОРО. Само най-малкият син на Стамбол Димитров – Тодор, успява да избяга. По-късно, през 1911 г. е мобилизиран в турската армия и по време на Балканската война при боевете при Одрин успява да избяга от турската армия и се присъединява към четата на войводата Александър Иванов.

Арестуваните революционни дейци от с. Драбишна и ортакьойските /ивайловградските/ български села са осъдени в Одрин на различни години затвор. Стамбол Димитров и синът му Руси са осъдени на по 101 години затвор и лежат в Одринския затвор. През 1904 г., благодарение на султанската политическа амнистия на Абдул Хамид, те са освободени, за да се включат отново в борбата за освобождението на Източна и Западна Тракия.

Не една и две са разприте между българите и гъркоманите в с. Драбишна. Неведнъж баща и синове Стамболи са наклеветени пред турските власти от ортакьойския гръцки владика. Това понякога предизвиква сериозна намеса на турските власти, които отправят обвинения, че бунтуват селото, отнемат им църковната сграда и я предават на гъркоманите и още редица подробности около непримиримата борба на българите от с. Драбишна с ортакьойския гръцки владика и турските власти. За да се спре тази непримирима борба между българи и гъркомани, турските власти

разрешават строителството на нова църква за последните. Тази борба продължава до Балканската война от 1912 г., когато селото е опожарено от турския башибозук, а заедно с това е изгорена и българската църква. Останало недовършено строителството на новата гръцка църква. Българите от с. Драбишна използват камъните от нея и построяват нова църква, която и до днес е запазена и обслужва населението при изпълнение на християнските му обязанности.

През 1913 г., по време на разорението на Тракия, ортакьойските села са подложени от четите на гюмюрджинската автономна милиция, турската войска и башибозук на небивало опожаряване и убийства. Любомир Милетич посещава една част от тях и подробно описва тези злодеяния. Село Драбишна не прави изключение. Като израз на отмъщение двете къщи на Стамбол Димитров са оплячкосани и изгорени. Семейството на стария поборник изпада в големи затруднения. Всичко започва отначало, като той не забравя обществения си дълг и участва активно във възстановяването на социалноикономическия живот на родния си край. Умира през 1937 г. на пределна възраст – 101 години.

Руси Стамболов участва в Балканските войни с военните подразделения, дислоцирани в района на градовете Серес и Драма. След войните се завръща от фронта, прозрял напълно причините за голямата национална катастрофа. Участва в изграждането на българските държавни институции, в опазването на южната ни граница и укрепването на тракийската организация в Ивайловград. Умира на 13 май 1929 г.

Димитър Стамболов, който е първородният син в семейството, получил основното си образование в българското училище в гр. Одрин, има амбицията да продължи по-нагоре. Заминава за гр. Солун, но тук не е приет, тъй като в гимназията има голям наплив от български ученици от Македония и Тракия. Връща се в гр. Одрин и подава необходимите документи. Назначен е за учител в с. Калайджи дере, Гюмюрджинско, където учителства 4 години. През учебната 1897-1898 г. постъпва да учи три години в педагогическото училище в гр. Серес. Тук за първи път младият Димитър Стамболов получава и първите си уроци по патриотизъм. Чрез един от учителите си, който е в ръководството на местната Македоно-одринска организация, става неин член. Първото си бойно кръщение получава когато е изпратен с още четири момчета от училището, въоръжени, в с. Просеник, Серско с определена мисия. След ус-

пешното изпълнение на задачата поради предателство и петте ученици – членове на организацията, са арестувани на гарата в гр. Серес и затворени за 20 дни, след което започват разпити и мъчения. Цели 10 дни продължават разпитите и изтезанията, като и петимата не признават, че са членове на организацията и водят организирана борба срещу османската власт. След това са преместени в един от затворите в гр. Солун. Със застъпничеството на българския консул и поради недоказване на вина младите революционери са върнати в гр. Серес и са освободени. Само Димитър Стамболов е прехвърлен в затвора в гр. Ортакьой /Ивайловград/, откъдето е освободен. Така завършва първото бойно кръщение на посветения в тайните на Македоно-одринската организация Димитър Стамболов.

Спечелил си името на съзаклятник срещу османската власт, Димитър Стамболов все по-трудно намира работа и е следен редовно от османските тайни служби. Получава назначение от гръцката митрополия за учител за кратко в гр. Фере през учебната 1899-1900 г. По определен повод е набеден от турските власти, че изпълнява поръчки на властите в България, освободен и назначен от Одринската митрополия за прогимназиален учител в гр. Дедеагач^ч /Александрополис/, но по донесение на гръцкия владика от гр. Ортакьой /Ивайловград/, че се занимава с революционна дейност е уволнен, арестуван и върнат в гр. Ортакьой. След близо два месеца, със съдействието на одринския униатски владика Димитър Петков, който е близък с бащата му и има влияние върху одринския валия, Димитър Стамболов е назначен за учител в българското село Гьокче бунар /Сив кладенец/, Ортакьойско /Ивайловградско/ през учебната 1901-1902 г. Станал редовен член на Македоно – Одринската организация, при новото си назначение той получава задачи за изпълнение. Съдейства активно и подпомага действията на четата на войводата Таньо Николов, която по това време действа в Ортакьойско и Дедеагачко. Същата година е натоварен от четата да пренесе оръжие по канала от България за Западна Тракия. При втория опит за пренасяне на 6 наганови пистолета след преминаването на р. Арда при устието на Балък дере след предателство е арестуван, отведен в гр. Ортакьой, а оттам в затвора „Яшил кауш” в Одрин. Осъден е от Одринския военен съд на 6 години тъмничен затвор. В затвора не остава настрана от въоръжената борба, среща се със съмишленици – български политически затворници, кроят планове, поставят задачи и др. Няколко пъти е предупреден от

затворническите власти за тези контакти и разговори, но въпреки това той продължава своята революционна дейност, поради което е преместен в Цариградския затвор, където установява контакти с българи от Македония, също затворници поради участието им в революционната борба. В стремежа си да избяга от затвора, като подкупва един от стражарите, става провал и той е изпратен в Брусенския затвор. След определен престой и добре подготвен план успява да избяга и след редица премеждия, които той описва подробно в своите спомени, представил се за търговец на маслини, успява през Галиполи, Люлебургас и Одрин да достигне до родното си село. Търсен от турските власти, за това че е избягал от затвора, Димитър Стамболов търси помощта на четата на Таньо Николов чрез куриера на четата Георги Димитракиев. С помощта на членове на четата за една нощ Димитър Стамболов е прехвърлен през селата Халашли /Одринци/, Зорнозан /Свирачи/, манастира „Св. Св. Константин и Елена” и рано сутринта преди разсъмване достигат до с. Покрован. Тук са посрещнати от свещеника Иван Бонев, който заедно с една голяма част от селяните са членове на Македоно-Одринската организация. Настанени са в една от къщите на селото, където са посрещнати и нахранени. Вечерта, водени от човек, който добре знае къде има турски постове, преминават р. Арда и само нощем през селата Деве дере /Камилски дол/, Куртален /Вълче поле/, през планината рано една сутрин се отзовават в с. Сива река, Свиленградско – България. Преминавайки през планината през нощта, изпокъсва дрехите си, но достигайки в България в близкото село до Сива река – с. Любимец /дн. град/, той намира своя приятел Георги Панделов, който му дава нов панталон и с влака заминава за гр. Пловдив. След кратък престой тук се установява в гр. Станимака /Асеновград/, където живее като емигрант в България, както самият Стамболов отбелязва, от 1903 г. до 1912 г. При престоя си в Асеновград следи отблизо събитията в Тракия и се отдава на стопанска дейност.¹

Израснал в един от най-големите райони на днешна България, където от векове отглеждането на копринената буба е водещ поминък, Димитър Стамболов решава да се посвети на този поминък и специализира през 1904 г. в Държавната образцова бубарница – гр. Враца. Посещава редовно курса за произвеждане на бубено семе и получава необходимия сертификат. Основава първата къща за производство на бубени семена, която получава голяма известност. За

своята дейност в областта на бубарството Димитър Стамболов е награден през 1906 г. със сребърен медал и диплом на изложението в Милано – Италия, а на Лондонското изложение през 1907 г. – със златен медал. В резултат на натрупания опит в пашкулопроизводството пише „Ръководство по бубарство”. Наред с това пише още практически указания за направата на натурално вино, второ вино, безалкохолно вино и пелин.

При практикуването на производството на бубено семе приема, че може да подобри познанията си още повече и заминава през 1909 г. за град Брусa /дн. Бурса, б. а./, там където преди 1903 г. лежи в затвора и успява да избяга от османските власти. Тук се записва в известния по това време L' Institut Sericole de Brousse и получава сертификат, издаден на френски език за успешно завършил курса. Това му дава основание да допълни и преиздаде през същата 1909 г. книжката си „Ръководство по бубарство” под ново име „Ново популярно ръководство по бубарство”.²

В новото популярно ръководство Димитър Стамболов показва, че много добре познава постиженията на Луи Пастър – бащата на бактериологията, и на тази основа научно обосновава начините за приготвяне на бубеното семе. Компетентно разработва и въпроса за влиянието на силната светлина върху развитието на бубите.

През 1912 г. избухва Балканската война. Димитър Стамболов не чака и се включва активно като доброволец във военните събития. От 25 септември до 29 ноември 1912 г. участва като опълченец в четата на Пею Шишманов, която е в състава на Първа бригада от Втора тракийска дивизия. С нареждане на началник щаба на Родопския отряд четата е разпусната след превземането на гр. Гюмюрджина. След превземането на гр. Одрин Димитър Стамболов заминава за София в разположение на българските власти. Изпратен е да придружава до гр. Одрин френски журналист, за да го представи на ген. Вазов. Малко след това, по препоръка на българските власти, имайки предвид, че е бил член на Македоно-одринската организация, опълченец и добре познаващ Одрин, е назначен за полицейски пристав в една от махалите /кварталите/ на града. Тук той проявява своите качества на ревностен пазител на реда и води упорита борба срещу беззаконието. Следи и наказва сурово злоупотребата на група гръцки четници, които са ограбвали дребен и едър добитък от селата и за незаконно притежание на голямо количество оръжие. Уличава един от българските представители на

местната власт в корупция и се възмущава от постъпката му, следи за гръцки шпиони, които под една или друга форма шпионират в интерес на гръцките интереси^в Тракия и т.н. Преживява болезнено настъплението на турските войски през 1913 г. в Източна и Западна Тракия. Свидетел е на отстъпването на българската армия от позициите при Одрин, на цялата българска администрация, на обикновеното население, което принудително напуска града и се отправя към старите български граници. Възмущава се на нерешителността на българския генерал Иванов да унищожи българските складове, пълни с оръжие и храни, за да не попадна^г в турски ръце. С болка следи отстъплението на българите, които са обстрелвани от турската артилерия до Свиленград, и се възмущава от българските дипломати, които „я докараха до там, че разориха цяла Тракия и Македония”. „Така предадохме славния Одрин”, пише в спомените си Димитър Стамболов. „Спомням си думите на ген. Иванов”, продължава по-нататък той, „че пак ще се върнем в Одрин. Ето, минаха 42 години, още чакаме. Генерале, ако сте жив, да се върнем пак в Одрин. Когато заекът премине тепето, пушка го не лови”.³

След края на Първата световна война, когато се определят сегашните административни граници, Димитър Стамболов се връща за кратко в родното си с. Драбишна. Тук отново проявява патриотизма си и участва активно в един малко известен епизод от българската история. Непосредствено след подписването на злополучния Ньойски договор, по чиито клаузи Ортакьойско остава в границите на България, на 17 май 1920 г. гръцки военни части нарушават граничната бразд^а и навлизат в пределите на страната ни, като нападат 7, 8, 9 и 10 гранични постове. Димитър и Руси Стамболови, заедно с други български патриоти участват активно в организиране на местното население и участват в защита на българската земя. За проявен патриотизъм Димитър Стамболов е награден от държавните власти със Сребърен медал за заслуга.⁴

За по-успешното практикуване на стопанската си дейност през 1920 г. той се мести за постоянно в гр. Ортакьой /Ивайловград/. През 1929-1930 г. строи нова къща за семейството си. Тук прекарва най-успешните си години като стопански деец и общественик.

Установил се трайно в гр. Ортакьой, той остава верен на своето стопанско поприще. Известен като греньор и добър познавач на качествено произвеждани пашкули, е привлечен като закупчик

–комисионер на пашкули от България, Гърция и Сърбия за сметка на търговци – евреи. Купува на комисионни начала пашкули за сметка на фирмата „Абег“ на италианеца К. Ангелиери, чието седалище е в Брюксел.

Развивайки успешно своя бизнес, строи в началото на 20-те години в гр. Ортакьой/Ивайловград/ по стари проекти и собствени нововъведения първата сушилна за пашкули, за което свидетелства запазената снимка от 1925 г. Прави експерименти с въвеждането на нови пашкулени семена от различни раси, изпраща за изследване на новите производства в чужди лаборатории и в резултат на това приема или отхвърля една или друга раса, съобразно показания рандеман. Подготвя и редица проекти за отглеждане на нарове, сусам, бадеми, на специални сортове лозя, от които се правят стафиди. Обработва собствените си лозя с модерна за времето техника. Основава дружество на бубарите и лозарите „Трифон Зарезан”.5

Като човек с висока за времето си култура, участва активно във всички общополезни обществени начинания. Става един от първенците на града. Ходи облечен по „европейски” – с колосана яка на ризата, бомбе и бастун. Участва в решаването на училищни и читалищни проблеми.

В решаването на проблемите на стопанското развитие на града в началото на 20-те години, когато след войните е заселен изключително с бежанско население, започва все повече да се чувства нуждата от кредитиране на стопанската дейност на местните търговци и занаятчии.

Идеята идва от най-активните деятели и предприемачи на местното занаятчийско и търговско съсловие.

В края на 1921 г. се основава Ортакьойската популярна банка. Нейни учредители са едни от най-известните имена в стопанския живот на града, между които е и Димитър Стамболов, който е избран за една година и в управителния съвет.

Макар откъснат от вътрешността на страната и липсата на добри пътища, след войните, в началото на 20-те години търговията в гр. Ортакьой/Ивайловград/ е сравнително добре развита. По сведения на БНБ в Кърджали през 1924 г. в града се срещат търговци с такива похвати и замах в своите търговски операции, каквито липсват в много градове на стара България. Главни артикули на търговията са тютюн, пашкули, кожи, сусам, бадеми, орехи, памук, земеделски сечива и др.

Сведенията, които са събрани от БНБ показват, че в града се среща търговци с капитал от 50 000 до 1 000 000 лв., особено такива, които търгуват с кожи и пашкули. Като крупен търговец на пашкули и кожи е посочен и Димитър Стамболов. Той има регистрирана фирма за търговия с различни стоки и е комисионер на пашкули и тютюн.⁶

Спечелил доверието на съгражданите си, през 1929 г. участва в общинските избори и е избран за кмет на гр. Ортакьой (Ивайловград). Кметуването на Димитър Стамболов е едно от най-успешните до средата на ХХ век.

В началото на своя кметски мандат Димитър Стамболов се залява с решаването проблемите на тракийските бежанци в гр. Ортакьой /Ивайловград/. Изгражда комисия, която задължава да подготви доклад относно тяхното решаване. Установено е, че до края на 1928 г. в града са настанени 310 бежански семейства. Обликът на града всъщност е бежански.

Изхождайки от състоянието на всяко едно семейство, се приемат условията за тяхното оземляване, одворяване и снабдяване с жилища. Обезпечавайки поминъка и създавайки условия за нормален живот на бежанците, общинският съвет приема да се направи всичко необходимо за реализирането на взетите решения и да се полагат по-специални грижи за задържане на бежанците в града.

Заедно с въпроса за предоставяне окончателно на парцели и къщи на бежанските семейства с оглед на новия градоустройствен план, Димитър Стамболов се захваща с още един много сериозен въпрос – водоснабдяването на града. Подкрепян от общинския съвет, търси възможности за модерно водоснабдяване и изграждане на градска канализация, което е неотложно. Поставя на разглеждане проблемите за строителството на пътя гр. Ортакьой (Ивайловград) – гара Любимец и довършване строителството на моста на р. Арда, откриване на четвърти клас в местното училище и поставяне началото на гимназиалното образование, изграждане на болница. Всичките са от изключително значение за икономическото, стопанското и културното издигане и развитие на града и околнята.

Димитър Стамболов разбира, че набелязаните приоритети на общинското управление не търпят отлагане. Трябва да се търсят пътища за решаването им. Към тях се прибавят още проблемите за изработка на благоустройствен правилник на града, регулирането

на улиците и тяхното осветление, изграждането на общински дом, поощряване на пашкуленото производство, хлебопроизводството и т. н.

Амбициозният Димитър Стамболов търси възможности за решаването на всеки един проблем. Но въпросът с водоснабдяването не търпи повече отлагане. Сега той решава да търси за това помощта и съдействието на Главната дирекция за настаняване на бежанците. И благодарение на настойчивостта си получава съгласието на ръководството на дирекцията. При определени условия са отпуснати 920 000 лв.

Важността на програмата за градската улична регулация е от съществено значение за неговия благоустройствени архитектурен облик за десетилетия напред. Програмата е разработена така, че дава отговор на гражданите, как в бъдеще ще изглежда уличната мрежа, която започва да се изпълнява поетапно.

Но три години не са достатъчни да се решат големите проблеми на малкия град, който изцяло е заселен от бежанци от Тракия и Македония. През декември 1931 г. се провеждат нови кметски избори.

Краят на кметския мандат на Димитър Стамболов приключва като един от най-успешните от новата история на гр. Ортакьой (Ивайловград). Кметът показва по време на управлението си голямо желание да реши проблемите на бежанците и да изгради града и да му придаде нов, съвременен облик. Той е неуморим и през целия мандат работи упорито и спечелва доверието на хората.⁷

С приключването на мандата като кмет Димитър Стамболов отново се отдава на стопанска дейност. Като добър специалист в производството на качествени пашкули е привлечен от клона на местната държавна Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ). За увеличаване пашкуленото производство през 1932 г. банката е натоварена от правителството да обезпечи условия за увеличаване на пашкулопроизводството. Тя изкупува произведените пашкули и чрез сушилнята си в града и подходящите складови помещения помага на пашкулопроизводителите да преодолеят затрудненията в производството.

През периода от 1931 до 1945 г. БЗКБ се намесва активно в помощ на бубарството, пласира бубено семе, изкупува и изсушава пашкули и ги продава в страната и чужбина. Според направената експертиза в специалната лаборатория в Милано – Италия през

1933 г. ортакьойските пашкули са с много висок рандеман. С цялата грижа по решаването на проблемите на пашкулопроизводството в Ортакьойско, а от 1934 г. – Ивайловградско, е натоварен Димитър Стамболов. Няколко запазени снимки от онова време го показват пред един от складовете на БЗКБ при приемане на пашкулите. А на друга снимка от 1942 г. Димитър Стамболов е заедно с директора на БЗКБ сред служители и работници на банката по време на изкупната кампания на пашкули. Присъствието на Стамболов в тези фотографии е винаги достолепно.

Едно от най-главните условия за постигане на добри резултати при пашкулопроизводството е да се произвежда доброкачествено бубено семе. През 30-те години в града работят петима греньори. Между тях не е името на Димитър Стамболов, тъй като работи като експерт в БЗКБ. Едва през 1939 г. той отново се връща в това производство, може би инцидентно, и е един от греньорите в града, произвел 200 унции бубено семе. За съжаление, архивни документи за този период от живота на Димитър Стамболов почти няма. В началото на 40-те години се оттегля от активен обществен и стопански живот.⁸

През 1943 г. на 75-годишна възраст Димитър Стамболов кандидатства за поборническа пенсия. В молбата му са посочени заслугите му в патриотичната дейност и най-вече участието му в утвърждаването на Българската екзархия, модерно българско учебно дело, борба срещу Гръцката патриаршия, участник в Македоно-одринската организация, за което е осъден и лежи в затвора, и участието му като доброволец в Балканската война. На пределна възраст той е певец в църквата „Св. Преображение Господне“ в Ивайловград. Декларира, че притежава 22 дка лозя, ниви, ливади и овощни градини. В началото на 50-те години, след смъртта на жена му, отива да живее в София при дъщеря си.

Отпуснатата поборническа пенсия му е отнета от новите власти през 1945 г. По-късно пише молба, адресирана до министър-председателя на България, като отново изтъква заслугите си за България. Поборническата пенсия му е възстановена през 1956 г. в размер на 160 лв. Умира на 27 април 1964 г. в София на 8⁸ години.⁹

Димитър Стамболов е един от най-изявените тракийски дейтели на Ивайловград. Закърмен още от ранни години с идеите за национална независимост, участва активно и попада в затвора.

След бягството му и трайното му установяване в Царство България той се отдава на стопанска дейност, като се стреми да бъде водещ и повишава квалификацията си. Участва като доброволец в Балканската война и след освобождението на Западна Тракия за кратко време се включва в утвърждаването на българските институции. След трайното му отсядане в Ивайловград след Първата световна война отново се връща към стопанското си поприще. Заслужил уважението и признанието на ивайловградчани, е избран за един мандат за кмет на града. Оглавил градската администрация, той е признатият кмет с особени заслуги за неговото изграждане и получава признанието на гражданството. И отново след успешното кметуване той работи там, където е най-способен и компетентен, за да постигне добри резултати.

Димитър Стамболов е човек на своето време с присъщите патриотични изяви на младите българи, утвърждаващ се стопански деятел и общественик. Той е силна и волева личност, изиграла своята скромна роля в борбата на българите от Западна Тракия за национална независимост и приобщаването им към Царство България.

БЕЛЕЖКИ

1. Български исторически архив/БИА/ – София, ф. 745, оп. 1, а. е. 1, л. 1 – 42.
2. Пак там, ф. 745, оп. 1, а. е. 5, л. 1 – 4; а. е. 6, л. 1 – 5.
3. Пак там, ф. 745, оп. 1, а. е. 1, л. 1 – 42.
4. Пак там, ф. 745, оп. 1, а. е. 8, л. 1 – 5.
5. Граматиков Георги. История на град Ивайловград 1912 – 1944. 2014, с. 344, 351, 354.
6. Граматиков Георги. Цит. съч., с. 270, 319.
7. Граматиков Георги. Цит. съч., с. 107 – 207.
8. Граматиков Георги. Цит. съч., с. 345 – 374.
9. БИА – София, ф. 745, оп. 2, а. е. 1, л. 1 – 41.

СТОЙНОСТЕН, РАВНОВЕСЕН, МНОГОМЕРЕН, ЕНЦИКЛОПЕДИЧЕН

За „Сборник Тракия“, том X (1)

Д-р Елена Алекова

Том десети на „Сборник Тракия“, издание на Тракийски научен институт – филиал Хасково, излезе в края на миналата година. Жалко, че условията – повсеместният страх, натрапената изолация, ограничената ни човешка свобода, – при които живеем повече от година, затрудниха попадането му в ръцете на читателите. Поне тези, които предпочитат самата книга, а не нейния електронен вариант, който, както всички други томове на „Сборник Тракия“, се появи в виртуалната библиотека „Книги за Македония“ веднага след неговото излизане.

Настоящото издание е посветено на 160 години от Българския Великден, 160 години от Българската уния, 150 години от учредяването на Българската екзархия, 180 години от рождението на Екзарх Йосиф и 80 години от Крайовската спогодба. Припомням... Българския Великден изгрява на 3 април 1870 година. На тази дата на празничната великденска служба в българския храм „Свети Стефан“ в Истанбул епископ Иларион Макариополски не споменава името на вселенския гръцки патриарх и по този начин символично отхвърля властта на Патриаршията над българите... Българската уния с Рим е сключена на 30 декември 1860 година. Униатската Църква обаче запазва източния църковен обред... Българската екзархия е учредена на 27 февруари 1870 година с ферман на султан Абдул Азис – акт, който бележи обособяването ѝ от Цариградската патриаршия. Екзархията става официален представител на българския народ в Османската империя... Екзарх Йосиф Първи (светското му име е Лазар Йовчев), глава на Българската екзархия в периода от 1877-а до 1915-а, е роден на 5 май 1840 година в Калофер... Крайовската спогодба между Царство България и Кралство Румъния е подписана на 7 септември 1940 година в Крайова. По силата на този договор Южна Добруджа, окупирана от Румъния по време на Междусъюзническата война през 1913 година, е върната на България...

Том X на „Сборник „Тракия“ е в памет на видни тракийски българи с различни заслуги в национален и регионален мащаб:

Александър Паскалев, Георги Сапунаров, Иван Орманджиев, Мара Михайлова, Катина Коруева, Стою Тодоров, Данаил Делипавлов, Митрю Сарджев, Комня Симитчиева и Вълчо Пандъров, както и на македонския българин от Кукуш Иван Бонев. Подчертавам тази устойчива във времето тенденция „Сборник Тракия“ не само да пази паметта, но и да възрича чрез подобни паметувания отново и отново имената на най-обикновени и необикновени тракийски и македонски българи, герои и страдалци на България.

Адмирации за Община Хасково, задето финансира издаването и на този том на „Сборник Тракия“ с приносно значение за родната история и местното краезнание. Слава богу, че у нас все още се срещат отговорни общински служители с държавническо мислене, които милеят за културата и я подкрепят не само на думи, но и с дела, с жестове на спомоществователство, с подкрепа от всякакъв род. Знайно е, че в усилено-непосилни времена, каквото е било например турското робство, не държавата, не „великите сили“, а тъкмо местните фактори (няма как да кажа власти) са решавали въпросите на културата и образованието, благодарение на което българите са предизвиквали възхитата на Европа и света. Макгахан например в едно от писмата си за Батак (от 2 август 1876 година) пише:

„В Англия и изобищо в Европа имат твърде криво понятие за българите. Аз винаги съм слушал и, да си кажа правото, до последно време самичък мислех, че те са диваци, не по-цивилизовани от американските индианци. Представете си моето удивление, когато узнах, че почти във всяко българско село има училища, и че тия школи, където те не са изгорени от турците, се намират в цветущо положение. Те се издържат от сумите на доброволно възложен на себе си от българите данък, не само без правителствени подбуждания, но и въпреки многочислените затруднения, причинявани от властите, обучението в тия училища е безплатно – и за богатите, и сиромасите. И така надали ще се намери българско дете, което да не знае да чете и пише, и изобищо процентът на грамотните в България не е по-малък от тоя в Англия и Франция“. (2)

Нека отдадем заслуженото и на Димитър Шалапатов, отговорния редактор, по-скоро „двигателя“ на изданието – за несекващите усилия, за сърдечния огън, за онази всеотдайност и безкористност, които влага при подготовката и осъществяването на всеки том от поредицата. Всички ние все още не сме докрай наясно, че без него

излизането на „Сборник Тракия“ ще е под въпрос. Приемаме сборника за даденост. А не е. Свикнали сме да го има. Но не е задължително. Представете си за миг, че някой ден нашият приятел реши да се оттегли. Кой би поел щафетата? Кой... И работата съвсем не е само в това да се направи проект и да се кандидатства в общинска, регионална или държавна институция. Работата е в изкрystalизирането на идеята, в прецизирането на тематиката, в елегантността на композицията, в енергията, която той влага и благодарение на която „Сборник Тракия“ е такъв, какъвто го знаем и какъвто ни е необходим: стойностен, въздействащ, равновесен, многомерен, енциклопедичен. И ако въобще без Димитър Шалапатов „Сборник Тракия“ излезе... да, ако въобще излезе, той вече няма да е същият. Ще бъде нещо друго. Затова да благодарим на Димитър Шалапатов и да поздравим останалите членове от редколегията – Стоян Райчевски, академик от БАНИ, проф. д-р Пламен Павлов, доц. д-р Георги Граматиков, д-р Красимира Узунова, Тая Марева, Кирил Сарджев и Златка Михайлова, – задето държим поредния том на „Сборник Тракия“ в ръцете си и му се радваме.

* * *

Настоящият том съдържа шест раздела: научно-документален – „Статии и студии“; два публицистико-есеистични – „Публицистика“ и „Пътеписи“; мемоарно-документален – „Спомени за Тракия и за събития, станали там, от тракийски българи и техните потомци“; портрети – „Бележити творци – тракийски българи“; и литературно-критически – „Рецензии“.

Времевият диапазон на описваните, тълкуваните и интерпретираните събития и проблеми в сборника е доста обширен: от IV век след Христа до наши дни.

В раздела „Статии и студии“ доц. д-р Николай Кънев проследява „Основни етнодемографски промени на Балканите през епохата на Великото преселение на народите (IV-VII век)“. Късната Античност по нашите земи и последвалото Велико преселение на народите (готи – остготи и вестготи; хуни, българи, ромеи, авари, славяни, прабългари)... Това е един от най-динамичните периоди на Балканите, неособено добре изследван в историческата наука, поне по мое време. Този факт откроява значимостта на публикацията.

* * *

Статиите на проф. д-р Пламен Павлов „Момчил – владетелят и защитникът на Родопите и Беломорието“ и на Антон Атанасов „Черномен или началото на края“ ни пренасят в XIV век – епохата на османските завоевания на Балканите. Проф. Пламен Павлов дава отговор на въпроса на какво се дължи изумителното противоречие между пренебрежимо малкия исторически период на съществуване на Момчиловото „царство“ (1343-1345) и оставането на Момчил завинаги в историческата памет на българите, в летописите и хрониките, както и в българския и балканския фолклор като владетеля и защитника на Родопите и Беломорието. Разглеждайки битката при Черномен през есента на 1371 година, причините и последициите от нея за историята на Балканите, Антон Атанасов ни припомня всъщност *„гибелните последици от вечния балкански синдром – разединението“* – разгадката за общата ни не особено радостна участ на Балканите.

* * *

Чрез изследванията на проф. дин Светлозар Елдъров „Българската уния и нейните духовни водачи“ и на Стоян Райчевски „Учредяване на Екзархията и прогласяването на независимостта на Българската Църква“ попадаме във водовъртежите на Късното Възраждане – 60-70-те години на XIX век. Проф. Светлозар Елдъров защитава убедително позицията си, че Българската екзархия и Българската уния са *„като скачени съдове на една национална система“* и нашите тогавашни врагове (турците, гърците и сърбите) *„виждат в тях преди всичко българската им национална същност, а не канонично-догматичните разделения между православие и католицизма, и затова се отнасят еднакво жестоко към екзархистите и униатите“*. И е резонен въпросът на автора:

„Ако в очите на нашите национални неприятели от онази епоха сме изглеждали еднакви, защо днес ние самите трябва да се делим и разграничаваме? Точно това е най-важната историческа поука от мястото и ролята на Българската екзархия и Българската уния в нашето национално минало“.

Ако разширим съзнанието си и за българите, чиято православна вяра по време на турското робство е насилствено (или принудително) заменена с чужда вяра, въпросът на проф. Светлозар Елдъров също може да се разшири: Ако ние, българите – християни и мохамедани – сме една народност и това са го признавали и на-

шите врагове от онази епоха, защо днес сами се делим и разграничаваме? Но спирам дотук, защото за приемането на някои неща се изисква широкогърдие и висока духовност. А и явно не сме склонни да възприемаме уроците на историята...

(В скоби: лично аз за нашите български крамоли и неразбории не бих намесвала и обвинявала Русия. Тя просто няма нищо общо с тях.)

„Учредяване на Екзархията и прогласяването на независимостта на Българската Църква“ на Стоян Райчевски извиква у читателя сълзи на радост, умиление и гордост от великото дело на нашите предци, възстановили църковната институция в България след векове на политически и духовен гнет. Сълзите идват, докато четем дописките, словата, репортажите, писмата на участници, очевидци и свидетели на епохалните събития, начинаей от Българския Великден на 3 април 1860-а през подписването на султанския Ферман за автономна българска църква под името „Българска екзархия“ (на 27 февруари 1870 година), първия Народен събор в Цариград (на 23 февруари 1871 година) и отмяната от страна на Българската екзархия на църковното наказание, наложено от Вселенската патриаршия спрямо трима български владци – Панарет Пловдивски, Иларион Ловчански и Иларион Макариополски (на 17 януари 1872 година) до самото тържествено оповестяване на независимостта на Българската православна църква при отбелязване на празника на светите братя Кирил и Методий на 11 май 1872 година. И думи от словото на екзарх Антим Първи, произнесено в българската черква „Свети Стефан“ в Цариград:

„Погрижиха се в онова време Кирил и Методий да предадат на покръстения от тях български народ божествените истини на собствения негов език... Тъй мисли той днес. Това изповядва, тази истина ще поддържа и възобновеното сега духовно българско началство. Тъй тържественият празник на св. Кирила и Методия стана днес за всички нас не само утешителен, но и поучителен. И ние не почитаме както трябва паметта им, ако би се не стараем да се ползваме от тяхното учение и техния пример. Днес всинца с горещ възторг се радваме на възобновението на православната Българска църква под име Екзархия, която днес вече почна да действа в живота и в обществото. Праведна е обционародната ни радост, възлюбени в Христа чада. Благочестиви са чувствата, които ви въодушевяват, утешителни и приятни са надеждите,

които си съставяме всинца за бъдещото ни духовно и православно благоденствие в недрата на Екзархията. С Божествената помощ те и общонародните надежди не ще бъдат празни и суетни“.

* * *

В „Сборник Тракия“, том X, не са подминати и събитията от XX век, свързани с освобождението на българите от Тракия и Македония, останали след Берлинския конгрес (1878) в пределите на Османската империя – ще ги проследим през статиите на проф. д-р Милен Куманов и Десислава Костадинова („Борбите на българите в Източна Тракия в началото на 20 век“), на доц. д-р Георги Граматиков („Свещеник Иван Бонев, село Покрован, Ивайловградско, и участието им в подготовката на Илинденско-Преображенското въстание“) и на проф. дин Камен Гаренов („Балканската война: кал, „имиши“, гороломно ура след падането на Одрин“).

„Борбите на българите в Източна Тракия в началото на 20 век“ са предадени през погледа и документалното наследство на тракиеца историк Иван Орманджиев, който е и участник в събитията. През превратната съдба и дейността на един смел българин от Кукуш – католическият свещеник Иван Бонев, чието героическо и простичко верую покорява: *„И към бесилката трябва да вървим с песни и замени лица, когато трябва да се мре за свободата...“*, – е проследен приносът на Ивайловградската околия в борбата за освобождение на Тракия и Македония преди, по време и след Илинденско-Преображенското въстание. Освен спомени на Иван Бонев, авторът на статията използва и свидетелствата на революционерка Димитър Карев, участник в народното дело.

В основата на статията на проф. Камен Гаренов са дневниковите записки на Данаил Делипавлов от село Равногор, Пещерско. През очите на един обикновен селянин е предадена атмосферата на Балканската война (1912-1913). В продължение на тази тема са материалът на Светла Михайлова „Да си спомним с тъга за Еникьой, Дедеагачко“ на Светла Михайлова, написан по спомени на Комня Симитчиева, и двата разказа по действителни събития и лица от мемоарно-документалната част – „Предсказанието“ на Кирил Сарджев и „Нашата земя... в Доганхисар“ на Величка Георгиева-Пандъррова. Потомците припомнят мъченическата история на тракийските бежанци от 1913 година чрез разказите на хора, преживели тогавашните ужаси и лични трагедии.

* * *

Бих искала да подчертая една особеност на „Сборник Тракия“, която го прави уникален сред другите сборници от този род. Това е щастливото хрумване на Димитър Шалапатов да съчетава хармонично строго научни и научнопопулярни статии с художествени текстове, спомени, изповеди. Така документите като че ли „оживяват“, изпълват се със съдържание и вълнение, а спомените се уплътняват, стават свидетелства от първа ръка.

И още... Докато четях всичките тези статии, студии, изследвания, спомени, се въртеше в главата ми една мисъл, която няма как да не споделя тук... Наричат Балканите „барутен погреб на Европа“. Може и да е така. Но от прочетеното в „Сборник Тракия“, том X, постепенно осъзнах, че то не е защото самите балканци са войнолюбиви и барутлии, а защото мястото е кръстопътно – кръстопътно не само за народите и за културните идеи, но и за пълчища чуждоземни войнолюбци, обладани от човеконенавистни намерения и геополитически интереси. Но това е друга тема...

* * *

Краеведската статия на Димитър Шалапатов „Чобанкьой – селото на тракийската амазонка Мара Михайлова“ чудесно си кореспондира с историческото изследване на Калина Черванюк „Интернираните тракийски българи из островите на Бяло море и Тесалия през 1923-1925 година от гръцките военни и административни власти“, в което се дават „Сведения за разоренето на същото това село Чобанкьой, записани от Петко Н. Кедиков и Мара Михайлова“. При Димитър Шалапатов трагедията на чобанкьойци е предадена лаконично – като финална част от пространната история на селото. При Калина Черванюк трагедията е главната тема, а през спомените на участниците в нея трагедията оживява, сякаш се развива пред очите ни. Спомените са на Вълчо Бакърджиев (записани от Петко Н. Кедиков и съхранявани в Държавен архив – Хасково), Господин Бизирганев и Мара Муржева (публикувани в книгата на Мара Михайлова „Село Чобанкьой“). Калина Черванюк цитира и песен за интернираните чобанкьойци, изпята от Иван Узунов от Тополовград и съхранена от Петко Н. Кедиков, както и песен, съчинена от Атанас Калайджиев във връзка с тези събития. Песните от подобен род съхраняват паметта за станалото и я предават на бъдещите хора, но те имат и много по-важна функция. За нея става дума в спомена на Господин Бизирганев, след като цитира песента:

„В тая песен са описани нашите мъки и патила. В нея всичко вярно е казано. Тя трябва да се заучи и от нашите внуци и правнучи, та да запомнят какво сме изпатили от учените гърци. Да знаят също, че на остров Крит от село Чобанкьой останаха умрели за едно гробище хора. Те умряха не от друго, а от глад, от тормоз на гърците и от мъка по родното си огнище. Не един случай имахме на полудяване, не един случай на отчаяние, само песните ни спасиха да не паднем духом и да не измрем всички на острова. Песните ни дадоха сили да се завърнем и продължим рода си“.

Картината за интернирането на българите в този период се допълва и от спомените на Георги Ст. Сапунаров „Заточението на жителите на Доганхисар от гръцките власти през 1923 г.“, публикувани първоначално през април 1940 година в брой четвърти на списание „Завет“. В „Сборник Тракия“, том X, те са в мемоарно-документалната част.

* * *

Със статията на д-р Красимира Узунова „Българското управление в Беломорието (1941-1944) завършва своеобразният прелет над българската история в сборника, свързана с останалите извън границата на България територии от Тракия и Македония. Това е времето, когато стотици прокудени българи въздъхват с облекчение: „Свърши се!“ и се връщат по родните си краища, а по места се радват на присъединяването към Майка България:

„На 3 май 1941 г. правителството образува Беломорска област с център град Ксанти. В новата административна единица са включени Западна Тракия, Източна Егейска Македония и островите Тасос и Самотраки. Пет дена по-късно, на 8 май 1941 г., българска администрация се настанява в Беломорската зона. На тържествено заседание на XXV-то обикновено народно събрание от 14 май 1941 г. министър-председателят Богдан Филев обявява официално анексирането на Вардарска Македония, Западните покрайнини и Беломорска Тракия. България получава правото на собствена администрация в новопридобитите земи с подписването на стопанската спогодба между германския пратеник Карл Клодиус и българския външен министър Иван Попов на 24 май 1941 г. Но изрично споразумение с Германия страната ни няма, за да може да се упражнява, когато е необходимо, натиск върху считания за несигурен балкански съюзник. Затова в германските карти от онова време тези области са дадени отделно от България и

върху тях стои надписът „unter Bulgarischer verwaltung“, т.е. под българско управление“.

Но, уви... Надеждите на тракийските и македонските българи много скоро отново са попарени.

* * *

Все по това време – началото на 40-те години на миналия век – се решава и другият въпрос, „наследен“ още от Междусъюзническата война през 1913-а: Добруджанският въпрос. Той е решен в полза на България чрез Крайовската спогодба от 7 септември 1941 година. На него е посветена статията на Стоян Райчевски „80 години от възвръщането на Южна Добруджа“. Авторът се позовава на документите, които придават най-автентично атмосферата, царяща при подписването и ратифицирането на Крайовския договор. Любопитен факт. По време на дебатите по ратифицирането му в Народното събрание освен докладчикът Стефан Караиванов, съобщил мотивите към законодателното предложение за одобрение на договора, и освен министър-председателят Богдан Филев, дал пояснения относно договора, думата взема само един депутат, и то само колкото да направи, забележете, едно-единствено предложение:

„В този велик ден, когато целият български народ тържествува, радва се, изпраща и посреща българската мощна армия по градове и села с „ура“, сплотен и обединен в едно, аз смятам, че българското Народно събрание трябва единодушно, без разисквания да одобри този договор. Нека да се сплотим в едно, без разлика на политически убеждения и без различия, които може би ни делят, и да подкрепим това голямо и велико дело на българското правителство. По този начин ние ще докажем най-реално единството на българския народ... за осъществяването на един общ блян, на едно велико дело, каквото е присъединяването на Южна Добруджа към България...“

Договорът е ратифициран единодушно. Един от редките мигове в новата история на България, когато надписът на фасадата на Народното събрание „Съединението прави силата“ е оправдал съществуването си на това място.

* * *

Като родопчанка не мога да не споделя удовлетворението си от статиите на Златка Петрова „Първите биографи на Капитан Петко войвода“ и на Таня Марева „Катина Коруева (Стрезова) – първата ученичка от Ахъчелебийско в Одринската гимназия“. Първите

биографи на войводата доганхисарец са все именити родопски краеведи общественици – Христо Попконстантинов и Стою Н. Шишков. Те описват живота му, делата му и патилата му „от първо лице“: по сведения, давани им от самия него или от негови най-близки съратници. Златка Петрова уточнява още:

„За настоящото научно съобщение са използвани нови документи от личните фондове на Христо Попконстантинов и Стою Шишков, съхранявани в НБКМ – БИА, ТД „Държавен архив“ – Пловдив и ТД „Държавен архив“ – Смолян“.

Таня Марева също изрично подчертава, че сведенията си за Катина Коруева, първата ученичка в Одринската девическа педагогическа гимназия „Янко Касъров“, е почерпила от най-надеждни източници:

„Основният използван източник са материалите от „Родов фонд Стрезови“, съхранявани в Държавен архив – Смолян. Там са заведени ръкописни спомени и записки на Катина Коруева, по мъж Стрезова, писани от 60-те до 80-те години на ХХ в., в няколко варианта, както и други официални и лични документи. Спомените на Катина Стрезова не са неизвестни на интересуващите се от темата за женското екзархийско образование“.

* * *

В един от разделите на „Сборник Тракия“ – „Пътеписи“ – ни очаква щастлива изненада: за първи път е публикуван ръкопис на Александър Паскалев, който, по думите на автора на публикацията д-р Йордан Нанчев, „редом с Асен Златаров, Недялка Симеонова и Аспарух Лешников е сред най-прочутите ни и заслужили хасковци в миналото“. В статията „Александър Паскалев – турист и пътеписец“ д-р Йордан Нанчев представя мащабната личност на основателя на „модерното българско книгоиздаване“ и разказва за увлечението му по ботаниката и туризма, за да стигне до пътите му бележки „От Хасково до Арда“. Любопитна е историята за придобиването на копие на пътеписа, намерен в личния архив на книгоиздателя в Български исторически архив в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Впрочем пътеписът се публикува 120 години след написването му.

В раздела „Бележити творци – тракийски българи“ Златка Михайлова ни запознава с шрихи от живота, делото и творчеството на бележития скулптор Стою Тодоров от Лъджакьой, като основният акцент е, че той е автор на паметника на Капитан Петко войвода в

Хасково и в Борисовата градина в София, преместен в наше време на граничния пункт Капитан Петко войвода. „Тракиец по рождение, тракиец по дух“ – така Златка Михайлова е онасловила своята статия. Тези думи напълно прилягат на човека Стою Тодоров.

Публицистиката в „Сборник Тракия“, том X, е представена от Младен Сърбиновски и д-р Елена Алекова, които разнищват актуални, парещи, сродни в същината си въпроси на нашето съвремие – македонския проблем и проблема с българите, изповядващи ислям у нас. В студията си „Македония като утопия“ Младен Сърбиновски изважда на видно „сърцевината на македонския проблем“ чрез, както пише, „*прочистеното методологическо поставяне на „двете истини“ за Македония: едната – европейска, облегната върху фактите, и втората – волунтаристична, антиевропейска или македонистка*“. След като проследява развитието на македонския проблем през годините, разглеждайки го и отвън (с очите на Европа и съседите България, Гърция, Сърбия, Албания), и отвътре (спрямо името Република Северна Македония, езика, историята и политиката) в най-различен контекст, авторът, в крайна сметка, предлага и свой начин той да бъде разрешен. Можем да се съгласим с него или да не се съгласим, но поне той дава изход от задънената улица:

„И накрая: няма квоти, няма проценти, няма вечно и трудно преброяване, а цялостно интегриране на всички граждани в „едно цяло“. Гражданско. И европейско. Което не означава, че държавата в бюджетните институции не държи сметка за националната застъпеност. Това на нас, клиентите на държавните услуги, няма да ни е много важно кой чиновник, професор, полицаи, доктор, шофьор или съдия... с каква национална, полова или верска принадлежност е“.

В статията „Докога ще предаваме себе си и България?“ д-р Елена Алекова опровергава девет „брадати лъжи“ в една новина, излъчена в централната новинарска емисия на Българската национална телевизия във връзка с връщането в началото на 90-те години на миналия век на имената на българските турци, сменени по време на тъй наречения възродителен процес. Авторката обръща внимание на това как човек е склонен по инерция, папагалски да повтаря трафаретни фрази на новото време, без дори да обръща внимание на лъжите, кодирани в тях от умели политически и геополитически кукловоди.

* * *

В „Сборник Тракия“, том X, е отделено място и за литературната критика (вж. раздел „Рецензии“). Публикувано е словото на д-р Елена Алекова „Историята е силна с фактите“, прозвучало на представянето на „Сборник Тракия“, том IX, в Хасково (на 18 декември 2019 година), както и статията на Иван Енчев „Бялата риза на небесния гурбетчия“ за лирическия сборник „Площадъ надежды“ на Ивайло Балабанов (на български и руски език), в който са включени 50 знакови стихотворения на именития ни поет. След обстоятелствения анализ на Ивайло-Балабановата поезия авторът е категоричен в извода си:

„Тази поезия има своето трайно място в съвременната българската художествена литература и заслужава да остане в нейната съкровищница за следващите поколения четящи българи“.

Изчерпателни библиографии (към научните публикации), богат снимков материал, много архивни документи, разкази от първа ръка, спомени, свидетелства... Впрочем, трябва ли изрично да споменавам, че те определят облика и на новия том, след като ревностните читатели са отдавна наясно, че „Сборник Тракия“ се строи изцяло върху документална основа и единственият му научен, нравствен и естетически критерий е истината от първа ръка. Затова е силен. Затова вълнува. Понякога до сълзи. Затова очакваме с нетърпение всеки следващ негов том.

БЕЛЕЖКИ

1) „Сборник Тракия“. Том X. Издание на Тракийски научен институт - филиал Хасково, Хасково, 2020, 328 с.

2) Дженюариъс А. Ма к г а х а н. „Турските зверства в България“. Писма на специалния кореспондент на Daily News Дж. Макгахана. Скоро-Печатница на Я. С. Ковачев, София, 1880. Прев. С. Стамболов. – „Православни електронни книги“ (на адрес: http://ebooks.ucoz.com/beseda/Turските_zverstva.pdf).

ПОГЛЕД КЪМ ТЕМАТА ЗА ПОСЛЕДНИТЕ ДНИ И КОНЧИНАТА НА ЯКОВ ДИМОВ ЗМЕЙКОВИЧ И СЪПРУГАТА МУ ВАСИЛКА

„...Оставил дълбоки и неизличими следи между населението в затънтените Родопи...“, пише за него българският учен Антон Попстоилов през 1926 г.

Ефим Ушев

Антон Попстоилов е от с. Лешко, Горноджумайско, в Пиринска Македония. Дългогодишен учител в Македония и Одринска Тракия – бил е директор на Битолската българска класическа гимназия, Солунската българска девическа гимназия, Одринската българска мъжка гимназия, Серското българско педагогическо училище, Солунската българска мъжка гимназия и Солунската българска търговска гимназия. Бил е и главен училищен инспектор към Българската екзархия в Цариград.

Известно е на българската публика, освен това, че е виден български историк, фолклорист и етнограф, академик на БАН. По време на Първата световна война между 1915 и 1918 г. е етнограф към Втора българска армия и обикаля освободените градове Охрид, Скопие, Велес, Крива паланка, Серско и Драмско, в издирване на исторически и етнографски паметници. Член-учредител е на Македонския научен институт в София и редовно публикува статии в списанията „Българска сбирка“, „Отечество“, „Лоза“, във вестниците „Новини“, „Македония“ и др. Автор е на историко-фолклорното и езиковедско изследване „Село Зарово, Солунско“ (1979), както и на двутомния „Показалец на печатаните през XIX в. български народни песни“ (1918), на книгата „Български книжовници от Македония – 1704-1878“ (1922) и др.

Това, което обаче ме насочва към него сега, е една статия за родопския учител, родоначалник на българското образователно дело в Златоград – Яков Димов Змейкович. Статията му е публикувана във в. „Македония“ от 13 декември 1926 г. и както сам отбелязва, за

данните в нея ползва архива на Найден Геров, както и публикации на Стою Шишков в неговото списание „Родопски напредък“.

Ето редовете с отбелязани източници, които Попстоилов цитира в статията си:

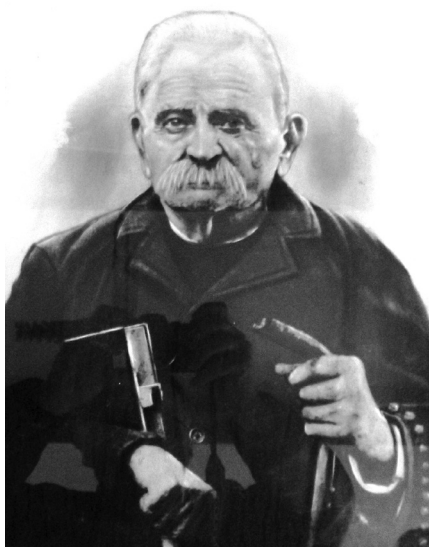
• „*Аз досега, с воля Божия, съм здрав – пише Яков на Найден Геров. – Обаче службата ни е голяма, защото, освен гдето върши условните служби, върши и от долните служби, като напр. да мета и да мия къщата, когато не ходим на В. порта. Но както и да е, тъй година ще ся влече игото... Всякой ден ходя с бея на баба Алие и токо-речи разбрах рядовете, които държат; само „шурай девлетъ“ прилича малко на съвет, но все ѝ турска работа...“ (Из Архивата на Найден Геров, I, № 1011).*

• „*По благосклонност на учениците и приятелите ми – пише Змейкович на Ст. Н. Шишков от гр. Даръ-дере на 10 ноемврий 1888 – засатарех на чюждинем и не видех как бързо истекоха златните дни на младостта ми; старостта ми мя заплашва, неготов да я чакам...“ (Из Архивата на Н. Геров, I, № 1012).*

• „*Яков Змейкович цели 30 години е бил български учител и то само в три български села на Южните Родопи: Габрово, Еникьой и Даръ-ддере. Плод на неговата просветителска и обществена дейност са мнозина грамотни хора и търговци в казаните три села, с добре наредени училища до 1912 г. и с твърде будно и съзнателно население. Заслугата на Змейкович е твърде голяма, защото оставил дълбоки и неизличими следи между населението в затънтените Родопи. И днес то с признателност произнася името на македонеца Яков Димов Змейкович“.* (Ст. Н. Шишков, „Родопски напредък“, I, 169-172).

Статията е с предимно биографично-информативен характер, но за нас, разбира се, е важно всичко, написано за този бележит родопски деец. И особено когато то идва от ръката на такъв бележит учен и изследовател на българската старина като Антон Попстоилов. В нея, разбира се, споменава родното му място – с. Вругок, Гостиварско, при изворите на р. Вардар, където Змейкович е роден през 1840 г.; отбелязва, че родителите му, Димо и Иванка, били бедни и неграмотни селяни, препитаващи се със земеделие, а чичото на Яков, на име Яне, ходел често да дюлгерува в Сърбия, където научил сръбски език и от него именно Яков „научил да чете по сръбския буквар“.

През 1853 г. той е в Лешочкия манастир „Св. Атанасий“ край

Яков Змейкович

Тетово, където останал в продължение на три години и се научил да чете и пише от българските славянски книги там. От 1857 г. продължил учението си при известния скопски български учител Стоян Костов от с. Бунушевци, Вранско, който като ученик на Найден Геров препоръчал Яков да живее при него и да посещава училището в Пловдив при учителите Яким Груев, Ст. Зафиров и Б. Горанов. Найден Геров е бил вече руски консул и се е отзовал благосклонно на препоръката.

И авторът продължава: „През 1861 г. Яков бил приет в къщата на Герова като дома-

шен учител на сина му Герчо и посещавал централното училище в Пловдив. В продължение на шест години Яков завършил с успех Пловдивското училище, от което излиза с добра подготовка по изучаваните предмети и по езиките турски, гръцки и френски. След това, в 1867 г., Геров го препоръчал на Георги Ст. Чалъоглу (Георсари бей), член на Държавния съвет при Високата порта в Цариград, да бъде писар и слуга. Цели 18 месеца Яков бил при Чалъоглу, но положението му било тежко.

Цариградското българско читалище в Цариград, подтикнато от владиката Панарет, бивш Ксантийски митрополит, после Пловдивски, и д-р Ст. Чомаков, изпратило Яков Змейкович за български учител в с. Габрово, Ксантийско. Това било през 1869 г. След едногодишно учителстване в Габрово, Змейкович се преместил на същата длъжност в близкото на Габрово село Ени къой. Тук той, в продължение на четиригодишно учителстване, уредил училището и съдействал да се поставят в ред народните работи, срещу които гъркоманите останали безсилни. През 1874 г. той бил отново извикан за учител в Ени къой, където останал до 1880 г., а след това се преместил в градеца Даръ-дере, Гюмюрджинско, и останал там до края на живота си. Тук той учителствал цели 18 години“.

Онова обаче, за което преразказваме статията на Антон Попстоилов, е не само като повод да напомним отново за заслужилия за българщината в Родопите възрожденски просветител Яков Змейкович. Но преди всичко заради едно-единствено изречение във въпросната статия, което има отношение и сега свързвам с диренията и публикациите на нашия родопски историк Христо Гиневски, но и други, изкушени от темата за Змейкович. Сега обаче имам предвид книгата му „Родопската интелигенция през възраждането“ (Смолян, 2001), където в частта за Змейкович, стр. 182, се отбелязва дословно: „Умира през 1912 г., 6 март“.

Сега ето и въпросното изречение от разглежданата тук статия от 1926 г. на Попстоилов за края на Змейкович: „Починал през 1898 г., в гр. Даръ-дере в Родопите“.

Макар 14-те години разлика между двете дати в случая да не е без значение, по-важен е фактът, че и двамата автори не сочат източник за своето „съобщение“.

В статия на Дора Попсамова от НБ „Кирил и Методий“ (сп. „Родопи“, кн. 4/1975 г.) датата на смъртта на Змейкович е изведена още в заглавието – под рубриката „Към историята на просветното дело в Родопите през Възраждането“, заглавието е „Яков Димов Змейкович (1840-1913)“.

В Пловдивската библиотека „Иван Вазов“, където за Змейкович има събирано „досие“ с материали за живота му, няма дати за раждането и смъртта му, свидетелства дългогодишната просветна деятелка, златоградчанката Мария Хекимова, автор на обширен, все още непубликуван портрет за златоградския учител.

В Държавен архив – Смолян също има събрани материали за него, на база на които специалистката Йоланта Спасова пише статия в юбилейно издание на архива („Будителството – минало и настояще“, 2001) под заглавие „Яков Змейкович – ера в родопското възраждане“. В нея посочената дата на смърт също е 1913 г. Интересното е обаче, че и в тях някакъв източник за дата на смъртта на учителя-възрожденец също не се сочи. Единствено сигурна и безспорна можем да смятаме датата му на раждане, тъй като в свое писмо до Стою Шишков от 1880 г. – годината, в която Змейкович идва в Златоград, пише собственоръчно: „Роден съм в 1840 г. в с. Вруток, Гостиварско...“

Нямаме обаче, както вече писах, подобно сигурно сведение за смъртта му.

Тогава – защо да смятаме 1913-а за годината на неговата смърт?

Все пак, източник за такова едно събитие може да бъде единствено регистърът на починалите граждани в златоградската църква „Успение Богородично“ (1834), където се е намирало и градското гробище по това време. Или пък публикация на некролог, а защо не и спомен от съвременник за неговото погребение. Такива обаче досега не са намирани и не са посочвани.

Известно е, че макар и освободен през 1912-а, Златоград преживява своята злостастна и трагична 1913 година, когато в града за няколко дни се връщат въоръжени башибозушки банди, убиват и нанасят огромни щети на града и гражданите, плякосват и опожаряват доста къщи, включително и църквите ни. Именно тогава вероятно са задигнати или изгорени църковните архиви и днес регистърът на починалите там може да бъде проследен едва от 1914 г. насам. И благодарение на златоградския свещеник Константин (Бог да упокои душата му), с когото проследихме книгата, стана ясно, че за същата година няма записано лице на име Яков Змейкович. Няма такова и за следната 1915 година.

Все със същата цел помолих секретаря на общината Елка Чаушева да проверим подобен регистър и в архивите на общината. И тук обаче „книгата“ се води от 1914-а, съществува и един такъв том с изброени имена при преброяване на населението от 1926 г. Но и в двата тома не съществуват данни за име Я. Д. Змейкович. Но!

Докато разгръщаме тези книжа, заедно с общинската чиновничка и с моя приятел краевед Величко Пачилов, попадаме на едно твърде интересно сведение, което би могло да сложи край на нашето дирене – в книгата-регистър на общината от 1914-а, в графата с данни за съпругата на Яков – златоградчанката Василка Яков Змейкова, е ръкописно отбелязано от тогавашния общинар-регистратор: „Вдовица от... г.” (Годината е изписана, но ще стане ясна по-нататък). И това сведение наистина слагаше „точка” на проблема, ако в едни по-късни дни не бях попаднал на други, по-късни документи, които ни връщаха отново в изходна позиция. За тях обаче също ще стане дума по-долу, сега нека продължим, спазвайки все пак някаква „хронология”...

От началото на 90-те години на ХХ в., след политическата промяна в страната като редактор на току-що проходилния „Златоградски вестник“, пузнах няколко полезни исторически статии на златоградския краевед Васил Манолов. И в тях личеше лутането на

самия автор по този въпрос – датата на смъртта на Яков Змейкович. Защото в статията си „История за снимки... с размисли за просветното и национално пробуждане в Златоград“ (ЗВ, бр. 9/1990 г.), Манолов посочва като година за смъртта му 1914-а.

През следващата година обаче публикувах друга негова статия – „Отблизо за Яков Змейкович – една цяла епоха за възраждането в Златоград“ (ЗВ, бр. 12/1991 г.), където Манолов изглежда по-категоричен, като посочва дата на смъртта 6 март 1913 г. За съжаление – отново без податки защо се сочи именно тя.

И така, нека подчертая, досега посочваните години за смъртта на нашия просветител, са 1898, 1912, 1913, 1914... Но кога всъщност той е починал, отхвърляйки само вече проверената в църковни и общински книжа `14-а?

За мен лично въпросът оставаше без отговор, неизяснен, а вече съм склонен да приема датата за вдовството, отбелязана за неговата съпруга Василка – 1910 г., макар да имам своите логически основания да смятам посочената от Попстоилов година за по-вероятна. И които сега ще изложа, без обаче да претендирам за каквато и да било категоричност – при тях имам предвид единствено здравословното състояние на златоградския учител, което се открива и подразбира в някои от неговите лични писания, в писмата му, от които става ясно, че то не е никак добро.

Например през 1888 г., когато Змейкович е само на 48 години, пише до Стою Шишков, за да изкаже своята благодарност за това, че родоповедът го споменава доста ласкаво в своите списания. „Сълзи потекоха от застарелите ми очи, че сте ме напомнили на старите ми приятели...“, пише учителят (виж споменатата по-горе статия „Отблизо за Яков Змейкович...“). На 48 години той вече смята очите си „застарели“, а и сълзите от тях едва ли говорят за една устойчивост и стабилност на личността му.

През 1896 г., вече 56-годишен и само две години преди посочената от Попстоилов година на смъртта му, Змейкович пише разтърсващо писмо до екзарх Йосиф, да му се отпусне скромна пенсия – едно горещо и твърде измъчващо душата прошение, от което проличава физическата му изнемощялост, защото изнемогва и не е в състояние вече „...да поднасям тежките учителски трудове, непокорството и вироглавството на буйната младост на учениците, а при това мъчнотиите в приспособление за изучаване уроците на новата Екзархийска програма... И като нямам друго средство

за препитание за останалите дни на старостта ми... Положението ми е отчаятелно, а при това, за жалост, и учителското достолепие се унижава до просешко състояние, което нящо е много грозно и несносно пред простий народ...“ (вж ст. „За слава на милий наш българският народ“, ЗВ, бр. 18/1999 г.)

Змейкович вече не само разкрива „отчаятелното“ си физическо и социално положение. Той иска да спаси достойнството на учителската професия в очите на местните хора, които пращат децата си при него в школото. И учителят за тях е на пиедестал. И затова моли за спасение, като се оттегли с достойство, с една скромна сума от Екзархията, с която да преживява... И получава отказ! Кое то не може да не съсипе, да не покърти изтормозената през годините душа на вече ранения учител – по това време, знаем, получава инсулт и едната половина на тялото му е парализирана. Оставен на грижите на една бедна местна жена, учителят в това състояние едва ли би могъл да издържи повече от година-две, т.е. до 1898, годината, посочена от Антон Попстоилов. Ние обаче, не знаем защо, искаме да „удължим“ физическата му агония чак до 1913, когато той би бил на 73 години...

Ето защо съм по-склонен да смятам, че поне досега въпросът с кончината на златоградският учител оставаше открит. И само от уважение към труда и паметта на златоградчанина Васил Манолов, който ми бе много близък приживе, преди няколко години предложих в текста към паметния барелеф, който поставихме на стената на Взаимното училище в Златоград, където Змейкович преподава, да запишем именно годината 1913-а като дата на неговата кончина.

Сега с настоящите редове много бих искал да вярвам, че все някога ще „коригираме“ за последно написаното от Антон Попстоилов през 1926 г., защото в оставащите редове по-долу ще изложим последното засега, на което попадам, свързано пряко с личността и последните дни на заслужилия златоградски даскал.

През последните дни на октомври т. г., ровейки за пореден път в своя собствен архив (папки със събирани през годините различни писания и изрезки от разни вестници, документи, стари брошури, вадени някога на ксерокс и пр., събирани откъде ли не, включително от местни семейни архиви, но и из мазета и тавани на стари полусрутени златоградски къщи), попаднах на копие от печатно писмо, онасловено „Махаленско свидетелство“ и датирано 4 март 1940 г., копие от „Молба“ от Василка Яков Змейкова до „прошетар-

ската комисия” на 25 Обикновено народно събрание, датирана 13 април 1940 г., както и ръкописно написано, но неподписано „Сведения за учителя Яков Д. Змейкович”.

Общото в тези документи е това, че става дума за златоградския учител, обект на настоящия текст, като „Сведението” е било необходимо като искана фактология, за да се напише прошение до Народното събрание от името на болната, вече 88-годишна старича, вдовицата Василка Яков Змейкова, за отпускането ѝ на месечна пенсия, с която тя да може да преживява дните си. А „Свидетелството” е придружаващ текст към писмото, за да се подсили истинността на прощението.

Допускам, че самата молба е подготвена и написана от видни местни златоградчани, загрижени за състоянието на Василка. Но съм сигурен, че идеята, съветът за тази възможност, им е даден от тогавашния златоградски депутат в 24 и 25 Народно събрание, о. з. полк. Сирко Станчев, който в определен период е и съветник на цар Борис III. Известни са топлите връзки на златоградската общественост с тази видна личност и цялото негово семейство, което често пребивава, придружавано от министри и депутати, в Златоград, дори е и кум на едно местно семейство.

Казвам сигурен съм, защото и към самите документи, които споменавам по-горе, има прикрепена с топлийка пощенска „Разписка за подаден препоръчан предмет”, с № 43 и пощенски печат от Златоград, с дата 13 април 1940 г. На тази разписка с химически молив ясно е написано, че „препоръчания предмет” изпраща Илия Х. Дончевъ, а получателят в София е Сирко Станчевъ...

И така, след като всичко това е ясно, от приложените по-долу текстове можем да видим какво е съдържанието на самата молба, която болната вдовица на Змейкович е трябвало просто да подпише, както и това на сведението и махленското свидетелство. Преди това обаче тук ще си позволя малък коментар за тях и заключението, към което неизбежно ме водят те.

Преди всичко ръкописното сведение категорично казва, че „Яков Змейкович умира на 6 март 1913 г.” Но то би трябвало да се подложи на съмнение, най-малкото за това, че не можем да вярваме на едно такова твърдение, като имаме предвид, че още на втория ред от своето сведение неизвестният осведомител греша и е видно, че не знае дори рождената дата на Змейкович – неговото доволно произволно изречение тук е: „Той е роден около 1844 година”. След

като вече знаем от самото писмо на Змейкович, цитирано по-горе, в което сам той, със собствената си ръка пише, че е роден през 1840 г.

Това обаче не е било нужно да се изяснява през 1940 г., когато загрижените златоградчани подготвят писмото до НС – за тях основното и важното е било да изпратят молбата, за да може депутатът Сирко Станчев да я задвижи и немощната Василка да получи час по-скоро благоприятно решение. Така или иначе тези сведения залягат в съдържанието на молбата, която, както казах, болната вдовица трябва само да разпише, без дори и да е необходимо да е прочела. Текстът завършва така: „Представямъ едно общинско удостоверение отъ Златоградското Гр. Общинско управление подъ № 1566 отъ 13. IV. 1940 год., отъ което е видно, че мъжъ ми Яковъ е учителствувалъ 16 години въ гр. Златоградъ и че съмъ 88-годишна старица, че немамъ никакви странични доходи и че съмъ призната от общината за бедна и съмъ записана въ списъка на бедните подъ № 38. За 11-те години, които мъжътъ ми е учителствувалъ в с. с. Габрово и Ени кьой, Ксантийско, не мога да представя удостоверение, понеже той е учителствувалъ тамъ отъ 1869 год. до 1880 год., а въ града ни нема стари хора отъ с. Габрово, които да установятъ това обстоятелство. Уверена, че Вий, Господинъ Председателю, съ християнските и народностни чувства, които храните, като избраници на българския народъ, ще удовлетворите тия мои скромни искания”.

След като се уверяваме, че Василка Яков Змейкова не може и не би могла да е написала необходимия за НС текст-молба, да видим кои са неговите „автори”, кои са загрижените за съдбата на тази жена златоградчани, решили да ползват софийската си връзка, за да ѝ помогнат. Защото наистина, от историята знаем, че Сирко Станчев се явява един действителен благодетел за Златоград и своите приятели тук и е откликвал неведнъж на множество техни молби от личен и от обществен характер.

Единия от авторите на молбата вече го споменахме – това е подписаният в пощенската разписка изпращач Илия Хаджидончев, който между другото е на два пъти кмет на родния си град – веднъж през 1914 г. и втори път в периода 1933-1935 г. Другите двама ще ги разберем от „Махаленското свидетелство”, съпровождащо, но и подсилващо искането за помощ. Това са „подписаните” Кирко Г. Хекимовъ, на 76 год., Лазаръ Ив. Печевъ, на 74 г., и Ефтим Г. Ванчовъ, на 75 години, които „по чиста съвест” свидетелствуват,

че наистина Яков Димов Змейкович живя и работи в Златоград, парализира се „...и през 1913 година почина”, ползват те предаденото им в анонимното „Сведение”.

Да обобщим – 88-годишната болна и бедна вдовица на даскал Яков Змейкович има нужда от средства за преживяване в последните години от живота си. Благодарни златоградчани влизат в болката ѝ и искат на всяка цена да ѝ помогнат, ползвайки познанството си с висок човек в Народното събрание. За да напишат необходимото прошение, те искат данни от смятан от тях „сведущ” местен човек, който го предава, макар и с доста грешки, писан сякаш „на коляно”. Василка Змейкова разписва дадените ѝ документи, за които знае, че е възможно да помогнат за отчайващото ѝ битие – нито тя, нито загрижените за нерадостния ѝ живот златоградчани биха тръгнали сега, в 1940 г., да търсят по книжа и архиви кога точно е роден или починал нейният съпруг. Не можем и да искаме, нито да очакваме, че една немощна 88-годишна жена ще помни събития с поне 30-годишна давност, още повече, че в този момент това не ѝ е нужно. И затова се доверяват на „анонимния свидетел”. Който, естествено, не сочи източници, но затова пък говори с вероятности като „около”, „чувал съм”, „това не знам” и пр.

А единственото достоверно, документално налично свидетелство, което откриваме и имаме за смъртта на заслужил златоградски учител Яков Димов Змейкович, това е златоградската книга за граждански събития в общината, която се води от 1914 г. насам и в която с грижлива чиновническа ръка, в графата с данни за Василка Яков Змейкова, е записано: „Вдовица от 1910 година”! И след това попадение ние не можем, нямаме право, до откриването на някакво по-достоверно и документирано сведение за кончината на Змейкович, да смятаме и ползваме друга, различна от тази дата. Само можем да съжаляваме, че през 2020 г., не направихме нищо и дори не споменахме името му, ползвайки 110-годишнината от неговата трагична смърт.

СПОМЕНИ ЗА ТРАКИЯ И МАКЕДОНИЯ И СЪБИТИЯ, СТАНАЛИ ТАМ, ОТ ТРАКИЙСКИ И МАКЕДОНСКИ БЪЛГАРИ И ТЕХНИ ПОТОМЦИ

АКУШЕРКАТА

Кирил Сарджев

Нощта преваляше, навън се сипеше ситен сняг. В огнището тлееха още неугаснали въгленчета, които от време на време премигваха като живи под напора на влизания през комина вятър. Потъмняло от годините бакърено газениче осветяваше оскъдно студената стая, а тихите му пропуквания стряскаха дремещата котка, сгушена до възглавницата на баба Керана.

Керана, или както всички от селото я наричаха Акушерката, беше държелива за възрастта си жена, бежанка от Доган Хисар, Беломорска Тракия. Отрано беше останала вдовица с три дъщери. Не отиде да живее при никоя от тях. Харесваше живота си такъв, какъвто ѝ го бе поднесла съдбата, и често за успокоение казваше: „Каквото за другите, това и за мене, за въкърлъка няма смях.“ Беше горда, много горда тракийка. Тримата ѝ братя Калоян, Никола и Кирко – овчари, станаха курбан на разбеснелите се башибозуци през кървавия септември на 1913 година. Семейната трагедия не сломи гордия ѝ дух. От майка си баба Ружа беше научила да има вяра, огромна вяра в живота, от нея знаеше „На робуму се надей, на гробуму не.“

В Доган Хисар като малко момиче се научи от по-възрастните жени да се задява на гръб било с дърва, било с чувал брашно. Понякога, когато я питаха как е преминал животът ѝ в Тракия, тя казваше направо: „Какво да разправам за живота си, бремето не ми слизаше от гръба.“ Затова, каквото и да правеше, разчиташе повече на своя гръб, отколкото на помощ от някого.

Баба Керана още спеше, когато на пътната ѝ врата се потропа силно и настоятелно. Тропането се учести и тя побърза да разбере кой толкова рано я търси и то в тази снежна нощ.

– Бабо Керано, аз съм Луна. Луна от горната махала. Побързай, дъщеря ми Неда ще ражда за сефте! Не ѝ беше времето за раждане, ама вдигна тежкия казан с вода и стана белята. Господче – първо ще ѝ е... Мъчи се... Побързай, бабо Керано, ти си единствената жена от селото, която може да обряда деца!

Бабата беше куражлийка, в ръцете ѝ бяха проплакали над 400 деца. Но, от припряността на Луна малко се пообърка, поколеба се за момент. После рече:

– Не се плаши, булка, тръгвам, колко деца съм изродила и вашето ще изроди, не се плаши.

Снегът се беше усилил. Леденият вятър го завихряше и го трупаше в дълбоки преспи. Двете жени, придържайки се една за друга, трудно се движеха. Пътят им минаваше през малката селска рекичка, която иначе едва покриваше коритото си, а сега буйните ѝ води се блъскаха с ярост в двата бряга. Малкото дървено мостче беше счупено и отнесено надолу.

– Бабо Керано, какво ще правим сега? Как ще преминем реката, водата влече, ще се издавим – разтревожено рече Луна.

– Не се плаши, чедо, ще преминем. Аз Арда преминах, когато бягахме от пустите турци при Ятаджик, та тази малка речка ли ще ме изплаши. Хайде сега да се хванем като на хоро, така преминахме Арда. Казаха тогава: „Хванете се като за хоро, един за друг.“ Сега с тебе ще направим същото, дай да се държим здраво, аз първа – каза баба Керана.

Ледените води се премятаха страховито и плашещо, вихрушката запращаше грамади от сняг в реката и замрежваше като с пелена коритото. Баба Керана нагази. Бесните води я блъснаха, но тя се задържа права, след нея и Луна се престраши. Хванати здраво, като на хоро, двете жени запристъпваха към другия бряг. Той не беше далече, но за тях беше мъчително отдалечен. Нещо голямо и тежко ги удари и те се изпуснаха от ръце. Водата ги завлече, без да могат да ѝ се съпротивляват. С огромни усилия бабата се хвана за корените на едно израсло до самия бряг дърво и за миг се почувства спасена. Огледа се – беше сама, обградена от тъмнината, бучащите води и ледената виелица. Опита се да се извика. Но от усилията ѝ не излезе нищо, само хриптеж.

Държейки се здраво за коренището, започна с пълзене да се катери по хлъзгавия бряг. С последни усилия на волята си успя да се изкачи, цялата беше покрита с лед, но жива, жива. Това беше първото чувство, което я стопли след всичко, което ѝ се случи. Но къде е Луна?

– Луно, къде си мари, Луно? Да се пукна на две, дето те подведох да преминем реката! Къде си, обади се? – вървеше и нареждаше баба Керана. Почти беше изгубила надежда, че жената е жива и ще я чуе, когато през виелицата върху довлечените до брега клони и дървета видя нещо червено, като престилка, после разкъсана забрадка и накрая полуголото тяло на Луна. Спусна се към нея, без да гледа къде стъпя.

Тялото на Луна беше покрито с тънък лед и безжизнено. Опита се да я хване за крака, водите я блъскаха и събаряха, но тя не се уплаши. Завърза с единия край на престилката си крака на Луна и започна да я дърпа от водата. Хлъзгайки се и падайки по стръмния бряг, с последни сили успя да я извлече далече от водата. С мъка разкопча вледенените дрехи и започна да притиска с ръцете си студеното тяло. Баба Керана усети с пръстите си как малка веничка на шията на Луна леко помръдна. Тялото на жената започна да се затопля и завръща към живот. Бабата привърза с ирама, престилката, Луна за своя гръб и започна да я влачи през преспите...

Родилката лежеше, покрита с шарена вълнена черга, беше сама в стаята, всички от къщата се бяха събрали около берящата душа Луна. Баба Керана, надмогнала умората си и вълнението от всичко преживяно през дългата нощ, влезе при родилката. От дрехите ѝ се вдигаше гъста пара.

– Не се бой, Недо, щом съм до тебе всичко ще е оправно, бабина, не се бой! – това бяха първите думи, които Керана изрече и започна подготовката за новото изпитание. Прекръсти се, целуна иконката на Божията майка с младенеца, която носеше винаги със себе си. Дали от окуражаващите думи на баба Керана, или пък времето ѝ беше дошло, младата жена роди набързо две здрави деца – момче и момиче.

– Късмет имаш, Недо, голям късмет. С късмет се родиха и децата ти. Да ти разправам какви трудности, какви наказания изкарах през тази вечер, за да дойда при тебе, няма да ми стигне нито денят, нито нощта. Господ така беше решил да стане, така и стана. Гледай, чедо, само с добро на живота, само с добро и вярвай в него,

за да ти е леко – говореше баба Керана и галеше с майчинска ръка умореното ѝ лице.

Благата вест за раждането на двете деца бързо обиколи разтревените къщни хора. Един по един радостни започнаха да идват при новородените, без да се съобразяват с традицията при родилката да не се влиза. Първото, което питаха, беше мъжки или женски са децата.

– А бре, хора, пита се имат ли ръце, крака, всичко, а не мъжко ли е или женско. Това да знаете от мене – гълчеше ги баба Керана.

Краткият зимен ден беше към своя край, падаше нощен мрак. Навън пак валеше ситен сняг, който бавно покриваше смълчаните къщи и улички на селото. Постепенно тревогата сред близките на Луна започна да намалява, защото тя взе да си мърда очите, после едната ръка и накрая пръстите на краката си.

– Ще има късмет, ще има! Луна ще оживее! Господ беше с нея, когато ме повика да помогна на родилката. Господ сега е пак до нея, за да ѝ върне живота. Тя е праведна жена, ще оживее и оздравее. Хванала съм над 400 деца, нямам умрели. С мене върви животът, Луна ще оживее – пророкуваше баба Керана.

Селската акушерка вървеше, не, по-скоро се бореше със снега и с умората. Беше превита на две, за да се пази от вятъра, и загърнатата само с плетения си вълнен шал, запазен при бягството от Тракия. С крак разбута натрупалия се пред вратата на бедната ѝ къща сняг и влезе. В стаята беше студено. Огнището беше покрито със сняг, нахлул през комина. Газеничето бе угаснало отдавна, само кандилото под иконата на Света Богородица и младенеца мъждукаше и разкъсваше с бледа светлина мрака. Както беше с оснежениите си дрехи баба Керана се свлече изтощена върху постелята си.

Кога и как старицата излезе от къщата на Луна, никой не усети и не разбра. Всички близки бяха заети с Луна и новородените деца. Баба Керана беше изпълнила своя човешки дълг, беше спасила живота на Луна, дъщеря ѝ и новородените близнаци. Никой не се запита за нейното здраве. Никой не я потърси и по-късно, когато Луна оздравя, а близнаците поотраснаха. Баба Керана не се сърдеше на никого, защото не чакаше признание и благодарност. Акушерката си беше свършила работата, обикновена и благородна селска работа.

СПОМЕН ЗА СЕЛО ВРУТОК

Възпоминания на Трайко Сергиев Божков, родом от с. Вруток, Гостиварско, през 1918 г., починал на 2 октомври 2006 г. в София

Роден съм в селото, откъдето извира река Вардар – Вруток, Гостиварско. Моят баща се казваше Серги Божков Георгиев, а майка ми – Гюргя Лекова. Татко ми идва от фамилия със стари корени в този край. Спомням си, че майка ми имаше брат на име Страти. Баба ми по таткова линия се казваше Ефра. Както знаете, в моя роден край от десетки години има шиптари (така им викаме на албанците). Те не са стока. Завистливи са, горделиви, злобари, жестоки са. Шиптар е мръсна дума.

Въпреки това, ние не сме имали проблеми с тях. Във Вруток е било мирно по време на войните. Аз бях най-малкото дете на моите родители. Имах по-голям брат на име Тръпко. В къщи говорехме на български.

Тогава нямаше това разделение както сега, на българи и македонци. Тогава бяхме един народ. Иначе моите родители се чувстваха македонски-българи. От моя род днес произлизат едни от най-големи сърбомани в Гостивар. Казват, че са македонци, а не българи. Такъв сърбоманин е на моя вуйчо сина – Александър Стратиев (може да се е „прекръстил” на Стратиевски или Стратиевски). Викахме му Сандре. Аз знам, че той взе сръбска стипендия и като стипендиант на Белград завърши висше образование. После дойде в Гостивар и днес преподава в едно тамошно училище история и литература. Неговият антибългаризъм стигна дотам, че при едно мое посещение, карайки автомобила си, ни в клин ни в ръкав, ми заяви без ни най-малък повод от моя страна: „Немам нужда от вас”. Аз тогава много му се ядосах.

Неговата жена също като него е сърбоманка. Казва, че е етническа македонка, ако и да съм чувал от татко ми, че пращядо ѝ е бил един от най-коравите българи-екзархисти в цяло Гостиварско. При всичките мои отивания по родния ми край не съм чувал никой да казва за българите „окупатори”. От татко ми знам, че хората там винаги са се надявали българите да дойдат да ги ослободат от турците. За мен терминът „окупатори”

е политически. Той няма нищо общо с обикновения македонски човек. И по този повод си спомням, че при едно от моите посещения през юни 1978 г. на братовчедките ми им казах, че ако не беше майка им, те щяха сега да бъдат албански слугини. Както се знае, след злощастния Ньойски договор от 1918 г. Македония бе поделена на сръбска и гръцка. Аз не знам почти нищо за живота в гръцката част, но добре си спомням от татко ми, че в първите години на сръбската окупация на Македония животът е бил много тежък. Избивали са хората без съд и присъда. Изнасилвали са момите. Усещали, че ще изпуснат положението в Тетовско, Гостиварско, Дебърско, сръбските окупатори са дали прекомерна власт на шиптарските банди. Това е било необходимо, защото шиптарите открито са говорили да се отделят и да се присъединят към свободна Албания. И за да противодействат на тези настроения, сърбите са давали на шиптарите голяма власт. Те са колели, те са бесели, както се казва. Въобще, сърбите никогаш не са били добре настроени към нас, македонските българи. Те винаги са ни мразели, защото, когато идват през 1912 г., виждат, че няма сърби там. Не е останало нищо от Душанова Сърбия. Затова и сръбското име не се споменава с добро в Македония и в нашите македонски среди в България. Срамотно е да се гордееш с един цар, който е удушил със собствените си ръце родния си татко, за да се качи на неговия трон. А тъкмо това прави цар Стефан Душан.

Та след началото на втората сръбска окупация на Македония, след 1918 г., моите родители се виждат принудени да избягат от родното си село. Дълго време са се чудели как да се прехвърлят в България. Защо в България ли? Ами както казах по-горе, моите родители се смятаха за македонски-българи и затова по-естествено място за заселване от България няма. Доколкото съм чувал, след 1918 г. сърбите не са давали на хората в Македония да общуват с България. Въобще ние, македонските българи що чудо сме видяли от сърбите... Най-накрая, през пролетта на 1923 моите родители вземат билети за влака Белград-София-Истанбул. На жп гарата в София се е знаело, че малко се е стояло, но това не е отчаяло майка и татко. Спомням си, че само чакахме да наближим София. Като стигнахме Централна гара, се разтърчахме, кой уж по тоалетна, кой насам, кой натам. И всеки си носеше багажчето. Изчакахме да се отворят вратите на влака и бегом. Кой накъде завари... След това два часа се търсехме на гарата, но се намерихме.

Така успяхме да избягаме от зверствата на шиптарите и сърбите в нашия край. Спомням си, че се установихме в Коньовица. Постепенно, татко ми беше хлебар, успяхме да си купим едно голямо място, където сега се намира Дворецът на децата. Некога целият квартал беше на македонски българи. Но бяхме бедни. Много малко от нас, успяваха да се уредят за някаква постоянна работа. Или ония, които успяваха, се корумпираха бърже, както съм чувал за Гьорче Петров. От стари хора в квартала съм чувал като малък, че е искал и дрехата ти, за да ти даде място в София. Такъв е бил Гьорче. Те затова и го убиват.

Не съм дружал на младини в македонските братства. И не само аз, но и цялото ми семейство. Не знам защо, но никога не ми е било интересно. А иначе си спомням като малък, как целият квартал се юрвахме пред сръбското посолство и протестирахме срещу Ньойския диктат. Спомням си една случка.

На един такъв митинг, в края на 20-те години, тъкмо се разотихахме, когато на един прозорец на сръбското посолство се показва един с една офицерска шапка. Засмя се и ни показва среден пръст. Тогава викахме още няколко часа. Трябва да отчетем, че полицията някога бе на висота, защото сред нас имаше много злоба към тех (сърбите) и ако не беше полицията, да сме ги разкъсали на парчета. Като ученик станах член на РМС. Имах леви убеждения, на които не изневерих досега. С чиста съвест съм. Спомням си преди да ме приемат в Ремс-а, разговарях с Ангел Васев. Тогава той ми каза: „Трайчо бе, дай да те направим член на РМС“... През лятото на 1942 г. се завърнах за пръв път в моя роден край. Тогава посетих и Охрид. Спомням си и досега вкуса на най-хубавата риба, която съм ял – охридската пъстръмка. По същото време обиколих, кажи-речи, цяла Македония. Нямаше никакво партизанско движение, защото бродих и по горите. Минах и през гара Богомила.

От тамошното си пребиваване се запознах с много хора, част от които ми останаха добри приятели и до днес. Един от тях е Георги Трифонов, българин от Северозападна България, който през 1912 г. постъпва като доброволец в българската армия. По време на I световна война е пленен на Солунския фронт. Има три бойни медала – 2 бронзови и един сребърен с мечове. По това време бе жп работник на гара Богомила.

През 1941-1943 г. българската администрация в Македония

дава пари и за две години се построява най-големият тунел, по който и днес върви железницата до Битоля. Та от Георги съм чувал, че в района е имало една партизанска чета от 10-15 човека. Но те са били безвредни, защото са пристигали на гарата преоблечени и са се черпили с персонала на станцията. Поне това ми казваше Георги. Все пак не бива да се смята, че не е имало партизани, но твърдя, че по времето, в което пребивавах в Македония – лятото и есента на 1942 г., не видях нито един партизанин, нито пък съм усетил някаква неприязненост към българската власт в Охрид, Битоля, Прилеп, Велес и Скопие. Все пак тя беше съставена от местни хора.

През лятото на 1944 г. бях в Пловдив запас. На 9 септември се озовах в София.

През следващите няколко години станаха коренни промени в нашето общество. От контактите ми с хора от Македония съм запомнил една случка. През 1945 г. идва при мен един мой далечен роднина от Скопие. Вика ми: „Трайче, Трайче, како си? Ела да работиш в Македония”. Аз му отговорих: „Не мога. Аз имам дълг към България.“ Казвали са ми, че през 1948 г. цяла Македония е чакала пак България по пътищата. Чувал съм как хората от Куманово, Скопие са чакали с букети отново българските войски по пътищата, като са очаквали, че ще живеете отново заедно. Но съдбата отново ни изневери. Всъщност аз лично никога не съм му вярвал на Тито. По-късно той и негови приближени си позволяват да наричат другарката Цола Драгойчева, курва... Спомням си и един друг момент. През есента на 1948 г. бях на гости на другаря Пело Пеловски. Той тогава живееше на ул. „Московска” № 8. Влизам в гостната и той ме посреща усмихнат с думите: „Ей, виж там един македонец”. Извърнах се и видях едно познато лице. Това бе другаря Петър Трайков (Пецо Трайков). Той ме запита: „Откъде си ти”? Отговорих му, че съм от село Вруток, Гостиварско. „А-а-а, да те питам тогава. Ай кажи ми право, какъв се писа на преброяването – македонец или българин?”

Отговорих му: „Другарю Трайков, аз съм чист българин. Еднакво обичам и България, и Македония!” При тези думи той се усмихна. Тогава си помислих, че той също се е писал българин. Последното ми отиване по родните места бе през 1978 г.

Тогава отидох да се видя с родата на майка ми. По това време разбрах какъв е станал и Сандре. Посетих отново Вруток. Заместник-кмет на селото бе един шиптар. Тръгнах да го питам за хората

в селото, а той мълчи и ме гледа изпод вежди. Както и да е, аз тръгнах да обикалям из улиците и да си спомням за моето детство. По едно време, идва един местен човек и ми вика, че шиптарът (зам.-кметът) е говорил, че аз идвам да буна българите в селото. Като минавах по Вардар-а, си спомням че зърнах няколко бронзови статуи. Чудех се какви са. Когато се приближих, прочетох на една, че на това място през 1944 г. са убити от „бугарският окупатор“ четири местни партизани. Написано бе, че са хвърлени от брега в реката...

След като се прибрах при роднините, си спомням, че разглеждах с интерес тяхните книги. Направи ми впечатление, че са много добре подвързани и с хубав печат. Въобще обстановката на къщата, в която живееха моите роднини, показваше богатство...

СПОМЕН ЗА СЕЛО БАШКЛИСЕ

*Димитър Ангелов
от с. Башклисе, Димотишко*

„Роден съм през 1894 г. Баща ми е починал рано и не го помня. Майка ми се оженила повторно и помня втория си баща. Той работеше земеделие. Майка ми също работеше земеделие. Първоначалното си образование завърших в село, а след това прогимназия в гр. Дедеагач. Тука ми бяха учители: Ангел Петков, мисля, че беше от с. Доганхисар, Михаил Антонов, мисля, че беше македонец, за него срещнах нещо във в. „Поглед“, като че ли бил в СССР. В Дедеагач се случих по време на Хуриета, 1908-1911 година. След завършване на прогимназията исках да продължа образованието си, но в Одринската гимназия бяха увеличили таксите. Реших и отидох в гр. Серес. Тука ме приеха срещу шест турски лири.

През 1911/1912 година издържах четвърти гимназиален клас. Когато постъпихме през есента на 5 септември 1912 година, обяви се Балканската война. Беше педагогическо училище. Бяхме на пансион около 150 ученици от Тракия и Македония. От Свиленград бяха Попминов, Александър Георгиев, директорът на училището Фотев. По пеене ни преподаваше Сухоруков, руснак. Бях малък и не бях включен в революционните кръжоци. Българската войска посрещнахме в Серес, а след това училището беше закрито, учениците се пръснаха, аз си дойдох в село. Тука останах до м. юни 1913 година, до започване на Междусъюзнишката война. Турците нарушиха линията Енос-Мидия, хората се изплашиха, създаде се суматоха в село, хората се питаха дали да бягат, или да не бягат. Една сутрин почнаха да бягат. Аз излязох с една торбичка на рамо заедно с други хора на път за с. Караклисе. По пътя срещнахме български стражари. – Къде, момче, ме питаха. – И аз не зная къде. Бягам от турците. – Хайде с нас, ще те водим в България!

Присъединих се към тях. Бях сам. Майка и татко изгубих. Дойдох в България, но къде да ида, запътих се за с. Радиievo. Тука още по време на Руско-турската война от нашето село се преселили хора. Тука намерих и други избягали хора от нашето село, между които и Ангел Стоев от Одринската гимназия, Костадин Дяков. Събрахме се и къде да идем, дойдохме в гр. Харманли да видим какво става. Тука ни казаха, че войводата Руси Славов организира чета.

Явихме се пред него и изразихме желание да постъпим в четата. Бяхме приети. Военните ни дадоха открит лист. Четата наброяваше около 20 души. Бяхме облечени и въоръжени от военните. Бе ни поставена задача да изпращаме сведения от Тракия.

Тръгнахме. Минахме през с. Тополово, Странджево, Черничево. Тук турците бяха опожарили българската махала. В това село наказахме един турчин, който правел големи золуми над българите. После дойдохме в Крумовград. Нашата войска беше още тук. – Къде? – ни питаха. – В Тракия. – Не отивайте, там сега няма власт, турците вилнеят. Изложени сте на голяма опасност. – Ние отиваме точно затова – да опазим българското население.

През с. Аврен дойдохме в с. Манастир. От Манастир дойдохме в с. Голям Дервент. В Манастир ни посрещнаха с радост, като вярваха, че се връща българската власт. Имаха въоръжена охрана. Настанихме се в Голям Дервент. Хората си бяха в селото. Поставихме постове по пътя, който иде от Малък Дервент и с. Каяджик. По едно време през нощта ни донесоха, че от Малък Дервент настъпва турска войска. Ние захем позиция и открихме огън. Тука падна убит от нашето село Костадин Дяков. Съмна се. Виждаше се как турците пушат на групи. Войводата каза добре да се прицелим, докато пушат цигари. Открихме залпов огън. Изпадаха доста турци. Но след това ни откриха огън с картечници и малки оръдия по селото. Българското население предварително се беше оттеглило в гората. Ние се бяхме окопали в кариерата за камъни край селото.

По едно време раниха войводата в рамото. Беше безсмислено повече да стоим. Раниха Ангел Стоев от нашето село в крака. Обаче можа да се изтегли с нас. Като прехвърлихме един баир, седнахме да починем и се окопитим. Турците не ни преследваха. Ангел Стоев бе изпратен в с. Сачанли да се лекува, а ние отидохме в с. Пишманкьой. Българското население си беше още тука, както и доганхисарци. Турците не можеха още да вилнеят по тези места. Ние се движехме из селата, ходехме и до Мерхамли. По това време бяха нападнати и изгорени първо село Манастир, после Сачанли, а след това Доганхисар.

Не мога да си спомня дали дойдохме в село Доганхисар. Главната ни база беше Пишманкьой, а в село Чикурен слизахме от време-навреме. Българското население от селата се насочи към Дедеагач, който по това време беше в гръцки ръце, да търси покровителство. Ние слязохме в дедеагачката махала Дамето. Но тука

останахме за малко, оттеглихме се в село Домуздере. Дойдоха по едно време тука хора от Дедеагач и казаха, че гърците се оттеглили и предали града на турците. Последните казали на българите, че ще ги карат в България през Фере. Тука дойдоха доста мъже с пушките си. Четата наброи около 80 души, а същинската чета на Руси Славов беше около 25 четници. Не помня Маджаров дойде ли тук. Решихме да излезем на Фере и да избавим населението.

Вървахме цяла нощ. Пристигнахме и заехме позиция, едни край пътя, където се предполагаше да минат турците с населението, а други по върховете пред Фере. Зададе се колоната – голям керван, отстрани го пазят турците. Като приближиха, открихме огън по турците. Почна сражението. Населението разбра, че е българска чета и почна да бяга през нашите редици за балкана, към Балъкьой и Турбалъкьой. Кой кара добитък, кой е изоставил всичко. Това продължи докъм обед. След като народът се изтегли, и ние се изтеглихме. Но останаха хора, които бяха с колите си. Помня, че тука загина Тодор Велев – учител от Одрин. При изтеглянето турците не се опитаха да ни преследват. Разправяха, че нашите убили главатара им, но аз не видях това. Разправяха още, че същият има дисаги с пари, но и това не видях аз и кой е взел дисагите. Ние отстъпихме спокойно. Турците нямаха куража да ни преследват. Не мога да си спомня вечерта къде преспахме, но на другия ден ни казаха, че турците нападнали Пишманкьой и ние заминахме за там. Между Чикурен и Пишманкьой пресрещнахме турците, открихме огън и те се разбягаха.

Бяхме откъснати от света. Не знаехме какво става с България. На два пъти войводата изпрати четници в Харманли за сведения. И при двата случая хората не се върнаха. Имената им не помня. Но те бяха от селата на войводата – от Новозагорско. Населението беше пръснато из балкана. Нямаше хляб. Войводите дойдоха до заключение, че така не може да продължава. Пък и хората настояваха да бъдат преведени в България и се организира походът. Уточни се денят на тръгването. Потеглихме и стигнахме планината Коджаеле. Тука преношувахме. Помня, една жена роди тук дете. По-нататък слязохме в село Гугутка. После излязохме до Попско. Пресякохме шосето за Крумовград и поехме нагоре по балкана. Когато се изкачихме на върха, показахме на хората село Ятаджик, сега град Маджарово. Посочихме пътя, по който трябваше да вървят хората – по рекичката, да пресекат река Арда. На другия бряг е българска

територия. Аз се движех в челото на колоната. Над Маджарово излязохме на мръкване – надвечер. Когато се спуснахме надолу, турците имали засади и откриха огън. Паднаха много жертви. Хората се придвижиха по рекичката край Маджарово и стигнаха Арда. Минахме Арда, а сутринта дойдохме в Горно поле. То беше турско село. Руси Славов се обърна към селяните и каза: – Гледайте, ей тези хора пострадаха от ваши турци. Гладни са, трябва да им се даде храна! – Турците събраха 50-60 овце, заклаха ги, свариха ги в казани, нахраниха народа. А след това хората тръгнаха свободни, кой където иска.

Ние слязохме близо до Бориславци. Разположихме се близо до границата. Тука научихме, че в селото турците докарали жени и деца от селата Башклисе и Караклисе. Избягали хора дойдоха при нас и разправиха, че турците се гаврят с жените и вършат мръсотии. Тогава Руси Славов реши да нападнем турците и да освободим населението. Четата беше около 20 души. Нападнахме селото през нощта. Турците се изплашиха и избягаха. Пресякоха Арда и тогава откриха огън. Тука падна убит Батур Добрев. Сред плененото от турците население намерих хора от нашето село, майка си и баща си. Оттука те заминаха за село Радиево.

Когато почна реокупацията на Тракия, от Бориславци четата потегли за Ивайловградско, Малък Дервент, Голям Дервент и стигнахме град Софлу. Тука ни посрещнаха гърците. Останахме няколко дни. Пристигна българската войска. Четата беше разформирана. Аз се върнах и дойдох в село Радиево.

Пропуснах – при първото ни слизване в село Пишманкьой към четата се присъединиха Пею Поптрендафилов, Георги Поппетков Калоянов-Пушкин от село Доганхисар, Димитър Попиванов от село Голям Дервент. Те останаха в четата до разформирането ѝ.”

От книгата „Република Доганхисар-Градец. Защита и разгром – 1913” на Кирил и Мария Бакърджиеви

ПЪТЕПИСИ

ОТ ХАСКОВО ДО АРДА – 120 ГОДИНИ ПО-КЪСНО

Ясен Калайджиев

През последните години името на Александър Паскалев – първият модерен книгоиздател в България – заслужено излезе от строгите литературно-научни архиви и придоби популярност сред широката хасковската общественост като един от най-видните ѝ представители от началото на 20 век. Това се случи благодарение усилията на литературния историк и критик Йордан Нанчев, който написа книга за книгоиздателя и освен това дълги години ратува за все още непостигнатата кауза да се възстанови закритият през тъмните години на прехода от 90-те музей на Паскалев в родната му къща. Дейността на Александър Паскалев получи признание и чрез учредената на негово име награда за цялостен принос в областта на литературата и културата, връчвана ежегодно по време на Литературните дни „Южна пролет“. Организирането на тези дни, както и споменатата награда, са успешно изпълнявана мисия от страна на Община Хасково, местната литературна общност, а също и от гражданството, за да бъдат двете събития сред най-значимите приноси на града ни в областта на литературата и културата в национален мащаб.

През 2020 г. нови шрихи към образа на именития ни съгражданин добави и Димитър Шалапатов – председател на „Сдружение за култура – Хасково 2015“ – с предложението си Александър Паскалев да бъде опознат и в една по-малко известна своя дейност от младежките години, а именно – като съосновател на туристическото дружество в град Хасково. От бъдещия по това време книгоиздател се е запазил пътепис, в който той талантливо и със забележителна за крехките си 21 години наблюдателност описва четиридневен пътешествие на група членове от туристическото дружество из села и местности от сегашните Хасковска и Кърджалийска област, достигайки до тогавашната ни граница с Турция по поречието на Арда в района на несъществуващия тогава язовир

„Студен кладенец“. Благодарение на този пътепис, предоставен му от Нанчев, у Шалапатов се заражда оригиналната идея в памет на книгоиздателя пътешествието да бъде повторено от литературни и културни деятели, като в групата на ентузиастите за осъществяване на проекта са поканени споменатият Йордан Нанчев, писателят Петър Ангелов (и двамата – носители на наградата „Паскалев“), поетите Хубен Стефанов и Елена Алекова, журналистката Златка Михайлова, няколко експерти от Националния литературен музей начело с директора му – поетът-димитровградчанин Атанас Капрапов, и моя милост – д-р Ясен Калайджиев – в качеството ми също на поет и белетрист.

Значението на инициативата няма да бъде изцяло осмислено, ако не се вземат предвид трудностите по организацията, свързани с обстоятелствата от нашето съвремие – забързаността на живота, но едновременно с това уседналостта и удобствата, които са променили естествения стремеж на хората към вдъхновяващо и възвисяващо ги духовно общение с природата и са свели свободното им време до безспирно гледане на многоцветни пиксели от цифрови устройства и различни консуматорски нагласи. Като добавим в конкретния случай и достолепната възраст на повечето участници, логично бе възприето сегашното пътешествие да не се осъществява по модела от 1900 година – пешком и с багаж, натоварен върху впрегатни животни, а с моторизиран транспорт – по-конкретно – автомобили, както и за по-кратко време – два полудни с една нощувка.

Дори и днешното ни свободно време да е свързано с повече уседналост, ако се взем в древната история на човечеството, което се е зародило в Африка и постепенно е заселило цялата ни планета чрез непрекъснати миграционни процеси, после си припомним Великите географски открития през средните векове и накрая вземем предвид съвременния успешен туристически бизнес, ще осъзнаем, че движението, пътуването и опознаването на природни забележителности, непознати селища и географски области – от ливадата в покрайнините на селцето до цели континенти – сякаш е закодирано в генома на човека. Установявал съм го многократно и аз чрез съвсем прозаичното си наблюдение при честите ми служебни пътувания – че и в делник, и в празник – в моята и срещуположната посока се движат хиляди коли. Представете си го сега едновременно по всички останали пътища на малката ни Родина и

после... по целия свят. Тези мащаби на придвижване на хората във всяка секунда на денонощието и във всеки един ден от седмицата продължават истински да ме изумяват от години.

Но тогава – през 1900 година – когато все още не е имало и намек, че някога Google Earth ще съществува, пътешествията на членовете от туристическите дружества са имали истински откривателски характер – нещо като Великите географски открития, макар в един нашенски, регионален смисъл, което не омаловажава усилията на тези хора с техния пионерски дух. Несъмнено усилието е било свързано и с удоволствие за пътешестващите младежи, но и със задължението впечатленията да бъдат описани, за да се запазят като историко-географско познание, още повече че фотографията тогава едва е проходила. Цялата информация се е съдържала в думите и в случая задължението за тях се е паднало на Александър Паскалев – явно талантът да пише и влечението му към литературата са били вече известни по онова време.

Разбира се, инициативата да се повтори неговото пътуване беше приета от споменатите по-горе поканени творци и общественици като оказване на чест – и така, 120 години след пътешествието, организирано от хасковското туристическо дружество, в ранния следобед на 20 октомври 2020 година нашата група се събра пред сградата на градския театър – може би като неосъзнат символичен знак на желанието да разгърнем успешно оттук „театъра на бойните действия”. За начало обаче скромно си разменихме по няколко думи относно организацията и за опознаване с участниците-гости от София, а после на по-малки групи се насочихме към автомобилите, разпръснати из паркингите наоколо. Времето беше прекрасно – слънчево, свежо, идеално за пътуване и посещение на природни забележителности. Настроението на всички беше приповдигнато и такова се запази през целия път.

Ше използвам този момент на затишие, докато се качваме по автомобилите, за да вмъкна, че г-н Шалапатов предложи на мен и на още няколко от участниците-творци да напишем и ние пътепис за настоящото пътуване. Една от целите беше не само да се отбележи събитието, но и да се сравнят доколко са се изменили или запазили местностите и селищата, посетени от двете групи във времеви интервал от 120 години. Трябва обаче да се направи уточнението, че пътищата ни нямаше да са съвсем идентични – все пак първопроходците са пресичали местностите пешком, често по пра-

ва линия или по удобния географски релеф (по-късно установих, четейки пътеписа на Паскалев – и по доста опасни и непристъпни пътеки), а ние се движехме по асфалтови пътища, за да достигнем до някоя забележителност, посетена от тях.

Първоначално всяка от колите със своите пътници се придвижи самостоятелно към изхода на града – посока Кърджали. Няколко километра след това свихме надясно и поехме за село Манастир. За да се съберат в пакет колите, първата ни спирка беше още в началото на това село – до малкото зеленчуково пазарче, което изниква само понякога по волята на местните земеделски производители. В този момент имаше няколко импровизирани сергии с грозде (може би и с други продукти), но ние не им отделихме от вниманието си, тъй като към нас много бързо се присъединиха и останалите коли. В духа на Паскалевия пътепис (макар за това селище той да не споменава) нека отбележа, че Манастир е малко спретнато селце, разположено от двете страни на хубавото, право и добре асфалтирано в този участък шосе, познато като „стария път за Кърджали”. Селото има само няколко десетки къщи и голямо землище, но си няма кооперация, а земята се обработва от 2 или 3 кооперации от съседното село Малево. Запознат съм с това, тъй като заедно със сестра ми към момента съм горд съсобственик на 7,5 декара земеделска земя именно тук, получена през 90-те години на 20 век по закона за уедряване на земеделските земи – те бяха разменени за такива от района на Тополовград, където моите прабаба и праядо са се преселили като бежанци от Беломорска Тракия в периода около 1920-1923 г.

След излизането от Манастир поехме наляво по разклонението към Малево – първото място, където тогавашната група е спирала да почине. Там те посетили и училището, очаквайки да присъединят към екскурзията си местни учители, предварително известени за нея и дали обещание, че ще дойдат – но напразно – не ги чакал ни един. Явно и тогава трудно са се намирали ентузиастични за многокилометрово придвижване пешком, а даването на обещание, както и сега, не е било като даване на клетва.

Понеже ние нямахме уговорка с никого, преминахме през селото транзит. Все пак моето отколешно впечатление за селото съвпада с Паскалевото – поне в частта, в която той го описва като голямо „около 250 къщи” и „доста богато” – много пъти ми се е случвало да го посещавам и ми се е струвало точно такава с гра-

мадни къщи и със сравнително добре уредената си инфраструктура. Колкото до Паскалевата добавка „прочуто с доброто си масло и гиздавите си моми” – там аз просто нямам наблюдения и ще я подмина мълком. Впрочем бащата на моята съпруга е от Малево, както и част от рода ѝ, така че все пак явно оценката на Паскалев за местните моми се е потвърдила (макар индиректно) и чрез моя избор на половинка.

От Малево поехме по пътя за Корен, така както е направила и тяхната група. Те минали направо през някакви дерета и пресекли река, което довело до сериозен дискомфорт, особено на магаретата им, а аз от удобното си място в колата забелязах, че шосето за пръв път започва изкачване, напусайки равното като тепсия малевско землище (може би последното от Тракийската низина). Още на първия завой на високото, стъписвайки с внезапността си, пред погледа се открива невероятна 360-градусова гледка към цялата природа наоколо – равното поле назад и надясно, парцелирано по волята на земеделските стопани в многоцветие от топли нюанси като в картина на Майстора, по-нататък погледът спира чак далеч на юг в тъмнозелените ридове на Източните Родопи, обвити в едва доловима синя мараня от напластяването на иначе прозрачния въздух; отляво пък, току до нас – нагънатият релеф на първите хълмове, накичени със сгъстяващи се дървета; след тях – пак поле... Така че ако някой пита за красиви панорамни снимки или рисуването на пейзажи от натура в импресионистичната палитра – първият завой след Малево по пътя за Корен е мястото! Поне аз не знам друго, по-близко до Хасково, с такава гледка.

След малко обаче нещо различно ми привлече вниманието – асфалтът стана на кръпки, неравен, доста „хармонизиран” (в смисъл, че заприлича на хармоника)... Явно това е почти задължително, когато се отклоним от главните и поемем по така наречените междуселски пътища. Шосето се стесни, а отстрани растителността (предимно храсти) се сгъсти и сякаш напираше да превземе асфалта, като така допълваше клаустрофобичното усещане от тесния път.

Минахме през Корен подобно на групата на първопроходците – т.е. без да спираме. Паскалев пише за селото единствено, че е от 50 къщи. И в днешно време то изглежда малко, прашно, сиво, но пък името му всява страхопочитание с известния си полигон за военни учения, посещаван от много чуждестранни натовски вой-

ници. Входът на полигона е недалеч от пътя.

След Корен шосето плавно, но неизменно върви нагоре, а от страни храстите се сменят с млада дъбова горичка. Ефектът от това е коренно противоположен, що се отнася до клаустрофобията – тъй като дърветата са по-високи от храстите, надвесването им над пътя изглежда като шпалир, а шпалирът винаги е символ за тържествено посрещане на важни гости. Надвесените клони напомнят и на готическа арка – с цялата ѝ религиозна красота, а също и че сякаш правят опит да приемат асфалта в прегръдката си, ласкаво потапяйки го в сенчести петна с усещането за романтична нега и меланхолична хладина в блесналия на слънцето следобед. За мен подобни пътища – с шпалир от дървета – са най-приятни за пътуване, а най-красивата подобна отсечка се намира малко преди да се влезе в Асеновград по шосето от Първомай – с грамадни стари дървета, чиито клони обгръщат като в тунел пътя – едно хипнотично за мен преживяване, през който и сезон да минавам оттам.

Няколко километра след Корен отбихме надясно в първото и единственото разклонение на пътя. Табела сочеше в тази посока: „семеен хотел Хефес – 300 м.“. След няколко завоя отляво се появи самотно стояща голяма красива триетажна сграда, чиято белота блестеше ослепитено на слънцето. Тя беше разположена на петдесетина метра навътре заради големия си двор, който я отдалечаваше от шосето. В единия край на двора имаше празен басейн, а в останалата си част бе застелен с окосена трева, придаваща му домашен уют. Водещата кола спря до дървената ограда, ограждаща целия имот, останалите я последваха, понеже там услужливо бе ситуиран паркинг за няколко коли. Намирахме се точно на 25 километра от центъра на Хасково. Хотелът изкушаваше с разположението си сред гъстата зеленина наоколо и приятната си архитектура като от алпийски курорт (бил съм в Кицбюел, Австрия и с нещо сградата ми напомняше на тамошните хижи). Отвън, покрай стената на сградата, се виждаха маси на ресторант и аз предложих да пием кафе, но се оказа, че целта на спирането ни всъщност се намира от другата страна на пътя. Организаторът Димитър Шалапатов ни поведе нататък и чак когато пресякохме, зад полуръждясалата мрежеста ограда се мярна малка едноетажна постройка. Беше почти невидима от нивото на пътя, защото бе по-нависоко и скрита зад високи треви. Дворната врата съвсем формално беше „заклучена“ с тел, а в горната ѝ част стое-

ше табела с голям надпис: „Тюрбе на Али Баба”. По-надолу със ситен шрифт пишеше: „Местност: Али Баба текеси. Уникална седемстенна сграда на около 5 века – гроб на мюсюлманския светец Али. Всяка година на 6 май това място бива посещавано от мюсюлмани шиити, мюсюлмани сунити и християни. Хора от различни вяри идват, за да запалят свеци за изцеление. След Освобождението храмът е превърнат в християнски молитвен дом, но след 10.11.1989 отново връща старото си религиозно предназначение”. Шалапатов се спря пред дворната врата и разказа какво е написал Паскалев относно посещението им на това място, което книгоиздателят нарича в пътеписа си и с турско, и с българско име: „Али Баба теке (Свети Илия)”. Според Уикипедия „теке” на турски означава мюсюлмански ритуален комплекс от сгради, в който централно място заема седмоъгълна гробница, наречена тюрбе. В близост до тюрбето, пред което бяхме, навремето е имало други сгради, които Паскалев определя „с вид на турски чифлик”, с помещения за харем и прислуга, собственост на местен бей, изоставени след Освобождението и следи от които напълно липсваха към днешно време, ако не броим няколкото запуснати постройки в задния двор на тюрбето с вид на плевни и обори, за каквито впрочем Паскалев също споменава (и нарича „полуразрушени” и „пусти”, каквито изглеждат и сега). Дали се касае за същите постройки? Кой знае – навярно, да. От основната сграда обаче – с градини, баня и ред други съоръжения, описани в пътеписа на Паскалев – следа наистина няма сега. (Смятам, че хотелът на отсрещната страна е бил построен като техен заместител). Разказът на Шалапатов беше изслушан с интерес от почти всички, тъй като повечето към този момент все още не бяхме чели пътеписа. Аз, лично, умишлено не го прочетох предварително, за да мога да придобия собствени непосредствени впечатления от пътуването. Това обаче се оказа и минус, за който ще стане дума по-нататък в разказа. От друга страна, сега нищо не пречи да разгърна записките си паралелно с тези на Паскалев, тъй като съм вече много добре запознат с неговите. Ето защо тук смело ще заявя, че описанието на тюрбето от негова страна е едно от малкото неща, които могат директно да се съпоставят със състоянието на съоръжението към днешно време, понеже единствено то е запазено в почти автентичния си вид спрямо всички други обекти, посетени от нашата и тяхната група през останалата част

от пътешествието. Всичко, което тогава те са видели – чифлици, сараи, села, воденици, местности (да се има предвид, че тогава не е имало асфалтови пътища по тях) са променени или липсващи, а като добавим разминаването в придвжването ни – това означава, че трудно можем да се ориентираме топографски за всяко конкретно място в пътеписа на Паскалев. Единствено това тюрбе е напълно запазено и сега по него мога да съдя какъв майстор е бил в описанията книгоиздателят. За неговото описание обаче – след малко, тъй като той не се спира на външната архитектура на сградата, а аз бих искал да започна оттам: тюрбето представлява залепени една за друга две ниски постройки, изградени от бял камък, като едната е седемстенна, по-висока, по-солидна от другата (отвътре първата се оказва основната зала на храма, а втората – преддверието). На няколко нива строителите са заменили камъка в стената с по 3 реда хоризонтално разположени тухли. Това е категоричната стилистика на строителството от Римската империя и за мен е странно появяването ѝ върху сградата на възраст от само 5 века. Така или иначе тази специфична архитектуроника на стената е първият символ за преплитането на епохите и съдбите на различните народи и вероизповедания по земите ни. Вторият символ е предаден от текста на табелата по отношение функциите на сградата – че тя е била използвана последователно от мюсюлмани и християни през вековете, а сега – едновременно. Табела на вратата по времето на Паскалев не е имало, но в своя пътепис той подробно описва същата история на тюрбето – последователното му и едновременно ползване от християни и мюсюлмани за светилище. Откъде е взел данните, не знам. После майсторски описва детайлите вътре: гробът на светец с мюсюлмански символи, но пък разположен на запад-изток като при християните; жените, мълчаливо насядали наоколо и гледащи него и придружителите му с укор, задето си говорят и сякаш извършват кошунство; цялата тягостна атмосфера...

На свой ред и ние влязохме в двора на това оцеляло през вековете светилище и със страхопочитание изминахме двайсетте метра до него по пътечката през тревите. То стоеше там хем с достойнство заради историческото си значение, хем някак захвърлено сред храстите и сякаш забравено от всички. За последното не се оказах прав, но ако бяхме в Гърция, вероятно тюрбето щеше да е включено в туристическите маршрути, а историята му – разказвана от

професионални гидове срещу заплащане. У нас достъпът беше напълно свободен.

Изчаках реда си и влязох през ниската му вратичка, която императивно изискваше човек да се поклони още с влизането си. След схлупеното и празно предверие се отваряше залата с размер на обикновена стая, но с по-висок таван, в центъра на която беше разположен гроб, облицован с плочки. Както по времето на Паскалев, и сега той беше покрит с объл капак от зелено сукно, а там, където трябваше да е главата, имаше камък или плоча, обвита с яркозелен плат. Около него бяха поставени вази с изкуствени цветя, което говореше за полагането все пак на някакви грижи от някого, а по стените бяха окачени портрети на хора с дълги коси, бради и чалми. Да ме прощават вярващите, но тези портрети много напомняха на стилистиката от рекламните постери (централният портрет ми прилича на филмовия герой Сандокан или друг подобен субект от индийските сериали). Всичко това представляваше тежка безвкусица, но очевидно бе приемливо за местните хора, поддържащи светилището.

Едно от най-проницателните наблюдения на Паскалев относно тюрбето е, че *„ако си сам или с малцина, ще ти се стори, че влизаш при мъртвец. Но сега бяхме мнозина, та човек не се обладава от това чувство“*. Същото усетих и аз (както казах вече, не бях чел още неговия текст, та да съм бил повлиян): други от групата бяха влезли преди мене в залата, затова първоначално не усетих силата на мястото. Но когато те излязоха, побързах да ги последвам – останал сам, човек започва да се чувства тягостно вътре.

Минути по-късно се насочихме към колите си. В далечния край на паркинга беше изградена голяма чешма, но от чучура ѝ течеше вода на съвсем тънка струйка. Надпис отгоре съобщаваше: „1970 г. местност Текета“. Това беше трета вариация в името на местността.

Иначе Паскалев също говори в пътеписа си за „чучур“ до голям бряст, където те си приготвили обяд след посещението на тюрбето. Съвременната чешма също е до голямо дърво, но не знам дали е бряст, така че не става ясно това ли е мястото на чучура от пътеписа, или става дума за друго.

Потеглихме и след малко преминахме през село Кралево, което Паскалев описва подробно – голямо, с каменни къщи от многобройните камъни, които се намират в района в изобилие. Той

обрисува селото като построено на склон подобно на средиземноморските градчета. За жалост според мен селото в момента е в доста западнал вид и съвсем малко по размери, макар някои от каменните къщи от зеленикав варовик (вероятно зеолит) да са на лице и до днес.

Оттам отново се качихме на основния път между Стамболово и Голям извор, който ми беше добре познат от честите ми служебни пътувания до Крумовград (през 2015 г. почти 11 месеца бях началник на акушеро-гинекологичното отделение в болницата там, а преди това с години съм пътувал по веднъж месечно като представител на фармацевтична фирма за региона). Участъкът преди Голям извор е живописен, притиснат от оголени ръбести скали в типичния зеленикав цвят от едната страна и обилна растителност от другата. Скалният масив е описан по-подробно от Паскалев. Още в началото на Голям извор пътят прави голям завой надясно, преминавайки покрай бензиностанция, и поема към Долно Ботево. През последното село преминахме транзит, макар после да се разбрах от пътеписа, че групата на Паскалев е спирала там и част от хората са посетили църквата. Можехме и ние да го направим, но явно е било наложително да се примирим със съкратена програма, тъй като не разполагахме с четири дни като тях за посещението на всички обекти.

Следващият пункт или ситуация обаче считам за разминаване, което ако бях запознат по-рано с пътеписа на Паскалев, щяхме да избегнем. След Долно Ботево, малко преди големите завои към село Силен, ние завихме надясно по разклонението към Лясковец. Пътят само облизва края на това село и аз не му обърнах внимание. То обаче има особено място в разказа на Паскалев. Ще запазя интригата и засега ще прескоча него и още няколко споменати от Паскалев села, към които после пак ще се върна, и ще продължа със спирката ни в началото на село Светослав. Спряхме колите встрани от пътя точно до разклонението, което води по един по-директен, но почти неизползван заради лошото си състояние път към Стамболово. Аз обаче познавах и този път много добре. В поляните край него има множество разхвърляни камъни, което винаги ми е правило впечатление като странно обстоятелство. Може би под почвата има скали, от които са се отделили камъните през вековете? Друга вероятност е там навремето да е имало множество сгради, разрушени впоследствие и с разпръснати навред камъни от сте-

ните. Камъните не изглеждат дялани, но все пак са подходящи за градеж, особено на по-непретенциозни постройки за животни или каменни ограждения – дувари. Затова спирката тук ме заинтригува – какво ли щеше да разкаже Шалапатов за мястото. Да, той посочи към хоризонта къде горе-долу е била турската граница по онова време и покрай която е минала групата на Паскалев. Тогава стана дума и за първата им нощувка под открито небе – много добре си спомням, че Нанчев, който беше добре запознат с пътеписа, отвори точно тогава дума как групата се е устроила на едно възвишение за нощувка. Може да не съм разбрал в какъв контекст го споменава – но в този момент направих заключение, че това се е случило някъде в околността. Изводът ми бе подкрепен и от следния детайл в преразказа на Нанчев: когато си легнали, се оказало, че наклонът на възвишението е доста голям и през цялата нощ те се хлъзгали надолу по склона, като от това не могли да заспат. Някои поставили камъни под краката си, за да се подпрат, но и това не помогнало.

– Хапали ги и бълхи – добави Нанчев с усмивка, а аз с любопитство заоглеждах камъните наоколо и лекия наклон от едната страна на пътя, представяйки си, че точно тук някъде групата от 14 човека си е направила бивака.

През това време покрай нас мина някакъв местен човек, турчин – т.е. от етноса, който изцяло доминира в селата от този район още от времето на Паскалев, а и отпреди това (той ги описва като много бедни и че по турско време местните били кърджалии, които извършвали периодично набези да крадат и грабят по-богатите села във вътрешността на страната). Водачите на групата ни се заговориха с местния човек на тема „исторически справки” за района, но нищо съществено не се получи от това. После тръгнахме.

Сега ще се върна на историята с Лясковец, който е на 8,5 км по права линия от село Светослав. В моя разказ, преди да се отклоня, бях стигнал до посещението на първопроходците в църквата на Долно Ботево, а след излизането от това село Паскалев пише: *„Бяхме близо до източната Родопска верига, зад която започваха лабиринтни разклонения. Частта до Пънджик (Лясковец) бе най-близка. От синкава тя взе да става тъмно зелена. Пътят минаваше из гора, поля и нивя по една вълниста местност (в)се покрай границата.... На смрачаване бяхме в територията на Харманлийска околия. (...)*” Тук част от оригиналният текст не е бил разчетен, за което предупреждава и Нанчев в своя писмен предговор

в „Сборник Тракия, том Х”, публикуван там редом с пътеписа на Паскалев. Затова според мен не става ясно къде точно е ношувала групата – стигнала ли е Лясковец, подминала ли го е по тъмно с цели 8 километра (та да считаме, че това се е случило към Светослав), или... Паскалев разказва за склон, който се намира над разположено на север от тях село. Казва, че били посетени от кехаята и коруджията – тоест селото е било близо до тях, но така и не става ясно кое е. После разказът продължава със събуждането им и сутрешното им придвижване по високото, като отядно им останало село Поповец, а вляво – Воденци. Тези села са разположени преди Светослав и това противоречеше (донякъде) на предишния ми извод за ношуването им там. Заради това противоречие изведнъж казусът относно това къде всъщност са спали, стана много важен за мен и аз се зарекох да го разгадая – отворих карта и прекарах половин следобед в топографски анализи на описания от Паскалев маршрут дума по дума. Беше трудно, защото двуизмерната карта не ми даваше точен отговор – селата преди Светослав бяха и доста встрани от него, така че нищо не пречеше да са послужили като ориентир от високото, гледани както от района на Лясковец, така и от Светослав... Тогава ми хрумна да прибегна до Google Earth с неговата 3D опция (нещо като птичи поглед). Чак тогава разгадах нещата – всъщност около Светослав нямаше височини – там първите нагънати планински хребети на Родопите временно се утаяваха в заравнен по-нисък масив, преди той да се спусне още по-надолу към коритото на Арда. Ясно – ношували са над Лясковец. Видях съвсем ясно склоновете, спрямо които селото оставаше на север, както го описва Паскалев, видях и къде на сутринта са пресекли скалния рид между двете други споменати села, така че да служат за ориентир. Крайното ми заключение се потвърди три страници по-нататък, когато Паскалев пак пишеше за „войнишката пътека”, по която тръгнали сутринта след събуждането си, и този път споменава, че тя се намирала над Лясковец. Това споменаване мимоходом обаче едва ли щеше да ми привлече вниманието като отговор на казуса, ако преди това не бях размишлявал надълго и широко по него.

С други думи, ако предварително бях запознат с пътеписа, можеше да предложи на водачите да поспрем и огледаме склоновете над Лясковец, където всъщност се е случило забавното нощно пре-междие на групата, разказано подробно и с великолепно чувство за

хумор от Паскалев (той е посочил е и точен ориентир – гробището – пише, че са си устроили бивака до него, но пък е пропуснал да спомене за кое село става дума или пък името му се е загубило в онова неразчетено многоточие).

Следващото село, през което групата е преминала след нощувката над Лясковец, е Пътниково. Книгоиздателят го описва като крайно бедно, с много малко ниви около него; разсъждава над битуването на хората там; казва и че видели само един човек наоколо. Сега обаче Пътниково изглежда едно оживено и сравнително голямо село. За живостта му може би допринася и една забележителна чешма със струйно течаща вода, разположена все едно че препречва шосето – то прави остър завой покрай нея и всъщност това предизвиква визуалната илюзия на препречване. Винаги, когато съм минавал оттам, край чешмата съм виждал седнали хора – значи селото е живо, а както казах и голямо.

От Пътниково пътят води към споменатото село Светослав, но тогавашната група, понеже е цепела „през просото”, е минала встрани от последното и по права линия се е спряла в село Бял кладенец, което е малко след Светослав (сега почти се сливат). Паскалев описва Бял кладенец като живо и голямо село, което пък в днешно време е точно обратното – то е малко, накрая на пътя, след него са все по-стръмно спускащите се към Арда чукари и всичко това го прави непривлекателно за живеене особено за млади хора.

И ние пренебрегнахме Бял кладенец, като не го посетихме, но там групата на Паскалев е спазарила прословутото яре, с което после си е приготвила чеверме за обяд край брега на Арда. Книгоиздателят описва как сладко са яли, къпали са се, после поспали – един чудесен следобед.

След чевермето и следобедния сън на открито групата е напуснала местността край Бял кладенец и е тръгнала по поречието на Арда. Това е доста рисковано решение, тъй като склоновете са стръмни на това място. Всъщност тези склонове могат да бъдат видени в района на сегашния язовир „Студен кладенец“. Това направихме и ние – потеглихме от Светослав и се спуснахме по склона преди Рабово и Голобрадово към язовира, за да погледнем откъде е минала групата на хасковското туристическо дружество. Тук ще кажа пак нещо полезно от личния си опит за туристите: както вече споменах, кръстосвал съм Източните Родопи по всички тези пътища и ги познавам доста добре – затова смело ще заявя, че склонът,

по който преминава шосето от Светослав към Рабово, е мястото с най-красивата и широка панорамна гледка в тази част на Родопите (поне що се отнася до гледка от лесно достижимо място, а не от някой непристъпен връх, който може да предложи още по-голяма панорама). Погледът тук като на тепсия вижда природата в ниското, все едно е в краката ни, после следват височини и верига след верига... Просто планинските хребети другаде са много близо един до друг и това пречи да се види надалеч хоризонта, а тук има низина преди коритото на Арда, поради което хоризонтът се отдалечава на километри.

Минахме Рабово, изкачихме се по пътя, завиващ покрай изключително живописния връх с огромни канари, и след него се спуснахме към стената на язовира. Малко преди нея, все още нависокото, спряхме. Там се открива друга невероятна гледка – едновременно към язовирната стена, водата в него, отсрещните назъбени скалисти склонове и набразденото като лице на двестагодишен старец сухо каменно корито на река Арда след язовирната стена. Тук съм правил десетки снимки по различно време и в различни сезони. Правил съм и видеа на изтичащата като водопад вода през шлюзовете на язовирната стена. По самата стена съм минавал поне 50 пъти по пътя за Крумовград и оттам също съм правил снимки във всички посоки. Семейно дори съм гостувал с ношуване на директора на електроцентралата, макар и преди 20 години. Другите присъстващи не знаеха мащабите на това мое периодично присъствие тук. Затова се развеселих, когато Петър Ангелов в проява на любезност ме попита:

– Ясене, идвал ли си друг път тука?

– Стотици пъти – отговорих с усмивка.

Преувеличих, разбира се, за да подчертая така или иначе големите мащаби. Той ме погледна с недоверие – както се гледа човек, който казва нещо странно. Затова му поясних за служебните си пътувания.

На това място си направихме единствените общи снимки на групата. Не съм ги видял до момента на писането на този пътепис, но предполагам, че тъмнеещите зъбери отсреща и сухото корито на река Арда се виждат добре като един прекрасен сюрреалистичен фон.

Някъде там в далечината се намира и Шейтан дере (Шейтан кюприя или Дяволски мост, както го нарича Паскалев), където

групата му навремето е пресякла реката. Паскалев го описва като място, където коритото на реката се стеснява до не по-широко от метър и дава възможност да бъде прескочено, но отдолу водите били толкова дълбоки и буйни, че смъртта на всеки паднал била сигурна. Минавал съм по шосето край него – конкретното място отблизо не съм виждал, но там е електроцентралата и реката за момент се спуска като водопад покрай острият зъбери на скалите, преди да се успокои и утаи в леглото си – предполагам, че се касае за това място. На километър по-надолу реката пак става пенлива, движи се все от лявата страна на пътя и на едно място от водата шръкват колоните на някакъв непостроен или съборен мост. Те са доста известен обект на снимане – виждал съм ги из фотографските форуми, правил съм им снимки и аз. Отдясно на пътя остават единствено високи остри скали на Родопите. Малко след въпросния недостроен мост водата става гладка като огледало и тук на брега има построени две вили. Въпреки многото ми пътувания къде ли не, точно това е мястото, където съм си позволявал да пометая да имам вила и аз.

Но да се върнем на шосето над язовирната стена, където бяхме спрели. Тук отдясно на пътя (по посока Крумовград) пак има стръмни, почти отвесни на места скали, като най-отгоре стърчат едва закрепени канари, особено една, чиято основа е много потясна от височината и обема ѝ – образно казано, виси на косъм и предвещава някои ден да се срути. Растителността в целия район е сравнително бедна, затова страховитите релефни форми на скалите изпъкват пред зора и го дивят. По тях обаче съм виждал да се катерят кози.

Наближаваше 6 следобед и ние се отправихме към крайната си цел – хотелски комплекс до река Арда със същото име, където щяхме да ношуваме. Наблизо беше село Долно Черковище. До този ъгъл на Родопите досега не бях идвал, защото дотук се стига по едно разклонение от основния път за Крумовград, за което винаги съм се чудил накъде ли води. Сега вече знам. Групата на Паскалев също е преминала през местността, но на следващия (трети за тях) ден, а преди това са ношували в село Рабово.

Изглежда емоциите и впечатленията изморяват не по-малко от физическите усилия, защото всички изглеждахме изморени и с облекчение седнахме на беседките в двора на комплекса за по една освежаваща напитка, основно – кафе. Комплексът се състоеше от

няколко двуетажни къщи с романтична архитектура, около които имаше добре оформени и поддържани затревени площи с декоративни храсти и дървета. Имаше и по-голяма централна сграда, в която се намираще ресторантът.

След кафето членовете на групата, всеки по своя воля, поединично или по двама-трима, слязохме до реката. Там Арда течеше спокойна, широка, хоризонтирана, почти не личеше водата да се движи. Това е така нареченото ѝ средно течение. Брегът от страната на хотела беше песъчлив, равен и приятен за разходка. На отсрещния бряг директно от водата се издигаха високи, стръмни, залесени хълмове, като най-отгоре се открояваше гола скала с една широка естествена дъговидна вдлъбнатина в нея. Малко по-наляво пък след тъмния залесен хълм светеше със своята голота много висока отвесна скала, в която се виждаха издълбани от човешка ръка скални ниши, които са известна историческа забележителност за този район – трапецовидни дупки, за чието предназначение има само предположения – допуска се, че са били или места за погребение на древните траки, или са правени от младежите им за доказване на храброст. В цялата местност те са около 100 (според Уикипедия) и могат да се видят и на други скални масиви още от пътя.

Отсрещните хълмове се отразяваха в огледалото на бавната вода. Много от нас снимаха цялата тази природна красота.

Когато ѝ се наситихме, се прибрахме за кратко по стаите, а после отидохме в ресторанта на вечеря. Настаниха ни на продълговатата обща маса, така че разговорите в по-голямата си част бяха общи. Вечерята не беше каква да е, а замислена от организатора да напомни за ярешкото чеверме, което групата на Паскалев си е направила в местността до Бял кладенец.

Скоро след като се настанихме, порциите, доволно големи, запристигаха. След като се нахранихме, а някои си взеха и втора порция, поведохме дружески светски разговори, както и на тема „литература“. Запомнил съм дискусиата си с Атанас Капралов относно литературната награда „13 века България“, на която той се оказа член на журито през същата година. В свои официални изказвания пък Димитър Шалапатов и Йордан Нанчев отчетоха още веднъж историческото значение на дейността на Александър Паскалев и неговата незавидна съдба накрая – една тема за превратностите на живота, която винаги ме е вълнувала.

Към 23 часа напуснах събитието и се отпавих за сън.

На следващата сутрин сборното място беше пак в ресторанта – за закуска в 8 часа. Въпреки ранния час (бързахме с прибирането), се оказа, че някои, заредени със спортен хъс, вече бяха направили сутрешна разходка из околностите, достигайки до другия бряг. Времето отново беше чудесно – мекото октомврийско слънце ласкаво грееше, а въздухът беше свеж и ароматен, както може да бъде само сред природата.

По време на закуската аз подарих на няколко души екземпляри от своя роман „Стъкла в очите”, излязъл по-малко от година преди това. Така темата „литература” отново се върна на масата. Възникнаха и спорове – например за качествата на романа на Теодора Димова „Майките”, като няма да уточнявам кой на какви позиции беше.

Малко по-късно натоварихме багажите по колите и се отправихме към Хасково, като без да спираме, преминахме през две от селата – Малък извор и Криво поле, които групата на Паскалев е посетила при връщането си пешком през последните два дни от пътешествието си. След Долно Черковище те направили голяма дъга надясно, като така преминали и през Тополово и Тънково, които сега са доста встрани от основното шосе. И двете села книгоиздателят описва като богати и големи, каквито сега не са. В първото село навремето дори е имало митническа служба заради близостта с тогавашната българо-турска граница, въртяла се е търговия, но след преместването на границата селата западат. Подобен е случаят с Малък извор и Криво поле, където групата им е посетила кръчмите и е общувала с местните. Паскалев описва по-подробно някои от тези взаимоотношения – нещо, което аз не мога да направя поради липсата на контакти с местните хора при нашето пътуване. Въпреки това общуването с природните забележителности при това наше пътешествие ще остане завинаги в сърцето ми, така както и споменът за Александър Паскалев – един от най-големите български будители от началото на 20 век, на раменете на когото е стъпило цялото наше модерно книгоиздаване и за когото нашите съвременници и бъдещите поколения трябва да знаят много повече. Колкото и нескромно да звучи, надявам се и този пътепис да допринесе с частичка за това.

ПОХОДЪТ НА ПАМЕТТА В ЗАПАДНА ТРАКИЯ ИМА СВОИТЕ ЖЕСТОКИ БЪЛГАРСКИ „БАГРИ”

Щрихи след едно пътуване в Дедеагачко, стотина години след опита за спасение на стотици бежанци, прогонени от родните си земи и домове...

Ефим Ушев

Всяка година през октомври наследници на тракийски българи, някога прогонени от родните им земи, заграбени от наши съседни днес държави, организират пътуване по стъпките на своите изстрадали предци, което наричат Поход на спасението на българите от Тракия. Тези трагични събития са известни в историята – те се случват в злокобната за България 1913 г., когато множество българи тръгват от Дедеагач, днешния гръцки гр. Александруполис, да търсят спасение за себе си и семействата си, подгонени от турски аскер и паравоенни банди, наричани башибозук.

Този „поход” се състоя и тази година, отново с безкористната финансова помощ на д-р Атанас Щерев, самият той наследник на бежанци от с. Балъкьой, наричано днес с гръцкото име Мелия. По една щастлива случайност и аз бях включен в пътуването, благодарение на тракийската организация от Кърджали, към която организационно се числи и организацията в Златоград. И така, заедно с хора от Кърджали, Джебел, Хасково, Пловдив, Стара Загора, Сливен и Бургас, щяхме да изминем оня път, по който, както казва проф. Любомир Милетич в своята знаменита книга „Разорението на тракийските българи през 1913 година“, посветена на тези събития, „...само в Западна Тракия са извършени масови кланета в цели 17 села”.

Късметът при това пътуване беше и в това, че освен от д-р Щерев, който познава много добре района, с нас бе и известният познавач на историческите събития от онова време, написал свои книги по темата и издател на многотомния исторически сборник „Тракия” – Димитър Шалапатов, който нещо осведомяваше за всяко село и свързаните с него български „следи” и трагични случаи в

историята. И от него разбирам, че тази година за първи път, поради Ковид-ситуацията в страната, групата е само с един автобус. Докато винаги е била с по три, или около 100-120 човека. И пак според него, след като е ясно, че това не е екскурзия, а „поход за памет“, то той започва още с влизането ни в гръцко, а именно с граничното с. Орменион, чието българско име е Чермен, известно още и като Чирмен и Черномен. Нека читателите запомнят това име, защото за него ще стане дума и по към края. Сега само ще кажем, че в историята ни то се свързва с битката на крал Вълкашин и неговия деспот Углеша със султан Мурад I през 1371 г., където те претърпяват поражение или т. нар. Черноменска битка. Всички документи от 19-и и началото на 20 в. обаче говорят за неговия български характер. След Първата световна е предадено на Гърция, които започват да го заселват с българи гъркомани от България.

Следва с. Караагач-Чермен (Птеля), което е различно от Караагач, квартала на Одрин; а след това и с. Мараш (сега Марасия), откъдето произхожда родът на нашия актьор, изиграл блестящо ролята на Капитан Петко войвода в еднименния сериал – Васил Михайлов. Неговата фамилия е била Чинарови, дядо му е имал 13 деца, но останалите в гръцко от тях днес носят името Чинаридис...

Следващото село е Кадъкьой/Дикейя, което при завземането му през 1915 г. и установяване на българското управление е кръстено на загиналия трагично тук през Балканската война български офицер Никола Андреев. Следва някогашното българско селище Юруш, което изчезва още през войната през 1878 г., а сега наричано Дилофус.

Това интересно пътуване, наричано от тракийци още „По обратния път към дедите“, продължава през с. Чореккьой/Кастаня, с. Татаркьой/Стерна, с. Беш тепе/Пендафолос, за да преминем през един нов гръцки град – Орестиада. Но първата ни по-сериозна спирка и оглед е всъщност с. Балъкьой, където д-р Щерев вече не можа да намери полусрутената си допреди десетина години фамилна къща на неговия дядо Димитър Карев. Защото вече е премахната. Като ученик в българската гимназия в Одрин дядо му е участвал в революционните събития, ръководени от ВМОРО, и е бил осъден за това след разкритието на дейността им. Днешното площадче на селото е бил всъщност селският мегдан, където се е случвало всичко – от плащането на данъка към дребнеите, до празниците с веселието и хората на населението. Едно изцяло българ-

ско село и ако пак се позовем на цитирания по-горе труд на проф. Милетич, през 1912 г. тук живеят 210 български семейства, всички екзархисти, т. е. числящи се към лоното на Българската екзархия. Селце, в което, докато обикаляме, една жена излиза от къщата си, идва при нас и пита: „Доктор тука? С вас доктор?“ Оказа се, че са стари познати с д-р Щерев, когото много държеше да види и да поговори с него. Това обаче бяха единствените български думи, които знаеше...

Две са били българските църкви в Балъкьой – едната „Св. Успение Богородично“ (1835), построена само година след златоградската църква със същото име. В тази, която сега посещаваме обаче, само до преди десетина години можеха все още да се видят оригиналните икони с техните български надписи. Днес вече те са премахнати и са заменени с чисто нови гръцки икони, но така и никой не можеше да ни каже каква е тяхната съдба, запазени ли са някъде или и те са сполетени от съдбата на д-р Щеревата къща, а и на други, за които ще стане дума по-късно.

Втората църква е по-малка, но много по-стара. Тя носи името на св. Спиридон и е някъде от края на 17 и началото на 18 в. По състоянието вътре, което заварваме, можем да преценим, че видимо рядко се ползва за служби, а на мястото на някогашния ѝ ктиторски надпис вече има нова мраморна плоча с днешния ѝ гръцкия надпис на името на светеца... Затова пък някогашните селски вятърни мелници, шест на брой и порутени от времето, днес от тях са възстановени четири, които са добра атракция в планината над самото село и нашите групи не пропускат да отидат до тях пеша и да направят своите паметни снимки. В гористата местност около тези мелници е запазено рядкото дърво, наричано Паламудов дъб, който дава особен вид жълъд, ползван в кожарската промишленост на старите българи тук за обработката на кожи, което пък е ставало тогава в българския град Габрово.

Балъкьой е много близо до град Фере, известен на златоградчани с обявата в „Работнически вестник“ от 9 април 1919 г., откъдето става ясно, че тук е основана партийна ядка на Българската работническа партия (комунисти), и в която между другото се казва: „...Новоосновените групи във Фере, Пашмакълъ и Даръ дере веднага да влезат във връзки с партийната организация в Гюмюрджина...“ Така че май и оттук виждаме българския характер и преобладаващо население по това време в този родопски реги-

он и ненапрочно „вождът“ Георги Димитров е ходил в Ксанти да агитира и разбунва местните работнически маси и да ги печели за болшевиизацията и интернационализма.

Неизменно в това пътуване е спирката в Дедеагач, днес Александруполис.

За него и с какво е свързан в нашата история пише доста и Христо Караманджуков в своята книга „Западнотракийските българи. Историята им до 1903“, която излиза през 1934 г. В нея е и онази цяла глава, която носи заглавие „Даръдере – път за Гюмюрджинско“, по-интересните части от която могат да бъдат прочетени и в наскоро излязлата ч. 4 на „Златоградски страници“.

Градът е създаден след 1870 г., през него преминава и прочутата Баронхиршова железница, с която пък се свързва развитието на камиларството в района – камилите от селата Еникьой и Дервент са пренасяли траверсите при построяването на тази железница. С камилите всъщност са прекарвани стоките и товари от Беломорска Тракия към вътрешността на България преди 1878-а, и особено към промишлените градове като Габрово, Казанлък и др. И така се случва, че с построяването на железницата приключва и голямата „мисия“ на камиларите. И макар те да имат своята роля в Родопите още дълго време, този занаят, камиларството, значително намалява и вече залязва.

Градът Дедеагач през освободителната за България 1878 г. е бил с почти равен брой на българи и гърци, казва Караманджуков, но затова пък селата около него са предимно, а повечето дори само български. Такова е било селото на легендарния Капитан Петко войвода – Доганхисар, наричано днес Есими, което е задължителна спирка за българските групи, посещаващи района, като непременно се преспива в единствения тук хотел. През целия период на османското владение селото е чисто българско, през 1912 година според Анастас Разбойников има 640 къщи, българското му училище е от 1871-а. Тук през 1844 е роден Петко войвода,

Доганхисар днес е с около 200-250 души население, малко селце високо в планината, на 25 км от центъра Дедеагач. Църквата му – „Св. Богородица“ (1835), е с напълно променен, по-точно – осъвременен по гръцки тертипи външен вид, като само неговата източна и северна част са запазени в автентичния си вид. Камбанарията ѝ има цели пет камбани, като най-голямата е с диаметър

колкото маса за четирима, но нито веднъж не ги чухме да бият през двата дни, които престояхме, макар те да бяха петък и събота.

Самата църква не отвори врати през тези наши „доганхисарски“ дни, затворена остана и сградата на местния исторически музей, помещаващ се иначе в доста красива и модерна постройка. Зад стъклото му ще видите табела с телефони, на които може да се обадите, но ще трябва да чакате да дойдат специалистите чак от Александруполис.

Преди години селото се прочу, тъй като местният хотелиер Маки бе поставил паметник на Капитан Петко войвода в двора на къщата си. Последва масово стичане на българи, които идваха да се поклонят и да положат цветя пред него. Сега обаче гледката не е много приятна, тъй като бюста на войводата го няма, а може да видите само един самотен постамент с неговото име...

Нещо такова се е случило и с родната къща на Капитан Петко войвода – ако допреди десетина години тя можеше да бъде видяна, макар и в не толкова угледен вид, днес тя е напълно премахната и на нейното място ви посреща една гола зелена нива...

Според нашата домакинка Хрисула, в чийто хотел сме настанени, паметникът е пратен за малко ремонт и отново ще се постави. Като си спомняме обаче неговия здрав и масивен вид преди време, това едва ли е така – може би просто им е било наредено той да бъде премахнат, както това е станало и с родната му къща. Все пак останала е някаква следа, като, разбира се, нямам предвид „обезглавения“ постамент на паметника. Ресторантската зала на хотела, където се храним и правим концертите си, носи името на Петко войвода и е украсен с негови известни портрети. Самият ресторант, оказа се, е построен на мястото на българското училище с патрони Кирил и Методий.

Самата Хрисула е една твърде интересна жена – изключително дружелюбна и отзивчива, тя говори чист литературен български език. Разбира се, на въпросите ни отговаря, че от нас го е научила, от непрекъснатите групи от страната, които идват тук, водени от почитта и интереса към личността и делото на Петко войвода. Нашето съмнение обаче така и така си остава, след като разбрахме, че е родом от...с. Чермен/Черномен (дн. Орменион), а семейството ѝ се е преселило там при една от изселническите вълни в историята ни. По-късно се омъжва за човек от Доганхисар и така се озовава тук, собственик на хотел, перфектно говорещ българския език...

При обратния си път „походът” преминава през местността Касъка при село Дервент, откъдето са преминали мъчениците през 1913 г., търсейки спасение от преследващите ги турци, оттам минават и заточениците от Доганхисар през 1923 г., бягайки от затворите от островите на Бяло море, където са били заточени. Тази гориста местност е известна със своя пърнар – основна растителност за животновъдството на местните хора, от чишто жълъди и листа са се препитавали. Едно вечнозелено растение, от което всеки път откъсваме стръкове за венците, които след това поставяме на исторически трагични места по пътя ни – Илиева нива и Пантеона на посените в Маджарово.

Преди това обаче минаваме с. Лъджакьой (дн. Лутрос), където на 10 ноември 1907 г. са убити войводите Лазар Маджаров, Петър Васков, Георги Гешанов и четниците Чанко Карабраканов и Яни Милков. От тази сеч се спасява единствен Бойко Чавдаров, родом от близкото с. Домуздере, но убит по-късно през 1908 г. Преминаваме и през Армаганската долина, където на 25 септември 1913 г. става жестокото клане на около 1000 бежанци, предимно жени, деца и старци. Но от следващата ни „спирка” ще усетим духа на някогашното българско с. Пишманкьой, което днес е едно второ унищожено Габрово, Ксантийско, от което заварваме руини от църквата „Св. Георги”, при това само от килнатата му каменна камбанария, тъй като иманяри са търсели тук заровени съкровища; основи на някогашни каменни къщи и обрасли калдаръмени улички. Селце, което след опожаряването му повече никога не се заселва и тук са останали само огромните черници, свидетелстващи за бубарството, някогашния поминък на местните българи. Но и едно симпатично римско мостче, под което отдавна дори река не тече, но което някога е свързвало двете махали на едно цветущо българско село. И от него е започвал пътят към близкото с. Тахтаджик.

И това изчезнало село, от което е останала само местността с руините, подобни на археологически разкопки, по подобие на споменатото изчезнало също след опожаряване с. Габрово, вече носи гръцкото наименование Песани... За тази именно местност д-р Атанас Щерев и Димитър Шалапатов имат идеята да измолят от гръцките власти позволение за възстановяване на унищожената църква, която да стане място за поклонение пред паметта на дадените жертви на османския башибозук...

...И вече сме в България – пред парка в Свиленград и паметната стена на българската воинска чест тук, с изписаните паднали в боевете през Балканската и Първата световна война, едно прекрасно зелено пространство, притегателно място за много млади хора и местни семейства и гости на града, известен още като „митничарския град“. А след едно преспиване в Ивайловград, вече сме пред „стените“ на гр. Маджарово, където приключва нашият поход на паметта, който за нас, за съжаление, завинаги остава обогрен в кървавочервено.

И днес, 108 години след събитията, наследници на тези тракийски бежанци поднасят венци и цвятя пред Тракийския мемориален комплекс с пантеон-костница, до параклиса „Св. Петка Българска“. И си спомняме думите на акад. Милетич: „Но Батак е само едно село, а особено потресаващи са жестокостите при село Ятаджик.“.

На 4 октомври 1913 г. турският башибозук убива повече от 2000 българи, предимно жени, деца и възрастни хора, в непосредствена близост до село Ятаджик, днешно Маджарово. Според Карнегиевата анкета жертвите на тракийските българи са над 40 000 души.

Трагедията на тракийските бежанци няма аналог по своята жестокост в едно кърваво етническо прочистване, само месеци след блестящите победи на българската армия по време на Балканската война.

РЕЦЕНЗИИ

ИМАЛО ЕДНО ВРЕМЕ...

За романа на Младен Сърбиновски „Шашма“ (1)

Д-р Елена Алекова

„Шашма“ на Младен Сърбиновски е многозначен и многозначителен роман. С намигване – към нас, които сме от тази страна. И с намигване към онези, които са от другата страна. С едно, две, три, че и повече наум. С „разрешете да доложам...“. С „имайте предвид, че...“. С плач по загубената родина. И с любов към нея непресекаема.

Би трябвало още в началото да се уточни, че Младен Сърбиновски разгръща невероятната панорама на обществено-политическите порядки в размирната и същевременно вълшебна в очите му македонска земя през погледа на един евреин – Йосиф (сина на тенекеджията Соломон от Еврейската махала на Скопие, гражданин, след Втората световна война, на Израел, побелелия писател, който през годините на съдбовни за Източния блок и Европа социално-икономически и политически промени в края на века се връща в родното Скопие). Има хора – и Йосиф е един от тях, – които независимо дали живеят в родината си, или са се отдалечили от нея, са толкова вътре в нея, че са едно с вътъка ѝ, с темела ѝ и без нея не биха могли да съществуват. Ах, колко е красива родината през очите на спомена и на носталгията на Йосиф!...

И още едно уточнение... Невъзможно е в рамките на такова представяне да се обхване цялото многогласие на романа, всичките теми и идеи, сюжетни интриги, символи и внушения. Затова своя анализ ще построя върху идеята, заложена в заглавието на романа – „Шашма“. Но и тази идея не е възможно да бъде обхваната в цялост в рамките на такова представяне... Доколкото е възможно обаче, ще опитам...

* * *

Преди това...

„При реките Вавилонски – там седяхме и плачехме, кога си спомняхме за Сион;

на върбите сред Вавилон, окачихме нашите арфи.

Там нашите пленители искаха от нас песни, и нашите притеснители – веселие: попейте ни песни сионски.

Как да пеем Господня песен на чужда земя?“ (2).

Този плач на евреите далече от родината, роден преди повече от двадесет и пет века, звучеше през цялото време, докато четях романа „Шашма“. Тъжният псалом е роден в годините на изгнание за евреите. През 586 година преди Христа, след разгрома на Юдейското царство от войските на вавилонския цар Навуходоносор Втори, Йерусалим, в това число и храмът на Соломон, са разрушени, а част от евреите са принудително изселени във Вавилония. Вавилонският им плен продължава до 539 година преди Христа, когато владетелят на Персия Кир II Велики завладява Вавилония и разрешава на всички пленници да се върнат по родните места.

Някой ще ме упрекне: „Откъде-накъде – аналогия между древните евреи и наши съвременници? Не е ли тя твърде далечна и дали не носи неблагоприятен риск? Току-виж си провокирала чрез нея и без туй налудничави „историчари“ в посока, за която досега не им е идвало наум“...

От една страна... Самият Младен Сърбиновски прокарва подобна аналогия между книгата за евреите от Македония, която Йосиф пише и която едновременно е книга за македонските българи, и хрониките на Йосиф Флавий за войната между римляните и евреите. И скопянинът Йосиф, и Йосиф Флавий – всеки по свой път – стигат до извода, че радикалният национализъм е гибелен за народите, които го приемат за своя идеология.

От друга страна... Самата аз съм закърмена с този плач по загубената родина... Да. Очите ми са сърдечно отворени за българите от Македония и Тракия не само от родолюбие, но и по лични причини. Родът на дядо ми по майчина линия е от Драмско. Бежанци. Дядо ми Стоян е бил пеленаче, когато семейството му, подобно на хиляди български семейства от тези места, е било принудено през 1913 година да напусне родния си край, да се засели в околностите на Мугла и никога повече да не се върне обратно. Има и история с неговото оставяне на камък и щастливо намиране. А баба ми София,

пак по майчина линия, е родена в Кавала, година преди четиримата войводи Пейо П. Яворов, Христо Чернопеев, Михаил Чаков и Йонко Вапцаров да освободят града без и пушка да гръмне. Докато бяха живи, дядо и баба нямаха възможност да зърнат поне веднъж местата, където са били родени. Израснах с тяхната носталгия по родното място, никога неизказана, но „въплътила“ се в родопска народна песен, която минава и за тракийска (Беломорска Тракия), и за македонска. И до днес, като я чуя, ми се плаче. Любимата песен на татко и въобще в семейството ни:

*Дуйни ми, вейни, бел ветре,
разлюляй гора зелена,
разтопи бели снегове.
Стори ми патчек да мина,
чи ще далечко да ида
нах Драма, нах касабана.
там имам любе в тевница,
ще идам да го откупя
сас шиник жолти алтоне.
И то ако ми не стигне,
бело ще лице заложу
и пак ще да го откупя.* (3)

Тук някъде, струва ми се, в личните трагедии на отделни хора, и не само лични (защото това е трагедия и на страната, и на общността – на македонските и тракийските българи, останали по силата на Берлинския договор от 1878 година в рамките на Османската империя) се корени непреодолимото разминаване в съзнанието на човека между онова, което наричаме РОДИНА, и онова, което е ОТЕЧЕСТВОТО. Защото една част от българите в Македония и Тракия в размирните балкански години от първата половина на ХХ век напуснаха – като бежанци – своята РОДИНА, за да отидат в нововъзстановеното ОТЕЧЕСТВО. Дойдоха изгнаници в България, а не отидоха емигранти в Европа, Америка или където и да е другаде. Защото жадуваха ОТЕЧЕСТВО, а не търсеха прехрана. Но дори напуснали РОДИНАТА, останала извън пределите на България, те я съхраниха в сърцето си – като спомен, като носталгия, като песен и сълза, като слово и мисъл. И я предадоха – ненакърнена – на своите потомци... „Дуйни ми, вейни, бел ветре“... Или другояче – „Край реките вавилонски...“.

Друга част от българите в Македония и Тракия, въпреки всич-

ки превратности на историята от Освобождението на България насам, предпочетоха да останат в своята РОДИНА. И така загубиха своето ОТЕЧЕСТВО. (За тези, които не разбират или се правят, че не разбират за какво точно става дума... идете в Македония, идете в Одринска или Беломорска Тракия и ще ви стане от ясно по-ясно какво имам предвид.) Те са угнетени от разлъката с България, подклаждана и осъществявана през цялото минало столетие главно с н е ч и я помощ – по един начин и едни чужди интереси по време на робството, по друг начин и други чужди интереси – по време на балканските, а по-късно и световните войни, по трети – в мирното време и студената война, по четвърти – след падането на Берлинската стена... И затова плачът на евреите от времето на вавилонския плен е и техен плач. За тях именно повествува Младен Сърбиновски. И аз оттук-насетне ще имам предвид именно тях. А не предателите на ОТЕЧЕСТВОТО...

А има и други българи в Македония (и в Тракия, но и другаде по света), които не се вече чувстват българи, а д р у г и. Те именно са предателите на ОТЕЧЕСТВОТО и не мълвят псалми на изгнанието, нито пеят тъжни песни по изгубената родина. Прав им път (по пътя, по който вървят)! Измяната на кръвта никога не води до щастлив завършек. Според както е казано: *„Верният в най-малкото е верен и в многото, а несправедливият в най-малкото е несправедлив и в многото. И тъй, ако в несправедното богатство не бяхте верни, кой ще ви повери истинското?“*(4). Който разбира – ще разбере.

* * *

Основният конфликт, който Младен Сърбиновски разгръща по страниците на романа, е между доброто и злото, между истината и лъжата, в интерпретацията на автора – между „маята“ и „шашмата“.

Впрочем, Езра Книжника, който извежда евреите от Вавилония и ги връща в родината, в една от своите книги произнася знаменателно пророчество, което се отнася за всички времена, помнени и незапомнени, включително и за нашето, а съвсем сигурно и за бъдещите дни: *„Колкото светът слабее от старост, толкова ще се умножи злото за живите; още повече ще се отдалечи истината, и ще се доближи лъжата“*(5).

Докъде ли ще ни доведе в днешното време съвършеното създаване на човека – интернет, „шашмата на шашмите“, разположила в

себе си толкова виртуални, нереални светове. И човекът не просто го създаде, но и по силата на своето несъвършенство се подлъга да заживее в него, без и през ум да му минава, че виртуалните светове могат мигновено да изчезнат, както и се появили – дали поради случаен каприз на мишката, дали поради блуждаещ вирус, дали поради някакво копченце, натиснато нарочно или по невнимание от някого... „Шашмата на шашмите“, която придава на злото и лъжата днес неимоверна сила, откъсвайки живота от източника на живот... И колко по-слаби са днес съпротивителните сили на света, колко по-силни са злото и лъжата в света, по-стар с хилядолетие и половина от времето на Езра и с не знам колко години от Сътворението... Но да се върнем към романа...

В Зафировата фурна на ъгъла, уверява ни писателят, между двете големи скопски махали Чаир и Бит-пазар, в гърнето в ъгъла, се пази „най-хубавият, на очевидният предметен бог“ – маята на фунаджията Зафир...

„Неговото гърне за мая беше малко и по божията воля той пазеше и удържаше онова, което втасваше в него и което беше наследил от баща си. Като огъня. Тази светиня той умножаваше и харчеше с мярка: и докато имаше чист свидетел за съществуването на бога, господ щеше да е с него, а той щеше да търпи и да му служи както на първия хляб в първия ден. Или в последния“.

В противовес – Калето, котилото на „шашмата“:

„Скопското Кале, издигащо се над котловината, под която се обтяга зеленият смирен Вардар, е изградено върху изпъкналите плещи на едно огромно едноклетъчно животно, което се казва шашма. В Скопие то е неунищожимо и се размножава посредством просто деление. Шашмата изпива силата на града, нараства от неговия несъществуващ космополитизъм и не разрешава на Скопие, въпреки местоположението му, да придобие икономическата и духовна сила, за да се превърне в регионален център, в който биха могли да си сътрудничат всички етноси на града“.

„Маята“ и „шашмата“... Истината и лъжата... Доброто и злото... И конфликтът между тях, който подкопава и възражда живота... Неразрешимият, несвършващ конфликт, заложен в света вероятно още в Райската градина и по-преди – при Сътворението на света, когато от идеалния свят (първоматерията) се е появил реалният (светът „от плът и кръв“)... Конфликтът между истинното и неистинното (тоест подобieto)...

„Маята“ като символ в романа на Младен Сърбиновски побира в себе си, по-точно прозира през различни образи – на хляба, занаятчиите, хорото, песента, а „шашмата“ като символ – през образите на театъра, бала, карнавала, маската, басмата шукар. От множеството малки „шашми“ в града (Скопие) и бановината се храни и угоява голямата „шашма“ (лъжата за македонските българи). Пред нейната брутална агресия и чудовищно разголемяване истината за македонските българи отстъпва и някак на фона на „шашмата“ се смалва все повече и повече...

Дали не всичко е загубено, след като „шашмата“ (лъжата) все повече превзема, обсебва света и не оставя в него място за „маята“ (истината)?...

По време на Втората световна война гълъбите, символът на Скопие, радостта на жителите му, са убити, за да се сготви супа на подготвяните за депортиране евреи, но супата я изяждат не нещастниците, а техните охранители. Злото изяжда доброто... Подпалена е централната градска църква „Св. Богородица“ в Скопие – символът на българщината, с безценния иконостас, изработен от дебърските майстори дърворезбари. Лъжата изгаря истината... След приключването на войната млади активисти на новата власт препокават „маята“, с нея и истината за македонските българи... Няколко десетилетия оттогава актьорите македонисти играят комедията „Сън в македонска нощ“ (чудесна алюзия към Шекспировата – „Сън в лятна нощ“!), за което получават титли и награди. И когато пада Берлинската стена, вместо комедията да свърши, в Македонската академия на науките и изкуствата академик Блаже Ристовски започват да дава на актьорите от новото поколение *„инструкции как да играят кавър версията на „Сън в македонска нощ“ в новите условия, но след това планово ги разпределя по факултети, институти, държавни учреждения и медии“*. Някогашните революционери и борци за свобода в новото време стават част от реквизита на Музея за осъдени фигури, а пред фигурите на Ванче Михайлов и Тодор Александров някой дори предлага да има и плювалници (или писоари, защото *„малко е да ги плюват“*). Някогашните комити са наследени от *„комити“* (в кавички), членове от *„агитката на Вардар“* – тоест, новите поколения не следват заветите на старите поколения, а просто се преобличат в техните дрехи. Животът им не е живот, а игра, театър, маскарад, без съдържание – и дори не „шашма“, а кавър версия на „шашмата“.

Показателен е диалогът между пристигналия след много години от Израел Йосиф и таксиметровия шофьор, който вози него и съпругата му от летището до центъра на Скопие. Докато Йосиф се представя като стар скопянин евреин, шофьорът отсича, че е македонец. Неподозирацията нищо Йосиф продължава с наивните въпроси и получава готовите отговори:

„– Какъв македонец? Българин, сърбин, турчин, албанец, влах?

– А бе, земляк, как може, ако си стар скопянин, да не знаеш нищо за Македония... Какви пропаганди за нас са ви направили по света?! А бе аз съм македонец. За антична Македония чувал ли си?

– Да.

– Ами тя не е гръцка. Тя си е наша, македонска. Ние сме тези, античните македонци, от Александър Македонски... Чувал ли си?

– Чувал съм. Е, по мое време и в моето тогавашно Скопие нямаше такива македонци. Всякакви имаше, ама такива нямаше.

– А какви имаше?

– Българи, сърби, власи, турци, евреи, арнаути, цигани...“.

Вижда се и с просто око, че, в крайна сметка, за македонските българи към края на века „маята“ (истината) е почти изчезнала, докато „шашмата“ (лъжата) излиза на преден план и изкрystalизира в абсурдни аксиоми:

„Ако останеш македонски българин, ще ядеш бой от своите, ако ти позволят да станеш македонец, без да си българин, значи ще работиш против самия себе си и ще си враг на своите. Това е нашата македонска шашма, от която няма изход...“.

Това, по думите на Васка Зафирова (по мъж Ангелушева), сестра на Невена, всъщност е „шашма, дето яде живи хора“. Йосиф отива по-далеч – за него това е „шашмата, която изяжда народите“.

В конфликта между „маята“ и „шашмата“ прозира битката за човечността и прозира битката за българщината в Македония. Но на чия страна ще бъде победата и кой ще е победител и победен? Неизвестно...

* * *

През перото на Младен Сърбиновски „маята“ (истината, доброто) и „шашмата“ (лъжата, злото) не са абстрактни понятия, а живеят в реални хора, резултат са на техния избор и на техните действия.

Чрез съдбата на един български род хлебари от Скопие (рода

на Зафирови) и техните близки съседи и приятели писателят проследява постепенното отстъпване на истината от живота и съзнанието на македонските българи от началото до края на XX век – с всичките му превратности и чудатости, с всичките иронии на съдбата.

За рода Зафирови „маята“ е нещо свещено, защото: *„И да не съм имал брашно, маята си оставаше, за да започна отново...“* – казва Зафир фурнаджията на онези, които го укоряват, че дава хляб на отстъпващите след поражението по кумановските баири турски войници: *„Затвори я фурната бе, Зафире, веднъж ли ти крадоха от зърното...“*. Зърното могат да ти вземат, имота и дрехите могат да ти вземат, но това, което си ти, „маята“, не могат – това е философията на Зафир фурнаджията...

Родът Зафирови съвсем не е случаен и защото от него е Невена, четири-петгодишното дете, което през 1913 година има (не)щастие то да срещне на Камен мост големия сръбски принц. Принцът, опиянен от победите на сръбската армия по време на Балканските войни и от бляновете си по осъществяването на своята *„сръбска приказка“* (в която хората в Македония са побългарени, в Босна – помюсюлманчени, а в Далмация – покатоличени), пита Невена, като ѝ подава сребърна паричка: *„Каква си ти?“*, а тя отговоря: *„Българка“*. Бъдещият престолонаследник, който най-малко е очаквал да чуе такъв отговор, е шокиран и едва не хвърля детето от моста във Вардар. Тази среща предопределя по-нататък участието на невръстното дете. (6)

Какво остро оценце притежава Младен Сърбиновски като белетрист за това как през отделния човешки живот прошулява, „проговаря“ историята и слага своя отпечатък върху него завинаги. Щастлив или жесток отпечатък. Защото в епизода с малката Невена и принц Александър Обединителя щастливата случайност, за каквато всяко дете, а и всеки човек, дори не смее да мечтае – среща, а на всичко отгоре и разговор със самия престолонаследник, за Невена се превръща в кошмар, който, в крайна сметка, я довежда до самоубийствена постъпка – години по-късно тя ликвидира Милутин Николич, вездесъщия шеф на тайната полиция на Вардарска бановина (7), с което предначертава своята собствена гибел.

Същевременно, след десетилетията, в които „шашмата“ (лъжката) си разиграва коня както иска, Васка, сестрата на Невена,

обяснява на изумения Йосиф защо е кръстила сина си Антонио, а не на някого от фурната:

„– Стига вече... Поне ти, Йосифе, сам знаеш какво преживяхме... Синът ми не знае нищо за миналото на нашето семейство. Нека поне той бъде защитен...“

– Защитен? От какво да е защитен? От вашето прекалено добро семейство, което спаси и мен...“

– Отдавна не си бил тук и си забравил какво е Македония... Тази шашма, дете яде живи хора! Едвам останах жива, само аз, от цялото семейство“.

А Антонио, който не знае и не иска да знае миналото на своя род и същевременно е уверен, че вече е минало „времето на дипломите на всяка цена“, се е хванал с бутафорните „комити“, с „агитката на Вардар“, като присвоява „древната“ и кове новата история на Македония – по методите на актьорите от Македонската академия на науките и изкуствата. И когато майка му и баща му, заедно с евреина Йосиф, отиват да поменат Невена, той е с онези, които се нахвърлят да ги бият, дори повече – той е главният организатор и бияч:

„И сега, когато всичко беше готово, тридесетина старчоци, дете и възрастни не ги търпят, взеха че се събраха и излязоха да честват с цветя и свеци Невена Зафирова! Мамичката им българска! От това бяха доволни само „комитите“, нека дойдат дъртите, нека хапнат пердах от своите внуци!“

„Комитите“ ги посрещнаха с бейзболни палки, с шамари и с ритници удариха един бой на непоправимите остарели предатели, та им отцепиха главите. Да се знае как в Македония внуци преподават история на дядовците си!“.

Тепърва Антонио ще научава истината за своя род и за своя произход, след като търси сметка от родителите си какво са правели и те на помена за Невена. Майка му започва от историята, когато в късна зимна доба в фурната им идва сръбския войник Милан Аврамович от Левач с дете пеленаче на ръце. Жена му загинала от австроунгарска граната, паднала върху къщата им, и понеже той воюва и не знае дали ще оцелее във войната, моли да приемат детето и да се грижат за него, докато той се върне да си го вземе, ако изобщо остане жив...

Така започва и завършва историята на Зафировия род. Така завършва и романът. С отворен финал. Какво ще се случи с Антонио

по-нататък – дали ще се самосъзнае и върне към корена си, или ще остане при бутафорията и лъжата, авторът не се нагърбва да ни подсказва дори. И все пак има надежда, макар настоящето да я почти заличава...

* * *

С голяма вещина Младен Сърбиновски пресъздава и зараждането и разрастването на „шашмата“ (лъжата) за македонските българи. Идеята за „шашмата“ е „минимизирана“ в образа на предателя в лицето на шестопръстия Никола Алтипармаков. Още при първата среща с този образ у читателя се надига някакво чувство на отвращение. Белязаните от самото естество хора по принцип събуждат у човека неприемане, страх. Друго на ръка, че в онези там краища, където действието на романа се развива, възприемат „шестациите“, тоест хората с по шест пръста на ръцете и краката, като същества, които си имат вземане-даване с халите – враждебни спрямо човека демони (от една страна, само шестопръстите могат да видят халата, когато се превъплъти в човек или животно, от друга страна, халата може да се превъплъти само в шестопръсти хора).

Образът на Никола Алтипармаков е другото голямо постижение на Младен Сърбиновски в романа. През неговата съдба белетристът е съумял да предаде с изкусно майсторство как в човека може да бъде изкоренено чувството за принадлежност не само към РОДИНАТА (като родно място), но и към ОТЕЧЕСТВОТО (като държава) и да остане в него само лъжовното усещане за поданство към ЧУЖДА ДЪРЖАВА (независимо дали това ще е империя, царство, федерация, република...). С финес и огромна тъга Младен Сърбиновски пресъздава отчуждаването на изконни българи от родината и от отечеството им (дори не е съвсем точно да се каже – асимилиране!) – тоест как това, което османецът, общият за балканските народи поробител, не е успял за петстотин години да направи чрез помохамеданчване, потурчване и средновековни порядки, го направиха самите балканци, братята по съдба или кръвно родство, в нововъзстановените си през XIX век държави...

Между другото, образът на Никола Алтипармаков промержелява мигове след съдбовната за Невена среща сред тълпата с принц Александър Обединителя. Знаменателни са неговите нагаждачески думи: „*Ето, и аз имам тукашно потекло, пък какво ми пречи да съм истински сърбин*“. Наистина, на предателя никога нищо не му пречи да предаде родината си. И съвсем безпрепятствено Ал-

типармаков става Алтипармакович, а по-късно Алтипармакович се превръща в Алтипармаковски. Зад наглед нищожната промяна на името на един човек чрез тези най-простички по същество наставки (-ов, -ович, -овски), прозира голямата „шашма“ – подмяната на национална идентичност на този човек (българинът Алтипармаков става сърбина Алтипармакович, който впоследствие се превръща в македонец Алтипармаковски).

Демонизирането на предателя, оприличавайки го на хала, не е единственият любопитен похват, който авторът използва, за да характеризира същината на предателството. Шестопръсти са само предателите, заменили -ов с -ович. А новата порода предатели, заменили -ович с -овски са с „необичайно големи кучешки зъби“ (асоциация с вампирите, върколаците). Нещо повече... Акад. Блаже Ристовски например в своето престараване се е направо претворил в „стена с дупка“ (първоначална асоциация с Берлинската стена). По-късно „стената с дупка“ през авторовата интерпретация става „стена със задна цепка“, през която „с течение на времето любовта към България беше официално изпърдяна“.

Междувременно фашизмът е оприличен на краста, а „нетолерантността във вид на уличен национализъм“ в Македония в последно време – на хемороид на задника на Европа.

Горницата става долница и изтича, изчезва през долницата, за да не се върне никога... Мрачен символ. Но какво да се прави – това е реалността. Засега.

* * *

Двойствен в този смисъл е и символът на Камен мост над Вардар в Скопие. Двойствеността тръгва още от неговото описание:

„Гънък и извит, с издялкан от веци ръце камък в твърда хармоничност над Вардар и със сводове, неизпълнени от реката, скопският Камен мост винаги стоеше гордо над водата в своята красота и рядко се бореше с водни талази, за разлика от своя каменен събрат над Дрина, който постоянно се давеше в мътилка; за този мост още от начало се знаеше, че е безспорен победител над недостоен враг, който подкопаваше устоите му и който не смееше да си помисли за борба повече от десет месеца в годината...“.

Самото съществуване на величествения Камен мост е подложено от автора на осмиване, защото величествеността му предпо-

лага наличието на мощна река, а под него е просто нищо и никаква плитка вода, която би могла да бъде преодоляна просто от временни дървени мостчета. Осмиването преминава в сарказъм, когато мостът става и символ на властта:

„И ако над Дрина е било истински майсторлък да се опъне мост, защото човекът там се е противопоставил на бързата вода, тук мостът беше повече символ на властта, на това, че тя е по-силна и от водата, и от земята, и от небето. И от човека. Мостът показва и потвърждава на свой език: всяка сила, та дори и на подмолната, ненаситната вода не може да направи нищо срещу волята на властта“.

Властта обаче също е понятие двойнствено – може да е нашата власт, а може да е и власт чужда.

Но да не забравяме също така, че всъщност изконното предназначение на моста е да свързва два бряга, което, от една страна, е благо, а от друга – нещастие, защото по него минават своите, но могат да преминат и чуждите (завоевателите, окупаторите). И докато каменният мост е вековечен, временните дървени мостчета хем ги има, хем ги няма – отнесè ги високата вода, а на другия ден се появили отново. Хората минават по тях, за да се срещнат, а тежките машини (танкове, бронетранспортъори и друга техника) – не могат. Дойде ли врагът, ги разрушаваш набързо – така, докато той се тутка, може да дойде помощта, която чакаш, можеш да избягаш или да се избавиш от внезапно нападение... Какви ли не нашествия, узурпаторства и издевателства не помни вековечният скопски Камен мост!...

Същевременно – мостът среща човек с човека. Но и срещата понякога е за любов, понякога – за отмъщение.

* * *

Откъде идва надеждата в романа „Шашма“, макар героите му да живеят във времена, в които се разгръща тотална подмяна на идентичност?

Надеждата идва, на първо място, от факта, че тази книга (или... че такава книга) е написана. Защото тя е свидетелство, че има хора, които осъзнават „шашмата“ (подмяната), а щом нещо го познаваш, имаш възможност и потенциал да го надделееш. Знайно е, че осъзнаването и приемането на проблема е наполовина, че и повече, от решаването на проблема. В тъмното дори най-дребният шум в

гората може да те изплаши до смърт, но когато го осветиш или когато се развидели, виждаш, че никакви призраци, никакви страшни зверове няма, а просто вятърът шуми в клоните и чупи тук или там сухи съчки...

Надеждата, на второ място, идва от вярата на автора в обикновения човек. Обикновеният човек в романа на Младен Сърбиновски е този, който е осъзнал своята единственост, своята неповторимост, който изпълнява своята мисия и своето призвание в тишина – не на думи, а на дела, който е необсебен от съмнителни, призрочни идеи без покритие, който е незаразен от „краста“ и най-различни нездравословни вируси, който е противовес на тълпата и е достоен за възхищение. Евреинът Йосиф например, който *„понеже беше близо до гълъбите“*, *„беше първият, който излетя от гнездото с установените житейски правила на общността“* и който тъкмо затова, а не само от носталгия по детството, години по-късно, отива на възпоменанието за Невена... И хлебарят Зафир, който отглежда сръбското сираче Милка... И сърбинът Милан Аврамович, шеф на специалната единица за борба против българските бандити, който край гроба на българския лейтенант Тома Давидов, където българите на Великден играят хоро, изведнъж осъзнава, че един гроб може да бъде по-силен дори от него, всесилния, и в някаква омая, подобна на реене над земята, обещава, че никой повече няма да разтуря паметника на българския герой – и това му коства всичко, целия живот... И босненецът Наим, който преобразява безсмислението на преселването в щастието да бъде някъде някому полезен... И Борис Зафиров, който при депортирането на евреите спасява Йосиф... И актьорът Стефан Сърчаджиев, който по същото това време също скрива една еврейка... И охридчани, които за отрицателно време събират девет килограма злато, за да откупят от немците деветимата български войници – а дори не ги познават. Тяхната благородна себеотдайност предизвиква отрезвяването, но и възхитата дори на немския офицер, комендант на конвоя, който освен че освобождава войниците, но и връща златото на охридчани...

А какво да кажем за любовта, която надраства всички предразсъдъци (между българката Невена и евреина Бенджамин, между сръбкинята Милкана и българина Борис)...

Въобще... Нещо като... Имало едно време едни истински хора, които... *„Живееха на пъпа на гълъбовото царство. В Скопие. В центъра, под Калето. Вардар минаваше по средата, а над него*

имаше три моста: Дървеният, Камен мост и Железният. Толкова беше тогавашно Скопие. Тяхното. И гълъбовото. Сила с четиридесетина хиляди жители. Заедно с гълъбите "... Тези истински добродушни скопяни не само притежаваха „най-хубавото небе и най-хубавите гълъби“, които „кълвяха от ръката на бога“, но бяха в роднинска връзка с гълъбите – „първи братовчеди на гълъбите“ и най-добри гълъбари, защото са и „произлезли от гълъбите“...

И над всички трагедии и комедии в романа, над всички добрини и злини, над всички радости и болки – Скопие... Скопие на Камен мост и дървените мостчета... Скопие на Калето... Скопие с хилядолетната история... Скопие като архитектурен ансамбъл... Скопие на занаятчиите... Скопие на бунтарите... Скопие на поетите... Скопие на вечността... Скопие тук и сега... Скопие – на миг от преддверието на Рая и Божия двор... Скопие – на крачка от пъкълъ, на ръка разстояние от пропастта...

Скопие – люлка и гроб. Скопие – болка и щастие. Скопие – сън и реалност. Скопие – театър на абсурда, „един безкрайно дълъг шабат, прокъсван понякога от големите еврейски празници“. Скопие – носталгия и копнеж. Скопие – рана и елей. Градът, кацнал като птица от двете страни на Вардара. Градът приказка. Призрачният. Истинският. Невероятният.

През образа на Скопие Младен Сърбиновски изплаква своя плач по загубената и намерена родина и отново и отново губена и намирана родина.

А същевременно... На този фон – въпросът за разминаването между понятията за РОДИНА и ДЪРЖАВА, ОТЕЧЕСТВО и ГЛОБАЛНИЯ СВЯТ придобива все по-трагически окраски. Как човек да живее в ДЪРЖАВА, която заличава спомена му за РОДИНАТА? Как човек да приеме ГЛОБАЛНИЯ СВЯТ, без да загуби своето ОТЕЧЕСТВО? Във времето на тоталната емиграция, на повсеместното гурбетчийство, на бежанските вълни, на раздуващите се все повече и повече световни капитали, които нямат цвят и мирис, ни родина, как човекът да съхрани себе си, без да се обезличи? Накъде върви светът и кой ще ни спаси?

Младен Сърбиновски не дава отговор, нито решение. Романът му просто поставя въпросите. Това засега е достатъчно. За да се замислим. И да променим всичко. Защото, щом си стигнал до въпросите, ти си на крачка от отговорите. Нали така?

БЕЛЕЖКИ

1) Младен Сърбиновски. „*Шапма*“. Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, 2011.

2) Псалтир 136:1-4.

3) Песента „Дуйни ми, вейни, бел ветре...“ има различни текстови варианти. Цитирам я по бащиното пеене. По-късно разбрах, че това е автентичният беломорски вариант. Така е изпята от Ангелина Никова около 1960 година.

4) От Лука свето Евангелие 16:10-11.

5) Трета книга на Ездра 14:16-17.

6) Тази история на моста е истинска, като прототип на Невена е Васка Зойчева, а големият принц е бъдещият сръбски крал Александър Първи Караджорджевич, наричан още Александър Обединителят. На 29 октомври 1918 година, след разгрома на Централните сили в Първата световна война, от Австро-Унгария се отделя независима Държава на словенци, хървати и сърби с център в Загреб. На 1 декември 1918 година тя се обединява с Кралство Сърбия и се преименува в Кралство на сърби, хървати и словенци със столица Белград. Александър Караджорджевич става крал през 1921-а, осем години след това, в началото на 1929-а той разпуска парламента, като поема еднолично управлението на държавата, която от 3 октомври 1929 година носи името Кралство Югославия. Кралят е убит от Владо Черноземски, член на ВМРО, на 9 октомври 1934 година в Марсилия.

7) Вардарска бановина с център Скопие е една от деветте административни единици на Кралство Югославия.

ПИЯН ОТ ДЪЖДОВНАТА МУЗИКА

Петър Василев не пише, а споделя стихове*

Д-р Елена Алекова

Наскоро бях с литературния критик и историк Петко Тотев. Споделих му, че пиша за сборника с избрана лирика „Наследство“ (1) на един поет от Хасково – Петър Василев, когото може би познава. Оказа се, че не просто го познава...

„Помня как Петър Василев се появи в литературата – каза той. – Това всъщност бе едно от най-интересните събития по време на моя стаж във вестник „Литературен фронт“, свързано и с поета Георги Джагаров. Той тогава завеждаше отдел „Поезия“ във вестника и бе получил по пощата стихотворения от неизвестния за него Петър Василев. Беше във възторг от тях и обикаляше от стая в стая в редакцията да ги чете. Доколкото си спомням, имаше следните редове:

*...Аз влизам във музеите, във тези
революционни храмове, където
единственият бог е свободата,
иконите – безсмъртните борци.
И закован пред паметните плочи,
стоя и дълго шепна имената
като молитва и прекрасен стих.
А патериците отекват звънко
в самото ми сърце – като че тропат
по нервния паваж на съвестта ми...*

Ето това „по нервния паваж на съвестта ми“ бе особено разтърсило Джагаров. Радостта му бе толкова голяма, че той, след като обиколи всички стаи и прочете стихотворенията на всички, изпрати веднага телеграма на Петър Василев: „Получихме стиховете. Празник на масата. Пристигай веднага!“¹. След този случай бяха публикувани доста стихотворения на младия поет в „Литературен фронт“.

„Случаят с Петър Василев – допълни Петко Тотев – не е единствен. И моята история е подобна. През същата 1959 година бях учител в Априловската гимназия. Написах няколко рецензии и ги

*Поетът почина през 2020-а, текстът е писан 3 г. по-рано, б.р.

изпратих в „Литературен фронт“. За най-голяма изненада всички те бяха отпечатани. Още по-изненадващо бе, дето след това ме извикаха на стаж във вестника. Та сега като чух името на Петър Василев, изпитах дълбока носталгия по ония времена и ония отношения“.

Стихотворенията, изпратени от Петър Василев тогава, са „Свобода“ (от него са цитираните по-горе редове) и „Бригадирът и летният дъжд“. Последното дава името на първата му стихосбирка, излязла през 1963 година. В него също има зашеметяващи строфи (тях пък си ги припомни поетът Матей Шопкин, с когото по друг повод се чухме по телефона снощи):

*И макар че дори и за миг
не би нивга разбрал и почувствал
онова вечно живо изкуство
на Бетовен и Моцарт, и Григ,*

*той – човекът със грубата длан,
с потъмнелите хлътнали бузи
в този час беше просто пиян
от дъждовната музика.*

Какво да се прави... Някога благородните жестове в литературата са били част от всекидневието, а днес ни изглеждат като чудеса. Няма го вече времето на благородния жест (аз улових само някой и друг лъч от залезните му сияния). Няма ги вече и хората на благородния жест. Друго време е. Други са хората. Други са писателите. Друга е поезията. Други са мерилата за поезия... За съжаление...

* * *

Самата аз имах преди време шокираща среща с поезията на Петър Василев. Тъкмо шокираща, а не изненадваща. Попаднаха ми случайно няколко негови поеми, сред тях и „Последна дума“. Бях шокирана от пределния градус на споделеността – такъв, какъвто в нашата поезия не съществува или поне рядко се среща. И същевременно – от простотата на изказа. От обикновеността на думите, които в своята обикновеност звучаха толкова и така необикновено...

*И друго чудо: нито край, ни точка –
за точката изкопчихме отсрочка,
макар че бях почти прекрачил вече
оттатък болката – и по-далече...*

*Сега – какво?
Сега въздавам слава
веднъж – на своята душа корава
и втори път – на кратката пътека
от моя дом до нощната аптека.
И слава Богу, казвам, слава Богу,
напук на всяко дрънкане убого,
че няма Бог, че Господ е измама.
А кой ми прати тази „телеграма“,
смразяваща и може би последна?*

Това е началото на „Последна дума“ – поемата с онова мило посвещение „На моите внучки Мила и Златина“, която, помня, ме накара да затая дъх. Помня вълнението, от което кожата ми чак настръхна. Някаква приповдигнатост ме обзе. Някакво усещане за смисъл. Дигнах телефона веднага и поздравих поета. И докато говорех с него, не можех да повярвам, че говоря с човека, написал такива невероятни стихове, че въобще е жив, че е от плът и кръв. Помня като да е било вчера, а е било преди поне десет години...

Радвам се, че познавам Петър Василев, че общуваме с него, защото общуването с такива хора като него ни дава надежда, че не всичко е загубено. Радвам се, че днес, петдесет и осем години след онзи невероятен дебют на двадесет и две годишния прохождащ в литературата младеж, той е тук, сред нас, вече като утвърден поет, макар и изпълнен със съмнения и горчивината на човешкото познание, че само след два-три месеца, на 4 юли 2017-а, ще навърши осемдесет години. Радвам се, че имам щастието да говоря за него и неговата поезия.

Дали днес, на прага на тази осемдесетгодишнина, възторгът през далечната 1959 година на един от големите български поети и истински рицари на словото Георги Джагаров към стиховете на младия му събрат е оправдан? Да! И свръх това. Много свръх това.

* * *

Петър Василев наистина сякаш не пише стихове, а споделя стихове. Споделя някак интимно, приятелски, другарски, очи в очи, сърце в сърце, без посредник и посредничество: „В една сълза човекът е побран, / в една усмивка и в една въздишка“ („Поет“). Нима си представяте поетът, написал тези стихове, седнал зад писалище, поприведен над белия лист с капки метафорическа пот по челото, самовлюбен и самолюбущ се на всеки ефектен образ, изскочил изпод перото му? Аз не си го представям...

Такива стихове извираат от самите дълбини човешки и се изстрелват (ако може така да се каже) направо във висините. И дори когато човек не познава Петър Василев, чувства – през стиховете му – като да го познава, като да му е приятел, брат, който изповядва пред него съкровени и скъпи неща – наблюдения, прозрения, мимоходом прелитнали мисли, предчувствия, страхове, съмнения, преглътнати иначе тревоги, както е в стихотворението „Дял“ например:

*И тъй, приемам своя дял
с тревогите, с катрана, с риска.
И ако нещо ме потиска –
не си мислете, че е жал.
Защо да жаля? Бил съм там
и вече слизам от превала
с душа,
какво ли не видяла,
която все разпъвах сам.*

*Сега съм ненадейно тих
и вразумен...
Сега ми стига
да врежа само скромни шрих
в голямата житейска книга.*

*И както цял живот мечтах,
дано успея най-накрая
с прегръдка да ви прилаская –
преди да се превърна в прах.*

Знам хора, които са се спасявали (в буквалния смисъл на думата), след като са прочели стихотворението „Към себе си“ на Дамян П. Дамянов: „Когато си на дъното на пъкълa, / когато си най-тъжен, най-злочест, / от парещите въглени на мъката / си направи сам стълба и излез...“ (2). А мен ме е спасявало стихотворение (3) на американеца Уолт Уитмън, живял и творил преди два века – дори няколко реда от него... Поезията на Петър Василев може да спаси човека, да му подаде ръка, когато е паднал, да докосне сърцето му, когато е изтерзано...

*Веднъж, когато влакът потегли в ранина,
докоснах своя лакът до лакът на жена.*

*Преляла помежду ни, една вълна от плам
помете всички думи и аз останах ням.*

*И подир всеки прелез изчезвах без следа
в смутените и прелестни очи от резеда...
„Страх“*

Усещате ли чистотата? Усещате ли ведрината? Усещате ли „преодоляването на материята“, по Георгий Адамович, руски критик емигрант от миналото столетие (4)? Усещате ли освобождението?...

И още една асоциация...

*Идейки си запъхтяна
вечерта веднъж,
Джени вир-водица стана
в цъфналата ръж.*

*Джени зъзне цяла, Джени
пламва изведнъж.
Бърза, мокра до колени,
в цъфналата ръж. (5)*

Веднага познахте Робърт Бърнс, нали, няма как да го сбъркате... Дай боже повече такава „старомодна“, но винаги модерна, но винаги съвременна, но винаги потребна и нужна поезия, като че написана за мен, за теб, за всеки от нас специално.

* * *

Разлиствам сборника с избрани стихотворения „Наследство“ на Петър Василев и все ми се струва, че колкото повече чета стиховете, включени в него, толкова повече плътност придобиват те. Стават по-звънки, по-ясни, по-пронизителни. Нахлуват, превземат, обсебват, тревожат, приповдигат. Вдън съзнание. Вдън душа.

За себе си съм приела, че поезията е един процент труд, девет процента талант и 90 процента съзерцание. Не бездействие, разбира се. А съзерцание, вътрешно и външно, което винаги е активно, дейно, съучастно, съпричастно. Сигурен знак, че сърцето е будно (в онзи смисъл – на евангелската повеля: „*Бъдете будни...*“ (6). Затова Петър Василев ми импонира. Той дори някак си е успял да „прихване“ това състояние (на съзерцание, на будност) и да го предаде в стихове:

*Сега по цели седмици съм щур
от нова страст –
да седна като хората,
загърбил суетни, горчилки, ядове,
и дълго да се вирам ту в далечните
отдръпнати простори, ту във себе си...*

И даже е изнамерил „местоположение“, „наблюдателница“, откъдето необезпокоявано да съзерцава живота. Това е неговата реално съществуваща южна тераса, същевременно така – „Южна тераса“ – е онасловена една от поемите в сборника „Наследство“, посветена на Хубен Стефанов. Не балкон – уточнява, по-скоро настаява поетът, – обвит с бръшляни и романтика от други времена, а бетонна тераса от ХХІ век с два гълъба в кафез и с няколко саксии със здравец и мушкато. И уж най-обикновена „*тераса от бетон*“, а от нея животът се разстила пред съзерцаващия като на длан...

*А как чудесно виждам от терасата
съдбовните неща, копнежа, страстите
на моя град!...*

Или...

*А как чудесно виждам от терасата
дори потайните неща, прикритите
на този град!...*

Щастлив град, мисля си, е Хасково, след като в себе си е приютил поет, който така отблизо и така отвътре приема, тълкува и лекува неговите рани, язви, тревоги, грижи, който така издълбоко съпреживява радостите и сълзите му.

Постепенно и неусетно южната тераса в южния град става „погранична вишка“, откъдето поетът съзерцава Гърция, Кипър, „Близкия възбунен изток“, „звездното небе“ над себе си с всичките му там спътници, станции, совалки... Междувременно образът на „южната тераса“ (думата „образът“ само условно я казвам) се пренася и в поемата „Последна дума“, където приема характеристиките на погранично място между живота и смъртта или, по думите на поета, на „оня праг, където притъмнява“...

Разбирате ли... Няма как да не разбирате, всъщност да не знаете какво вълшебно място е Хасково, център на вселената, същевременно – пропускателен пункт към живота и към отвъдността. И колко точно, колко щадящо, колко леко ни приобщава към мисълта за смъртта Петър Василев през своите тъй обикновени и тъй необикновени прозрения, прошулели покрай него там, на южната тераса в южния град, над който се свечерява...

*Сега ме оставете върху стола –
сред тази сладка есенна омая –
до здравеца, до истината гола,
че – ето нă –
в момента съм безсмъртен,
но грозната старица ме хареса
и толкова наблизко се навърта,
че няма как да ми сгреша адреса.*

В такива пределни мигове няма как взорът да не се обърне, да не се насочи, да не се взре навътре. И южната тераса в южния град вече става предел между миналото и настоящето. Тълпят се равностметки, нахлуват размисли за собствения живот, но преплетен с живота на съграждани, на сънародници, на хора, близки и далечни, на „държавните мъже, заели кръглите / и четвъртити маси, зали, форуми / по всички континенти“, въобще на човечеството и на вселената... И се отсяват зрънцата смисъл от цялата безсмислица на живота, стойностно от незаслужаващо внимание, важно от незначително.

Това на южната тераса в южния град се случва някак от само себе си без никакво усилие или напрежение. „На преден план“ (заглавие на първата от петте лирически части на сборника) се откроява най-важното сред важното: родината с нейните чедра (от Апостола до неизвестния четник, комита, войник, родолюбец и страдалец), родът, семейството и нататък... с неизменното шеметно заключение:

*То бяха мигове на памет,
беше
завръщане към корена, където
мъждива светлинка едва струеше
от гъстата мъгла до битието.
Но тя ни стигаше, за да прозреме,
че винаги – каквото и да става,
ще се въззема българското племе
и все по-силна кръв ще наследява.*

„Родова среща“

Миналото на човека, облакът на „южната тераса“ в южния град, се превърта пред взора му „като филмова лента“ („Почти архивен филм“). Така и пред очите на вдъхновения читател на Петър Василев се въртят една след друга, като отделни епизоди, останалите лирически части на сборника: „Млади времена“, „Яки нишки“ и „Почти на заник вече“ (заглавията сами по себе си говорят за съдържанието им). Епизод след епизод. Картина след картина... И докато едва още видял в „Млади времена“ как поетът се е емнал пеша да превзема окръжни градчета, миг след това (в „Яки нишки“) го вижда „в един далечен / съдбовен ден / с душа пламтяща“ да прави своя мъжки избор: да бъде или да не бъде гражданин... и избира да бъде, за което, разбира се, се плаща висока цена („Напътствие“). И отново мотивът за филма, за съня, за живота, разпънат между стомаха на Санчо Панса и копиеето на Дон Кихота, но вече с дискретното и не съвсем дискретно чувство за ирония и самоирония при избора на героинката пред презряната действителност:

*И в този миг проблесна обектива...
И си помислих твърдо убеден,
че точно тази поза ми отива.
А филмът се оказа осветен.*

„В земята на Ла Манча“

Познанието е ядовито, носи тъга, разяжда (още древните* са го отбелязали – ние просто вървим по стъпките им и на свой гръб откриваме правотата им). Горчива печал изцяло властва в „Почти на заник вече“. Като че всичко светло, красиво, добро около нас и сред нас се е претопило, пресовало в нещо непонятно и неприемливо...

*Българска орис: от глог на тръни,
от преход – в преход, от яма – в яма...
Подемеш песен – на плач потръгне,
и няма свършек, спиране няма.
...че то се помни: турчин ни кълца
и дважд по злобно сами се клахме;
...че то се знае: не бяхме вълци,
но и човеци кога ли бяхме;
...че то се чува: гарванът грачи
и псета вият на стръв по пладне...
„Орис“*

Долавяте Ботевите саркастично-скръбни нотки, нали. Като присъда. Но и като жалейка...

И ето... В „Лирични поеми“, петата част на сборника, в последната от поемите („Диагноза“), посветена на Ивайло Балабанов – поетът от южната тераса в южния град се изправя очи в очи с необозримото: „И аз надниквам в зоната на здрача / и в зоната на пъкъла надничам“... И става все по-страшно, все по-неуютно и зло. По-студено. Ледено... Накъде? И докога? Няма ли свършек? Или всичко е погубено?

Не, не, разбира се, че не е погубено. Всичко просто е било само някакъв филм (на ужасите), само някакъв сън... „Такъв кошмар!...“ – тъй възкликва поетът в края на „Диагноза“, като че наистина събуден от сън. „Но вече просветлява“. И... „злите сили няма да ни сплашат“. Злото плаши само в тъмното, понеже не се вижда. А когато не виждаш онова, което те плаши, то изглежда много по-страшно отколкото е всъщност.

Наистина спасението не е далече. То е до нас. В самите нас. Нали и затова сборникът на Петър Василев е омасловен „Наследство“ – по онова негово едноименно знаменито стихотворение, което...

*Понеже се пилях насам натам,
все нещо като камък ми тежеше.
Но най-накрая се опомних сам:
две праскови посях и две череши.*

*И този камък рухна отведнъж
като взривен... Каквото беше – беше!
Сега съм друг, макар един и същ:
две праскови посях и две череши.*

*Какво ще ми говорите за тлен,
щом този свят, от пантивека грешен,
ще наследи от мене – подир мен,
две праскови макар и две череши.*

Човекът има корен и небеса. И докато ги има, човекът винаги ще има в себе си силата да се спаси.

БЕЛЕЖКИ

1) Петър Василев. „Наследство“. Избрана лирика. Изд. „Българска книжица“, София, 2015.

2) Дамян П. Дамьянов. „Още съм жив“. Лирика. ИК „Сиринга“, София, 1999, с. 9.

3) Конкретно: Уолт Уитмен. „Из бурлящето океана толпы“. – „Поэзия США“. Переводы с английского. Изд. „Художественная литература“, Москва, 1982, с. 233.

4) Георгий Адамович. „Коментари“. ИК „Нов свят“. София, 2019, с. 25. Прев. Елена Алекова.

5) Робърт Бърнс. „В цъфналата ръж“. – „Моята библиотека“ (на адрес: <https://chitanka.info/text/13118-v-tsyfnalata-ryzh>). Прев. Владимир Свинтила.

6) Вж.: „И тъй, бъдете будни, понеже не знаете, в кой час ще дойде вашият Господ. Знайте и това, че ако стопанинът на къщата знаеше, в кой час ще дойде крадецът, той щеше да стои буден и нямаше да остави да му подкопаят къщата“. От Матей свето Евангелие 24:42-43.

7) Вж.: „...Голяма мъдрост – голямо страдание, и който трупа познание, трупа тъга“. Книга на Еклисиаста или Проповедника 1:18.

ОТ ДОБРОТО НАМЕРЕНИЕ КЪМ ПРИНОСНИЯ ТРУД

*За студията „Църкви и параклиси на Хасковска
духовна околия” от свещеник Димитър Евтимов*

Проф. дин Камен Манолов Гаренов (отец Петър Гарена)

Този изследователски труд на свещеник Димитър Евтимов заслужава сериозно внимание. Първоначално работното му заглавие беше „Църкви и параклиси на Хасковска духовна околия и свещенослужителите им“. Ръкописът по темата е замислен като курсова, а впоследствие и дипломна работа през студентските години на Димитър З. Евтимов, фак. № 1909757005 – катедра „История и археология“ към Философско-историческия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ и като такъв ми беше представен за рецензия. Ала текстът надхвърля обема и изискванията на такъв вид разработка и по съвета на завеждащ катедрата по история и археология в университета – доц. д-р Георги Митрев, Д. Евтимов обогати събрания материал с нови източници и се насочи към подготвяне на отделна студия. Така се наложи да дам становище за един действително самостоятелен изследователски труд.

Не крия задоволството си, че като негов преподавател познавам отблизо автора свещ. Димитър Евтимов и следях неговото професионално развитие. Ще отбележа, че той тръгва по своя път от низините на обществените слоеве. Преживява детските си години в сиропиталища, а оттам по социалните процедури е насочен към „професия за препитание“, в случая – техникума по дървообработване в Хасково. Детският дом в града, откъдето започва житейският му път, е в близост до няколко храма, и това сякаш предопределя донякъде желанието му да учи в Софийската духовна семинария. След завършването на семинарията през 1998 г. е привлечен за клиросен певец към катедралния храм „Св. Георги“-Кърджали. Когато в града към филиала на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ бе открита специалността „Теология“, той бе приет и завърши успешно през 2004 г. Ръкоположен бе за свещеник през 2003 г. и зае длъжността енорийски свещеник при храм „Св. Георги“ – Хасково. През 2021 г. завърши магистратура по теология и преквалификация история – учител по история. Трябва да

се отбележи, че колегията от катедрата по история и археология от ПУ забеляза голямото му желание и находчивостта да изследва допълнителни документи. При зададените му учебни задачи го поощрявахме да пише. Така той участва успешно със свои публикации в два научни сборника, издадени от университета: „Храмове и параклиси в Хасковска духовна околия – поселищно описание. – В: *Мултикултурният човек. Сборник в чест на проф. д.и.н. Камен Гаренов (отец Петър Гарена)*. Т. 2, София, 2016.” „История за развитието на църквата „Света Троица“ в село Криво поле. – В: *Археологически хоризонти. Сборник в чест на 70-годишнината на доц. д-р Иван Джамбов*. Пловдив, 2018.

Естествено продължение на авторовото следдипломно развитие е и представената тук негова студия „Църкви и параклиси на Хасковска духовна околия“, като споделям преценката на колегията, че в лицето на Д. Евтимов виждаме пълнокръвна реализация на нашите студенти. Разработеният проблем в „Църкви и параклиси на Хасковска духовна околия“ е с високо ниво на обществена актуалност и целесъобразност. Полезността на този труд в научно и научно-приложно отношение е несъмнена, защото темата е бегло отбелязана от някои изследователи, и то предимно краеведи, видно и от коректните цитати в изложението. Изпъква фактът, че някои от цитираните автори не ползват критичен материал и не са правили обобщени изследвания. В повечето случаи това са общопопулярни писания, четива с по-скоро местен религиозно-суеверен привкус и подчертано туристическа насоченост.

В труда на свещ. Д. Евтимов вече имаме целенасочен изследователски подход, обстоен историографски преглед по темата и по-широк обхват на цитирана литература. Нещо повече, той внася, може да се каже, че той вплита в научно обращение документи, съхранявани в официалните архиви, но в повечето случаи – особено за служението на свещениците в съответните енории – открива и непознати, неархивирани досега документи.

Авторът смята, че проблемът за опазването или възстановяването в първоначалния им вид на изоставените параклиси, а още повече на строящите се нови, върви безконтролно, в безпорядък – измяна на първообраза им, на предназначение и понякога вандалско заличаване на артефакти. Ето защо той си поставя за цел (и е успял) да проучи задълбочено всички стари и новопостроени християнски сгради по предназначение (в случая църкви и парак-

лиси) в хронологичен порядък и като една немаловажна допълнителна задача – да уточни и свещениците, които са ги обслужвали по църковната администрация.

Повече от необходимо и навременно е описанието (в случая) на църквите и параклисите в Хасковската духовна околия на документална основа, което може да е от полза не само на науката, но и на църковната администрация и държавните органи във връзка с опазването, предотвратяването и дори за възстановяването на изнесените артефакти от култовите сгради. Не ще е пресилено да кажа, че свещ. Д. Евтимов е може би единственият, получил почти пълна представа не само за изследванията, свързани с храмовете и параклисите в Хасковската духовна околия, но и за сегашното им местоположение, материално състояние и духовно обслужване. В качеството си на секретар към Архиепископското наместничество в Хасково, която длъжност е изпълнявал, макар и временно, той се е възползвал от случая и е направил преглед на служебната архива. Достъпът до нови, непубликувани документи, понякога случайно открити, допълва скритата картина на дейността и най-вече реда на свещеническите служения през годините. По хронологичен път е проследено служението на 285 свещеници.

И тук е може би най-същественният принос не само за изследователите историци, но и за църковната администрация – именно те са най-наясно, че през годините, поради отминали военни събития и съвременни политически тенденции, документите по църковната администрация невинаги са се водели редовно, а понякога и умишлено са унищожавани от държавната администрация – да не забравяме, че част от Хасковската духовна околия е с присъединена територия, или т.нар. нови земи след Балканските войни, в случая енориите зад река Арда. Избраната методика на изследване е на хронологичен принцип, което налага да се отбележат и аспекти от историческия процес на селищата и религиозната дейност на Църквата. В тази канава авторът описва духовната околия по общини: Хасково, Димитровград, Минерални бани, Стамболово, Кърджали, Ардино, Джебел, Момчилград, Черноочене и Кирково. Съответно дава сведения за всяко селище с налично християнско население и построените храмове с принадлежащите им параклиси. Така общо описаните енории са 82, храмовете – 82, а параклисите – 85. Методиката на изследването освен това е съобразена не само с писмените публикации, с новооткритите документи, но

понякога и с археологически открития, засягащи темата. И едно много важно допълнение – проучването на техническата документация и на новостроящите се църкви и параклиси. Всичко това е една богата основа да се определи мястото на Хасковската духовна околия в състава на Пловдивската епархия и да се осветли животът на местното християнско население в миналото и сега. Като пример ще посоча и това, че в контекста на народната памет авторът се е постарал да проучи и старите имена на упоменатите селища, местности и отделни предания, свързани с тях. За съжаление, не са доразвити тезите към цялостната историческа връзка между отделните енории. Но тази липса се покрива от сведенията за свещенослужителите, от които се вижда, че те често пъти са обслужвали много селища не само извън енориите си, но и в други области (в случая Хасковска, Кърджалийска и Смолянска).

В допълнение остава въпросът за приноса и значимостта на тази книга за науката и практиката. Питането в случая обаче може да бъде риторично, а отговорът е несъмнено положителен. Съчинението е значително не само по обем, но и по съдържание. Определено това не е само пълно описание на храмовете и параклисите и въобще на култовите сгради на Православната църква в Хасковската духовна околия. Не е и само пълна справка за духовните лица, служили в съответните енории. Несъмнено е, че текстът е със всички белези на научен труд и е от такова естество, че улеснява използването му от гражданската и църковната администрация – тук, разбира се, говоря предимно за Пловдивската митрополия (в частност Хасковската духовна околия) и за областите Хасково и Кърджали. По всяка вероятност следващите изследователи, които биха работили по темата в бъдеще, ще прибавят и до настоящия труд на свещ. Димитър Евтимов.

В заключение: в изследването има известни празноти, но те не са слабости и забележки към автора, а се дължат на липсваща документация, която може лесно да се допълва с нови открития в архивите. Фактът, че авторът прецизно и упорито е уточнявал хронологията на строежите и документацията на назначенията по църковната администрация на свещениците е много, много сериозен принос. Оттук нататък (след 2020 г.), при нови строежи на храмове и нови назначения на свещеници – тези сведения могат само да се наслагват. Защото, пак ще повторя, дотук нещата са уточнени с максимална достоверност. Неоспорим факт е напри-

мер, че Димитър Евтимов като свещеник е работил целенасочено и е постигнал резултати, които и в този момент го характеризират като най-добър познавач на храмовете и свещенослужителите в Хасковската духовна околия. Накрая искам да засвидетелствам преките си наблюдения върху работата му на теренни обхождания и заснемания на изследваните от него обекти. Трябва честно да заявя, че той упорито проверяваше справките си, несполучливите си фотографии и – нещо от съществено значение за успешните му изследвания – никога не изпитваше стеснение да се консултира, да зачита мнението не само на колегията, но и на всеки, който би могъл да му бъде от полза с някаква насока. И в същото време бе всякога готов да сподели научени от него сведения, към която му помощ са прибегвали доста колеги. В лицето на свещ. Димитър Евтимов несъмнено ще виждаме и в бъдеще един надежден църковен изследовател. Положеният труд е съществен принос за „Църкви и Отечеству на ползу“. И най-вече за живота на Хасковската духовна околия.

В деня 6 май – Гергьовден, 2022 г.

**Автори
КОЛЕКТИВ**

**СБОРНИК
Т Р А К И Я
том XI**

**Редактори:
Димитър Шалапатов
Недялко Бакалов**

**Българска. Първо издание
Формат: 60/84/16
Печатни коли: 22,5**

**Издават:
Тракийски научен институт – филиал Хасково
Тракийско дружество „Георги Сапунаров”**

**Предпечатна подготовка: „ДИЕМ 3” – Хасково
Печат: „АБАГАР“ АД – Велико Търново**

За контакти: тел.: 0886412260 и e-mail: d.shalapatov@abv.bg